

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE „JOVAN CVIJIĆ”

MONOGRAPHIES

№ 23

Dr. MIHAJLO KOSTIĆ

BASSIN DE BELA PALANKA

ÉTUDE DE GÉOGRAPHIE SOCIALE

Rédacteur

Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ

BELGRADE

1970

Сш 7/23

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ”

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 23

Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

БЕЛОПАЛАНАЧКА КОТЛИНА
ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА

Уредник

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Технички уредник

Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

Штампано помоћу добијеном од
Републичке заједнице за научни рад СРС и средствима аутора

БЕОГРАД

1970.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — — — — —	7	
I. ПОЛОЖАЈ И ПРОСТРАНСТВО ОБЛАСТИ — — — — —	9	
II. ОСНОВНЕ ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСKE СРЕДИНЕ — — —	10	
III. ДРУШТВЕНИ УТИЦАЈИ — — — — —	26	
A. ПОЈАВЕ У ВЕЗИ СА НАСЕЉИМА		
<i>Осврт на неке трагове постангичке насељености</i>		
Рано средњовековно доба — — — — —	26	
Раздобље турске окупације — — — — —	26	
Религиозна обележја феудалне епохе и скорије прошлости — — —	27	
<i>Ранија главна насеља</i>		
Ремезијана и Румизијана — — — — —	30	
Извор — — — — —	32	
Ново Село — — — — —	33	
Клисуре — — — — —	34	
<i>Реконструкција ранијих сеоских насеља</i>		
Пећинско насеље на Дубрави — — — — —	36	
Помештања насеља и њихова селишта — — — — —	38	
B. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ПРИВРЕДЕ		
<i>Основне карактеристике економских односа у феудалном систему</i> —		40
<i>Главније одлике економских односа у капиталистичком систему</i> —		46
<i>Савремени економско-друштвени односи</i> — — — — —		51
IV. ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСKE ПОЈАВЕ КАО РЕЗУЛТАТ МЕБУДЕЈСТВА ПРИРОДНИХ ЕЛЕМЕНАТА И ДРУШТВЕНИХ ФАКТОРА — — —	54	
A. СТАНОВНИШТВО		
<i>Порекло и композиција</i>		
Старинци и становништво непознатог порекла —	54	
Досељеници — — — — —	56	
Време досељавања — — — — —	70	
Узроци и начин досељавања — — — — —	71	
Исељавање — — — — —	73	
Професионална кретања становништва и дневне миграције — —	81	
<i>Структуре становништва</i>		
Бројно кретање — — — — —	83	
Остале важније структуре — — — — —	89	
Односи насељености — — — — —	92	

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА

Книг. бр.

6812 II чр.

БЕОГРАД

Б. ПРИВРЕДА И САОБРАЋАЈ

Производна рејонизација	— — — — —	94
Развој и облици привређивања	— — — — —	97
Привредна средишта		
Бела Паланка	— — — — —	110
Црвена Река	— — — — —	118
Општа привредногеографска карактеристика	— — — — —	119
Саобраћај	— — — — —	123

В. НАСЕЉА

Морфологија

Примитивни облици људских станова	— — — — —	127
Стамбене зграде	— — — — —	127
Дворишне зграде	— — — — —	129
Сточарски станови	— — — — —	130
Положаји насеља	— — — — —	130
Физиономија насеља	— — — — —	133

Порекло и генеза селских насеља

Средњовековна насеља	— — — — —	137
Старија села	— — — — —	141
Млађа насеља	— — — — —	141
Нова села	— — — — —	142
Засеоци	— — — — —	142
Осврт о општем развоју насеља	— — — — —	143

Постанак и развитак насеља градских функција

Бела Паланка	— — — — —	143
Црвена Река	— — — — —	153
Дербенцијска насеља	— — — — —	154

ПОСЕБНИ ДЕО

1. Бела Паланка 155; 2. Букуровац 167; 3. Вета 169; 4. Врандол 171;
5. Вргудинац 172; 6. Глоговац 174; 7. Горња Глама 176; 8. Горњи Рињ 178;
9. Градиште 179; 10. Дол 180; 11. Долац 182; 12. Доња Глама 184;
13. Доњи Рињ 185; 14. Дражево 187; 15. Клење 189; 16. Клисуре 190;
17. Космовац 195; 18. Кременица 196; 19. Крупац 198; 20. Ланиште 199;
21. Лесковик 200; 22. Љубатовица 201; 23. Мали Долац 204; 24. Моклиште и Драчје 204;
25. Ново Село 208; 26. Тамњаница 209; 27. Теловац 210;
28. Топоница 213; 29. Црвена Река 214; 30. Црвени Брег 216; 31. Црче 217;
32. Чифлик 218; 33. Шпај 220.

НАПОМЕНЕ	— — — — —	222
----------	-----------	-----

RÉSUMÉ	— — — — —	237
--------	-----------	-----

ПРИЛОЗИ	— — — — —	Таб. I—X
---------	-----------	----------

ПРЕДГОВОР

Овај рад представља шири извод из опсежне докторске дисертације написане под насловом „Белопаланачка котлина, Антропогеографска проучавања” (Београд, 1959).

На основу петогодишњег теренског истраживања (1952.—1956.) и кабинетских студија, дисертација је била урађена под руководством, подстреком и свесрдном помоћу Академика-дописника проф. др Војислава С. Радовановића, управника Етнографског института САНУ, а одбрањена пред комисијом којој је председавао Академик проф. др Боривоје Ж. Милојевић, шеф Катедре за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Београду а чланове испитне комисије сачињавали Академик-дописник проф. др Боривоје Дробњаковић и професори Универзитета у Београду др Сима М. Милојевић и др Реља Новаковић.

У овој сажетој редакцији изнет је, на основу проматрања вршених у најновије време, и чињенички материјал о новијим друштвеногеографским променама и савременом стању и у, нужној мери, допуњена или коригована разматрања из дисертације насеобинске генетике и друштвеногеографских процеса. Међутим, у основи је задржана, по схватању аутора још увек непревазиђена, концепција дисертације, јер су и методолошки приступ и композиција дела умногоне подударни.

I. ПОЛОЖАЈ И ПРОСТРАНСТВО ОБЛАСТИ

Као последња интрабалканска котлина на западу, Белопаланачка котлина је у композитној и полигенетској Нишавској удолини. Пружајући се правцем директриса ободних планина и тока Нишаве, смером И—З досеже до Новог Села и Вргудинца одакле скреће од ЈИ ка СЗ и допире до Сићевске клисуре.

Положена у Нишавској удолини у средишту средњег Нишавља и уклопљена између Сврљишких планина (Зелени врх 1334 м), на северу, и Суге планине (Трем 1808 м), на југу, Белопаланачка котлина по својим димензијама — према дужини од 22 км највећа ширина дна износи 4 км — и најбитнијим предеоним природним одликама је најпространија и најзначајнија географска целина средњег Нишавља.

У Нишавској удолини, саставном делу маркантне Нишавско-мариичке удолине, Белопаланачка котлина је на хидрографском утоку трансверзалног тока Коритничке реке, која, као важна морфолошка спона, везује Нишавску удолину са запаљско-лужничком, у којој је подбалкански низ котлина (Знепоље, Лужничка, Запаље и Нишка).

Водећи из јужног Поморавља и великог дела залеђа Суге планине, а преко тих области, са прометним везама ка Знепољу, — долином Коритнице пролази једна од најповољнијих комуникативних веза, која укрштајући се у Белој Паланци са Нишавским друмом, преко северног обода Белопаланачке котлине изводи на Видин и доње Подунавље. Тимочким делом тог пута, преко преседлине Бабине главе (680—700 м), ка Белој Паланци гравитира предео *Белопаланачки Буџак*, а преко њега унеколико и горњи Тимок.

Белопаланачка котлина је пространа 346,1 км² (34.610 ха). Према катастарским мерењима, вршеним израчунавањем површина сеоских атара, област је пространа 345,1 км² (34.512 ха). Одступање планиметријске од катастарских вредности за само 1 км² показује, аналогно предеоној затворености на претежном делу оквира дугог око стотину километара релативно високим планинским ободом, да се границе атара периферних насеља, према селима граничних области, готово у потпуности поклапају са географским границама предела. Ова подударност је одраз насеобинске издиференцираности.

Са сливом *Коритничке реке* површине 116 кв. км, у најширим географским границама, Белопаланачка котлина је велика 462,1 км²;

без тог и слива Црвене реке, она захвата 248,1 км². Сем Беле Паланке, градског насеља и регионалног средишта, у котлини су и 33 самостална сеоска насеља.

II. ОСНОВНЕ ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСKE СРЕДИНЕ

Белопаланачка котлина је постала спуштањем дуж раседних линија које прате долину Нишаве северним и јужним ободом. Овим дислокацијама створен је основни облик области. *Тектонски односи* утицали су такође и на општу физиономију рељефа. Под северним ободом спуштање је извршено дуж *нишавског раседа*. Овај расед од сутеске Св. Оца до Новог Села и Вргудинца иде правцем И—З. На томе делу раседа су потонуле Сврљишке планине ка југу. Између Новог Села и Вргудинца овај расед окреће ка СЗ према Сићевској клисури. У овом делу раседа према њему су окренуте главе кречњачких слојева југозападних огранака Сврљишких планина. На јужном ободу спуштање је извршено дуж *сићевачког и белопаланачког раседа*. Првом се између Новог Села и Вргудинца сасвим приближује белопаланачки расед, а можда и спаја са њим, али се белопаланачки расед одмах и одваја и упућује у правцу СЗ према Сићевској клисури.¹

Као Белопаланачка котлина у ужем смислу, тектонским процесима предиспонирана је и њена секундарна морфо-тектонска целина — Ветанска корутина. На раседне линије у изворишном облуку Црвене реке подсећају северу окренуте врло стрме стране Суве планине.²

Око раседних линија у Белопаланачкој котлини избили су термални извори и изливи андезита.* На белопаланачком раседу код села Клења је и минерални извор *Бањица*, а затим истоимена терма у Белој Паланки. На раседу у долини Седлара под Доњим Градиштем јавља се минерални извор *Парасина*. Водом са већине минералних извора предеоно становништво лечи понајвише болести очију па су познати као „очне бање“.

Геолошку грађу низијског дела Белопаланачке котлине чине претежно плиоцени седименти (понтски лалори, глине са угљем, песак и шљунак) и пешчани спрудови и песковите глине у алувијалној равни. У Ветанској корутини заступљени су аргилошисти и пешчари са угљем горњег карбона и пермотријаска формација црвених пешчара.³ По црвеним пешчарима названа су насеља *Црвена Река* и

*) Базалтоидне стене СЗ од села Врандола, које пробијају баремске кречњаке, указују на постојање у ширим размерама једне посебне фазе вулканске активности која се карактерише ефузијама лава алкалног базалтоидног састава у неогену. Појављивање базалтоидних стена у подручју Сврљишких планина везано је за попречне раседе који су имали углавном меридијански правац (М. Протић: *Алкалне базалтоидне стене Сврљишких планина*, Геолошки анали Балканског полуострва, књ. XXXII, Београд 1966, стр. 211, 213).

Беле Паланку и 33 само-

РЕДИНЕ

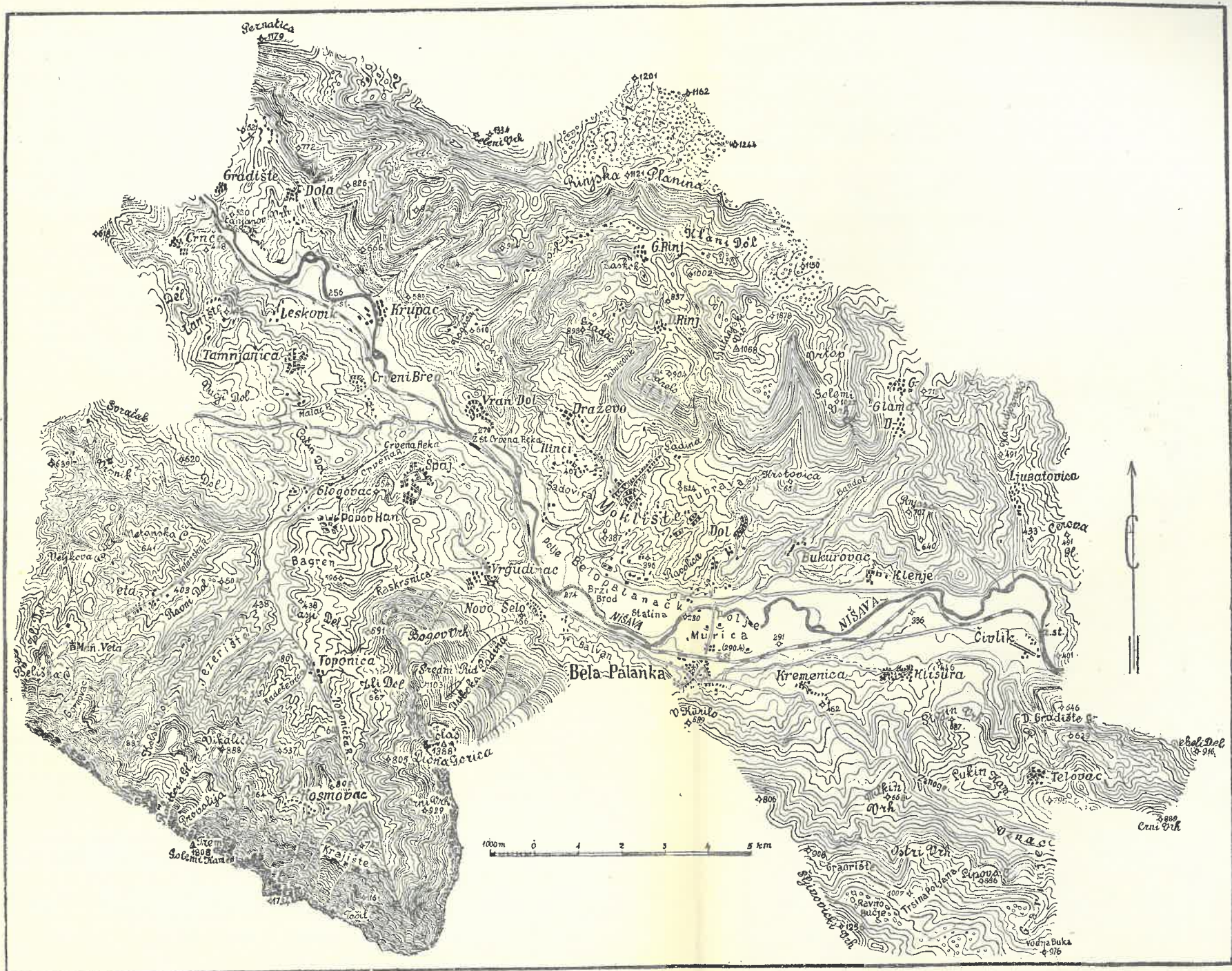
аседних ли-
одом. Овим
ски односи
д северним
ај расед од
и И—З. На
гу. Између
Сићевској
ве кречња-
На јужном
значког ра-
приближује
спаланачки
евској кли-

нским про-
тонска це-
ном облуку
е Сүве пла-

или су тер-
еду код се-
терна у
Градиштем
ралних из-
у па су по-

лине чине
угљем, пе-
алувијал-
сти и пеш-
а црвених
на Река и

у баремске
е фазе вул-
азалтоидног
Сврљишких
меридијан-
их планина,
р. 211, 213).

Ск. 1. Карта односа рељефа и распореда насеља Белопаланачке котлине

Црвени Брег. Неки старији путописци, као и гроф Етингенски (1699 г.), звали су и Суву планину, због великог учешћа формације црвеног пешчара у њеној грађи, *Црвеном планином.*⁴

У вези са геолошким саставом у Белопаланачкој котлини се јавља и *клижење терена.* Изразите урвине честе су на плиоценим језерским наслагама на месту Провалија у атару Дражева и Моклишта. На овом, као и околним клизиштима, цепање и снурање обрадивог земљишта („спуштање“) је честа појава кишних година. Ту су урвине с пролећа 1955. год. уништиле сеоски пут који је измештен. Тада је био искидан и пут другог реда који од Долаца води за Моклиште. Клижење земљишта на већим површинама јавља се такође у сливу Љубатовичке реке, испод Новог Села код Шупљег камена, у потесу Царина у атару Шпаја и у Ветанској корутини.

Рудна налазишта у Белопаланачкој котлини су бројна и разноврсна, али за економску експлоатацију недовољно рентабилна. Раније су постојали рудници: бакра, угља и графита. Данас се експлоатишу само глина и грабевински камен.

Епигенетском сутеском *Скокањиног камена* (700 м источно од села Клења) и *Белановачко-црвеноречким сужењем*, Белопаланачка котлина је *морфолошки* предвојена на три дела: горњи, средњи и доњи. Горњи део котлине дуг је, у правцу тока Нишаве, 4 км. Он се протеже од ртасте епигеније Св. Оца до такве исте епигеније Скокањиног камена. Средњи део котлине дуг је 10 км и настаје од сутеске Скокањиног камена до Белановачко-црвеноречког сужења. Трећи, доњи део котлине, почиње од тог сужења и траје, на дужини од 8 км, све до Сићевске клисуре. Белопаланачку котлину у ужем смислу са њеном секундарном морфо-тектонском целином Ветанском корутином везује пробојница Црвене реке, клисура Ждрело. Она је, као и остале морфолошке споне, проходна и дуга само 1,5 км.

Релјеф Белопаланачке котлине изграђен је језерском абразијом и акумулацијом, флувијалним процесима и крашком ерозијом. Облици рељефа у Ветанској корутини резултат су флувио-денудационих процеса и механичког распадања стена. Известан утицај на обликовање рељефа имао је несумњиво и глацијални феномен. На знатној дужини очувани су прегнантни подови а местимично и серије тераса. Простране терасиране равни предеоно становништво назива „дубрава“ (Клисурска Дубрава, Новоселска и Вргудиначка Дубрава, Дубрава изнад Моклишта и друге). Лактаста долина Црвене реке представља типски пример речне пиратерије.⁵ У вишем крашком нивоу, поглавито северне котлинске стране, долине су карактера суходолица. Дуже су и ширих страна скрашћене долине чији су горњи делови под планинским оквиром. Такве су долине: Дола, Туричине падине и Томишиног дола.

Ветанска корутина у потковичастом гребену Суве планине, који као облук уоквирава извориште Црвене реке, под највишим деловима сувопланинског гребена који се ту одикују оштрим, смелим, готово алпским облицима врхова поглавито на Соколовом и Големом

камену, највиђенијим врховима јужне Србије, представља пространо ерозивно удубљење у старој површи Валошја и антиклинали.⁶ Непосредно испод одсека Суве планине пружају се долине, дубоке и пространих страна, као и косе („трапови“) између њих.⁷ Нижи део облука Црвене реке „једног од најгоростаснијих облука у нашим земљама“, изгледа као „набрана и намрска свила“, тако је испуњен многобројним долиницама и витким косицама које се овде зову *делови*. На деловима се издижу мало виши врхови од отпорнијих стена, као: *Јелов* и *Попов врх*, *Гола чука* изнад Вете, *Чука* над селом Космовцем и *Виканица*.⁸ На овим чукастим врховима и стрмим косама са облицима речне ерозије комбинују се рецентни облици ерозије гла. Најчешћи облици микрорељефа јесу: јаруге, колотечине и „рђаве земље“ (*bad lands*). Предела изнад села Вете и Космовца су праве „рђаве земље“.⁹ Дубоких јаруга и колотечина као што су јаруге на *Цорину* изнад села Топонице и колотечине на путу *Вргудинац — Топоница* у Белопаланачкој котлини има још само на јужној страни *Ждрела* изнад села Дражева и Моклишта. Облици постали механичким распадањем стена у Ветанској корутини су најчешће под „стравичним одсецима“ од Соколовог Камена до Ржанца. Ту се виде кречњачки зупци и пирамиде, који се обурвавају, затим огромне масе обурваног кречњака. На *Космовачким точилима* са висине од 1750 м до подножја разоравање и обурвавање се врши, услед одношења мекших стена које су подлога кречњака и померања гребена са С на Ј поткопавањем кречњачког одсека због удубљивања Црвене реке, у дугим струјама кречњачких блокова. Под Тремом и Големим каменом где одсеци достижу највећу висину, до 450 м долине су под точилима која спадају у ред највећих точила Суве планине.¹⁰ Велика точила са плазинама на северној страни Белопаланачке котлине налазе се једино под одсецима југозападних огранака Сврљишких планина, између Крушца и Долца изнад белопаланачког раседа где су избиле главе кречњачких слојева.

Крашки рељеф је развијен на свим ободним кречњачким планинама. На Сврљишким планинама тај је рељеф најпре развијен на рињској и гулијанској површи. Рињска површ, која се на више места стапа са деловима гулијанске површи и са њом чини једну страну површ, просечно је висока око 1200 м а широка преко 6 км. Сва је под многобројним вртачама 10—15 м дубине и до 30 м у пречнику. Вртаче су махом поребане у низове, а између њих су плитке шкрапе. Као у склоницима, по вртачама су појате и торови за време док је стока на планини.¹¹ Посебан облик у рељефу сврљишког краса представља велика кречњачка пролока *Коритиште*. Пружа се од Плеша (1267 м) до изнад села Градишта и Долца. Облика је полувекастог и везана је за мањи расед правца СЗ—ЈИ. У средњем делу под Пернатицом јако подсећа на дубок и широк богаз. Коритиштем води природан пут којим се од Градишта и Долца излази на Плеш.¹²

Кречњачка брда на изданцима рињске површи обилују окапинама које становништво обухвата појмом *пешигари*. У атару Клења једна окапина зове се *Латинска дувка*. У тим брдима има и јама („пропасти“). На међи љубатовичког и клењског атара налази се *Царева дувка* дубока око 20 м, а северозападно од Горње Гламе између Сулегате и Вртопа једна дубља јама је на *Мезилици*.

Ск. 2. — Облук Црвене реке под Големим каменом (1808 м): рељеф и распоред вегетације.

У свим деловима Суве планине, у опсегу ове области, а нарочито на одсецима Трема и Големог камена, врло су чести овални и тамни отвори пећина. То су махом кратке пећине типа окапина.¹³ На северним ескарпманима Суве планине најпознатије су окапине: *Орлова гњезда* и *Поткапци* у Рожанцу изнад Космовца. У доломитском кречњаку класуре Ждрела, чије се стране дижу врло стрмо као једноставна платна са извојеним високим доломитским стубовима и другим оштрим ерозивним облицима, има поткапина које се зову *Латинска црква* и *Скривница*. Од правих пећина на белопаланачкој страни Суве планине позната је само *Пећ* у Барском хриду на западној страни Голаша. Отвор ове пећине широк 9,50 м и око 8 м висок окренут је Црвеној реци. На гребену Суве планине налази се позната *Леденица Трем*. Ова перманентна леденица је на одсеку, којим се Големи камен спушта према Црвеној реци, а на висини од 1600—1700 м. Због снежно-ледених маса, Трем је познат чобанима по целом Валошју које је без извора, и пастири, који се овде преко лета баве, износе и краве снег и лед из Трема.¹⁴

На подбелавском крашком платоу у наставку планине Белаве кога чини до 10 км широка крашка зараван просечне висине око 1000 м,¹⁵ и на самој Белави заступљени су и површински и подземни крашки облици. На темену овог платоа честе су левкасте вртаче а срећу се и коритаста удубљења на чије је стварање имао утицаја и флувијални процес. Ове су форме најтипичније у пределу где је крас оголео, на: *Горњој рудини*, *Ушини*, *Круши*, *Широкој рудини* и *Трсиној пољани*. Међу окапинама на страни Белаве међу највећим је *Потина дувка* у атару Чифлика.

На подземне шупљине у овој области људи су били упућени од давнина и у њима има трагова ранијег живота. У новије време у већим се током лета склањају и одмарају чобани.¹⁶

У бигру *Клисурске Дубраве* рељеф је обликован специфичним крашким површинским облицима. Типичне су карличасте вртаче пречника 150-200 м, а налази се и на овеће каменице. Дна вртача су обделана и приведена култури (лета 1955. г. под кукурузом). Вртаче се називају именима власника из ранијег села Клисуре: *Зичорин вртон*, *Јанков* и *Суљин вртон*. Источно од Дубраве, на левој страни долине *Пачке Падине* на *Горелом камену* очувала се прераст у бигру. У бигровим складовима одржало се више станова ранијег пећинског насеља.

По Ф. М. Балићу (1965) клима Белопаланачке котлине има своје специфичности какве не постоје у поднебљу суседних котлина — Нишке на западу и Пиротске на истоку. Те специфичности произилазе из термичких одлика.¹⁷

Ток средњих месечних температура у Белој Паланци за период 1925—1940 и 1948—1956. год.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
-0,6	1,5	5,9	11,7	16,7	19,9	22,3	21,9	18,3	12,7	7,3	1,7	11,6

Подаци о температури ваздуха са метеоролошке станице у Белој Паланци за дужи низ осматрања показују да у Белопаланачкој котлини нема изразитијих температурних скокова у годишњем температурном току. Прве средње температуре од 5°C јављају се у марту, од 10°C у априлу, а од 15°C у мају, што је повољно за развој биљног света. Услед изражене континенталности јесен је топлија од пролећа те се прве ниже средње температуре од 15°C јављају тек у октобру, од 10°C у новембру, а од 5°C у децембру. Такве температурне прилике омогућују касним усевима и оним чија вегетациона период да дуже траје да довољно узру. У низијском делу котлине постоје и потребне суме температура за време вегетационог периода од којих је зависан развој ратарских култура. Због мале релативне влажности и смањене облачности за време вегетационог периода, трајање осунчавања износи 1800 часова, а у вези с тим температурне суме се пењу до 3200°C, што у потпуности одговара и захтевима културе дувана.¹⁸

Температурне прилике низијског дела области модификоване су висинским положајем обода. Према вертикалном температурном градијенту од 0,51°, који је одредио Б. Јовановић (1955) средња годишња температура на висини од 700 м износи 9,3°, на висини од 800 м 8,8°, а на висини од 900 м 8,3°C. На 1000 м она је 7,8°, на висини 1200 м 6,8°, на висини 1500 м 5,2° и на висини 1800 метара 3,6°C. На овој висини јануар, фебруар и децембар имају средњу месечну температуру увек испод 0°C. Док температурне прилике низијског дела

котлине карактеришу је као предео погодан за гајење винове лозе и дувана и за ксеротермну храстову шуму, у висинском делу краћи вегетациони период планинске стране одликује посебном вегетацијом односно типовима шума. Док се у подножју Суве планине пораст температуре од 5-10° изврши, углавном у две задње декаде марта, дотле се ово на врху планине дешава у мају и првој декади јуна, што значи да пролеће долази за око 2 месеца касније.¹⁹ Усеви и воће за кашњавају у селу Топоници у односу на насеља у алувијалној равни за 20 дана, а у селу Космовцу у односу на Топоницу и до месец дана. У погледу промене климата са висином истиче се и то, да приличан број зимских дана на планинама може бити топлији него у долинама у подножју. Постојање инверзија и озотермија опажа и предеоно становништво. Становништво Космовца зна да је у њиховом селу зими, понекад, топлије него у низини Топонице.²⁰

Западни ветар који доноси атмосферске талоге дува са ЈИ, скрећући са свог правца због конфигурације терена. Најјачи ветар је СЗ, такође, због конфигурације пиротског басена и Сићевске клисуре из које дува.²¹ Пољопривреди наносе штете поглавито ветрови из јужног и источног правца. „Југ“, који је топао, суши и спарушује усеве и вртове, воће и винову лозу, а неких година, што је био случај и 1947., „подгори“ и шуму особито храстову. Највеће штете причињава када дуже дува с разорном снагом. Тада се дешава да ситна стока омршави а каткад и угине. Суви и хладни ветрови са источног квадранта („Горњак“ или „Пироћанац“) и „Кошава“ (Северњак или „Свињоморац“) јалове стоку. Знатније захлађење и сувомразицу може донети и западни ветар („Долњак“).

Средње месечне и годишња висина падавина у Белој Паланци (1925. — 1940. год.)²²

Надмор. вис. у м	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. сума
290	34	28	33	49	77	58	39	42	28	62	45	56	551

Најкишовитији месец је мај а најсувљи су фебруар и септембар. Максимум талоба је у мају, јер су тада влажни западни ветрови најчешћи, а минимум у месецима у којима дувају претежно суви хладни ветрови. Главни максимум у пролеће (мај) и споредни максимум у јесен (октобар) указују на сличност са измењеним средоземним режимом падавина. У току вегетационе периоде излучи се око 68% падавина. Индекс суша испод 20 у летњим месецима који се одликују највишим температурама показују да се у овој области јављају четири аридна месеца, а то је више него у нашем Приморју. У појединим годинама читави месеци су без падавина уопште, а уз то су и најтоплији.²³ Бивало је и таквих година да у току тих летњих месеци не падне ни кап кише. У старим записима и натписима говори се

да је сушне године увек пратила глад. У једном запису из Беле Паланке каже се, да 1840. год. 4 месеца кише није било у Пиротској нахији и да је владала велика глад.²⁴ У пролеће и лето талози се чешће излучују у облику града који наноси велике штете пољопривреди. Градобитног 6 септембра 1948. год. тешко је пострадало све воће око Беле Паланке, а 29. јула 1955. год. усеви у свој области.

Појаве суша су потенциране и оголићеношћу планина услед чега се повећава летња жега загревањем камена а појачавају се и ветрови због недостатка шумског покривача. Жега и ветрови подстичу испаравање воде са земљишне површине и транспирацију биљака, тј у бескишном периоду суше и земљиште и биљке. Услед тога наводњавање зирата је насушна потреба у овој области. Оно је делимично решено изградњом иригационог система у Белопаланачком пољу, углавном источно од Беле Паланке.

Неравномеран распоред падавина од утицаја је и на појаве бујица. Краткотрајни плаховити пљускови и провале облака су честа појава. Од талого већих од 20 мм, који се најчешће излучују у јуну, јулу и августу, у јаругама и сувим долинама настају јаке бујице.²⁵ Како су те појаве изражене на обема котлинским странама, то оне представљају изразито бујично подручје.

Снег пада од новембра до априла, али се може јавити и у мају. 8. маја 1880. год. падао је снег од 9 до 17 h и одржао се 35 сати на земљи.²⁶ Дебљина снежног покривача у низијском делу области износи 15—20 см, а у Ветанској корутини 50—80 см; на Сврљишким планинама снег напада 1—1,5 м, а на Сувој планини и до 2 м. По знању предеоног становништва до 1926. године снежних дана је било у већем броју и снег се дуже одржавао на земљи, јер је, тврди се, падавина било у већој количини. У старим записима и натписима помињу се јако снеговите зиме које су причињавале знатне штете. Једна од таквих била је 1875. година, када је снег пао 10. новембра 2 аршина (1 аршин = 71,12 см) и одржао се до 2. априла, те је половина стоке поцркала, а у неким местима и сва стока.²⁷ У односу на снеговите, чешће су године „кад снег омане“. Таква је, на пример, била 1872.,²⁸ а у многоме и 1949. година. И овакве зиме су штетних последица, јер је снег у низијском делу области повољан чинилац одржавања влажности тла, а на планинама важан еколошки фактор.

За познавање *хидрографских одлика* Белопаланачке котлине и утицаја хидрографије на агрикултуру и насеља, од значаја су најпре *положај и колебање издани*. У главном насеобинском појасу, у селима побрђа, издан се најчешће образује на неогеним језерским седиментима у флувијатилном пљунку. Њена дубина варира најчешће од 6 до 12 м, према консолидацији изданског нивоа правцем нагиба топографске површине. Највећег је нагиба на сектору Горња Глама (700 м) — Букуровац (430 м). Колебање издани ту најбоље показује ниво воде у Букуровачким бунарима. Када у тим бунарима има довољно воде, у Глами издан на површини и вегетација труне; супротно томе, када је у Букуровачким бунарима мало воде у Глами је

нижа издан и биљни свет се успешно развија. У зависности од стања издани та насеља, иако удаљена међусобно само неколико километара, често се разликују у агрикултурној производности. Јер, када у једном усеви задовоље приносом, у другом су обично слабији. И колебање издани, као чиниоца аграрног продуктивитета, изразито је у алувијалној равни Нишаве. Изван иригационог система, од великог је утицаја на производњу Белопаланачког поља у коме је средиште агрикултуре на котлинском дну. Насупрот летњој, у хладнијој половини године, плитка издан (0,80 — 1,5 м) је негативан чинилац јер чешће избија на површину и плави алувијалну раван. Тако је 19. и 20. децембра 1956. год. изданском водом била поплављена сва алувијална раван у средњем и доњем делу котлине. Због тога је Белопаланачко поље до изградње иригационог система на свом пространству у хидролошком погледу патило од две супротне појаве: 1. од повремене сувишне воде и 2. од повременог недостатка влаге. Прве се појаве изван заливних површина дешавају и данас за време кишних периода, а друге у доба сушних, тј. бескишних периода када се редовно у Белопаланачком пољу појављује ваздушна и земљишна суша током вегетационог периода.²⁹

По хидрографским одликама и начину појављивања *извори* Белопаланачке котлине разврставају се у три групе. У прву спадају слаби извори који избијају из кречњачких пукотина по ободу. Они извиру у суподини кречњачких заравни и то обично на прелому планинских страна у благе падине. Истој групи припадају и нека мања крашка врела, од којих је најјаче *Модро Око* код села Вргудинца. Друго такво врело је *Головршина чесма*, такође на сувопланинском ободу. На северном ободу котлине у ову групу извора спадају *Бавће* и *Влашки извор* који избијају под крашком заравни Рињски Вртопи. Под Црним врхом је врело *Чесма* а испод заравни Плоче *Малац*. Хидролошке особине ових извора приближно су истоветне, али се они међусобно разликују по количини воде. Издашност Вргудиначког врела варира од 20—25 л/сек, док је код осталих врела знатно мања (10—40 л/мин). Већина извора ове групе од значаја је за водоснабдевање насеља и напајање стоке. Извори друге групе избијају ободом котлине на додиру кречњака и вододржљивих слојева. Најчешћи су у изворишном облуку Црвене реке у зони додира кречњака и шкриљаца са пешчарима.³⁰ Овде цело земљиште изгледа управо натопљено водом, која шпија из безбројних извора и испросецано је многим јаругама, које граде челенку Црвене реке.³¹ На северном ободу ови извори су у контактаној зони где кречњаци Сврљишких планина налажу на вододржљиве слојеве котлинског дна; особито су чести од села Дражева до села Дола, на дужини од 9 км и на висини од 560 м. Контактни извори по количини воде су слабији од пукотинских, али су чешћи и имају мало годишње колебање. Издашност им износи 10—30 л/мин. Најјачи су извори: *Космовачко врело*, у контактаној зони изворишног облук Црвене реке, и *Водни дол* под Шљивовичким врхом. Супротно изворима у облук Црвене реке, извори осталих зо-

на немају отока јер се јављају појединачно и у издвојеним долинама. Трећој групи припадају извори који избијају из вододржљивих слојева, у алувијалној равни и на речним терасама у котлини. Они су најмногбројнији и најчешће се јављају на прелазу виших речних тераса у ниже. То су најслабији извори и ретко су каптирани у чесме. Како имају незнатну количину воде, то служе лети поглавито за пиће а ређе за појење стоке. Уколико имају имена називају се: Кладенац, Стубал, Шопка, Бара, Лочка и слично.³²

У Белопаланачкој котлини су и два велика крашка врела: Крупачко и Белопаланачко. Крупачко или *Модро Врело* је у каменитом облуку на месту где се јужне стране Плеша леме и прелазе у равницу око Нишаве.³³ Избија у вртаци облика елипсе чија дужа оса износи 30, а краћа 26 м. Вртача је ујезерена и једном подводном пречагом подељена на два дела. Највећа дубина је у источном делу и износи 16,5 м. Ово је врело сифонско. Колебање воде је врло јако. За време високог водостања количина воде достиже и до 8 м³/сек.³⁴ Априла 1894. год. *Ј. Цвијић* је запазио да из језера истиче јака река, која располаже већом количином воде но Млава на истеку из Жагубичког језера (6 м³/сек).³⁵ За време минималног стања протицај опадне и до 250 л у сек, док је августа 1952. год. износио око 150 л/сек. У Крупачком врелу је вода провиднија но и у којем другом од језераца у крају источне Србије. За време минимума провидност воде износи до 14 м. Температура воде је око 10°C и незнатно се годишње колеба. *Белопаланачко Врело* је једино веће крашко врело на јужном ободу средњег Нишавља. Избија испод Великог курила у Белопаланачком парку. Басен врела је овалног облика; од обале, где је језеро дубоко 30 см до 0,5 м, дубине се повећавају према средини где достижу 4 м. Врело је сифонско и пукотинско. Оно има најједначенији протицај; средња издашност се креће око 600 л/сек, а температура воде је око 10°C. Изнад најдубљих места вода је модрикасте боје због боје вегетације којом је обрасло дно басена. У врелу живе јата ситних пастрмки која привлаче и пажњу туриста.³⁶

У Белопаланачкој котлини распрострањене су и *тресаве*. По *Ј. Б. Петровићу* (1953) баре и тресаве захватају површину од 17 ха. Тресаве су мањих димензија, јављају се уз обод котлине и везане су за места где избијају слаби термални извори или мањи извори из вододржљивог неогена. Неке су тресаве раније захватале веће површине па су 1939—1940. год., приликом изградње међународног пута потпуно или делимично исушене. Тада је исушена тресавица испод села Црвеног Брега и тресавица код постаје Белановца. У котлини су се одржале само тресаве које настају од термалних извора. Једна је западно од села Крушца и зове се *Шевариште*. То је једина тресавица под северним ободом котлине. У Шевариште се слива вода из терме *Лековите воде* и *Бањичког врела*. У тресаву *Бањицу* код Беле Паланке се слива вода из термалног извора који избија под Малим Курилом. Остале тресаве хране извори који истичу из неогена.³⁷ Од њих су највеће: *Језеро* код Беле Паланке, *Црквине* код истоимене железничке

постаје и тресаве у Вргудинцу: *Бара*, *Блато* и *Језеро*. Ове су тресаве плитке и махом обрасле ниским и густим шеваром и другим барским биљем.

У водном режиму Белопаланачке котлине поред климе најзначајнија улога припада околним планинама и реци Нишави. Планине на којима се с пролећа отапа снег, а током пролећа, лета и јесени излучују кише, нису у стању да водене талоге упију у већој мери услед великог нагиба страна са којих вода отиче у бујичним водотоцима и вододеринама. Сва та вода слива се према Нишави која као одводна артерија дренира котлину.³⁸ *Режим Нишаве* у Белопаланачкој котлини карактеришу највиши водостаји у пролетњим месецима, а најнижи крајем лета и почетком јесени. Максимални водостај код Беле Паланке је у априлу и мају, а минимални у септембру. Од пролећа водостаји опадају до септембра, док се од октобра повишавају до пролетњег максимума. Амплитуда од 77 см, за шеснаестогодишњи период (1925—1940. г.), између максималних и минималних водостаја у току године не даје праву слику о колебањима водостаја из дана у дан па ни из часа у час, која су често код Нишаве и њених притока. Код водомерне станице у Белој Паланци 20 маја 1939. год. у 17 час. забележен је водостај од 210 см, док је просечан водостај тога дана износио — 30 см. Амплитуда апсолутног колебања водостаја Нишаве код Беле Паланке јако је велика и износи 400 см. Апсолутни максимум водостаја пада на август а не у пролеће када су средњи водостаји највиши, јер се тада често јављају пљусковите летње кише. Али како су ове кише краткотрајне то високи водостаји у току лета исто тако брзо опадну као што брзо и нарасту. Апсолутни минимуми водостаја јављају се у септембру, јер у септембру падну минималне количине атмосферског талог, док су температуре још високе и услови за евапорацију и инфилтрацију повољни. Амплитуда екстремних колебања је доста велика и према средњем годишњем протицају који износи 23,9 м³/сек. Ова велика неравномерност у протицају доводи до честих поплава. Плавање прибрежног земљишта је скоро нормална појава. Поред ових редовних поплава, које могу бити од користи јер често талог плодан муљ на површини до 500 ха у горњем и средњем делу котлине, нису ретке ни поплаве катастрофалних размера.³⁹ Најпознатије веће и катастрофалне поплаве, у овој области и осталом Нишављу, које су се догодиле у време великих коинциденција вода, биле су у: 1858.,⁴⁰ 1871.,⁴¹ 1898. и 1924. год., а затим јула 1926., априла 1928., октобра 1931., априла 1934., октобра 1936., маја 1939., јула 1940., маја 1942., јуна 1948.,⁴² јуна и јула 1953., фебруара 1955. и септембра 1957. године.

10 новембра 1858. год. поплава, која је причинила велике штете, трајала је 24 часа; тада је био поплављен и Пирот.⁴³ Поплава у јесен 1871. учинила је огромне штете у свом Нишављу.⁴⁴ Поплава од 1898. год. опустошила је око половине сеоских кућа само у Долцу. Катастрофална поплава Беле Паланке од 20. маја 1939. год., поред огромних материјалних штета, однела је и 19 људских жртава. Огромне

штете нанеле су и поплаве од 1948. и 1953. год. Године 1948. не узимајући у обзир штету од поплаве на железничким постројењима, на њивама и другим објектима, причињена штета само у Белој Паланци износи око 2 милиона ст. динара.⁴⁵ Приликом провале облака и поплава од 9. јуна као и 3. и 4. јула 1953. године, Бела Паланка је такође претрпела велике штете а „становништво са паничним страхом бежало је у брада приликом сваке јаче кише”. 9. јуна тешко су настрадала и села: Вета, Топоница, Глоговац, Црвена Река и Клење. Материјална штета, нанета само пољопривреди у овој области и осталој територији ранијег среза белопаланачког, приликом ове поплаве износила је 51,900.000 ст. динара. У ствари штета која је нанета овом поплавом, усевима и уопште пољопривреди је много већа и ненадокнадива, јер су многе њиве затрпане камењем или потпуно спране. После непуних месец дана 3. и 4. јула била је по други пут поплава Црвена Река и уништен један део села Топонице.⁴⁶

Један од узрока честих и наглих и великих поплава је и тај што се брзина протицаја воде код Беле Паланке повећава с повећавањем водостаја и обрнуто. Нишавине притоке доносе велике количине материјала нарочито када су атмосферски талози пљусковити. Тада настаје јака ерозија тла и реке добијају карактер бујица. Због велике количине воде долази до поводања. 2. VII 1925. год. средња брзина при водостају од —32 см је била 0,76 м/сек, а 14. VI 1925. год. при водостају од —34 см 0,74 м/сек.⁴⁷

У Белопаланачкој котлини водна снага токова користи се за покретање млинова и других мањих хидропостројења. На Вргудиначкој реци само у атару Вргудинца у погону је 16 воденица.

У *педолошким особинама* земљишта Белопаланачке котлине изражене су знатне разлике. У зони Белопаланачког поља налазе се азоналне земљишне творевине које се могу уврстити у *алувијална, делувијална и алувијално-делувијална земљишта*. Поред Нишаве с леве и десне стране заступљена су алувијална, у подножју планинских падина делувијална земљишта, а између њих прелазна алувијално-делувијална земљишта. По Д. Стојићеву (1955) посредан утицај на стварање земљишта Белопаланачког поља није имала клима нити вегетација, већ су она резултат рада геоморфолошких чинилаца. У Белопаланачком пољу установљени су следећи типови и врсте земљишта: а) Алувијум (66,3%) — карбонатни песковито-иловасти алувијум (387 ха, 38%), карбонатни иловасти алувијум (289 ха, 28,3%), б) Делувијум (14,2%) — бескарбонатни глиновити делувијум (123 ха, 12%), бескарбонатни скелетоидни глиновити делувијум (2,3 ха, 2,2%), в) Алувијално-делувијални нанос (18,3%) — карбонатни глиновити алувијално-делувијални нанос (141 ха, 13,8%), карбонатни скелетоидни глиновити алувијално-делувијални нанос (17 ха, 1,6%), карбонатни иловасти алувијално-делувијални нанос (30 ха, 2,9%), г) Спруд (12 ха, 1,2%). Алувијално земљиште је доста пропустљиво и сиромашно је хумусом. Делувијалне наслаге представљају рецентни нанос. Алувијално-делувијални нанос створио се на местима где су се сукоб-

љавали алувијални и делувијални чиниоци педогенезе. Ово земљиште се може сматрати као да се инфилтрирало у међупросторе поменутих два основна земљишна типа.⁴⁸

Дубина земљишног покривача у Белопаланачком пољу је скоро на свом пространству, око и више од 1 м. У земљишта с бољим производним особинама спада карбонатни глиновити алувијално-делувијални нанос, иловасти алувијум и бескарбонатни делувијум, док карбонатни песковито-иловасти алувијум има слабије испољене производне особине. Боља активност и производне особине код поменутих земљишта испољене су услед сразмерно већег садржаја глиновите и колоидне фракције у односу на песковито-иловасти алувијум.⁴⁹

У подножју Суве планине на терасама распрострањена је смоница, која се на многим местима огајњачава. У атару Вргудинца сво зиратно земљиште је на смоници и огајњаченој смоници које допиру до Јеловице под Сувом планином. Педолошки слој смонице је најчешће средње дубине и средње влажности. На вишем терену заступљен је подзол, који се образује на пешчарима. Подзол („беловина”) је плитко земљиште које покрива падине и косе. У облуку Црвене реке од Трема до подножја јављају се следећи типови земљишта: црвено земљиште на црвеном пешчару, скелетоидно земљиште, од подножја до 1400 м, и планинска црница између 1400 и 1800 м. Распадањем црвеног пешчара на северној страни Суве планине као прва фаза образовања земљишта на овим пешчарима, ствара се црвено, генетски неразвијено земљиште. Црвено земљиште на пешчару се образује на јако разуђеном рељефу и зато је подложно трајној ерозији. На теренима где је ерозија слабије изражена, педогенеза овог земљишта одвија се у правцу оподзољавања. Слој овог земљишта најчешће је плитак, просечно око 20 см. На мањим заравнима и блажим нагибима може бити моћан и до 40 см.⁵⁰ Ово земљиште, које становништво зове „дрвеничина” у атару Космовца истанчено је и испод 10 см: „колко рало увати, а негде рало не може ни да заоре”. Скелетоидно земљиште се образује између кречњачког подножја и зоне планинских црница. У том висинском слоју ствара се преко хумусне земље као прве фазе образовања земљишта, руда иловача која је измешана са трошним кречњачким материјалом. На местима где је тај материјал повезан и учвршћен може се створити дубоки слој скелетоидног земљишта, на коме шума сасвим добро успева. Планинска црница обухвата групу плитких „буавица”, које се образују под пашњацима и под шумом, а које представљају у ствари различите стадијуме образовања земљишта на великој висини.⁵¹

Земљиште релативно добре плодности на јужном ободу је једино смоница. Остала ратарска земљишта су слабе производне моћи. Сво ратарско земљиште у атару Топонице класирано је у последњи VIII ред, док су забрани сврстани у VI и VII ред.

И на северној страни Белопаланачке котлине, зиратна земљишта су зонално распоређена. На терасама, нарочито у атару Моклишта, распрострањена је смоница дубока око 60 см, ређе до 80 и више

што је случај у атару Букуровца. Изнад зоне смонице на нагибном терену настаје подзол („беловина“) дубок 10 до 15 см. У неким потесима подзол садржи знатне песковите примесе те га становништво назива пескушом. На распаднутим андезитима у атару Љубатовице образовало се црвенкасто земљиште познато под именом црвеничина. Оно је добре влажности и дубоко је око 50 см.

На рињској површи у крашким удубљењима заступљено је рудо земљиште и црвеница, дубине 20 до 30 см. Танак слој елувијума среће се и на самом темену површи које је претежно голо и каменито.⁵²

Изузев смонице, која је и на северном ободу у фази огајњачавања, и црвенкастог земљишта на распаднутим андезитима, која спадају у земљишта релативно добрих производних способности, остала земљишта су од врло мале привредне вредности. У атару Доњег Риња све пољопривредне површине, оранице, ливаде и шуме, класиране су у VIII ред као економски сасвим слаба земљишта.

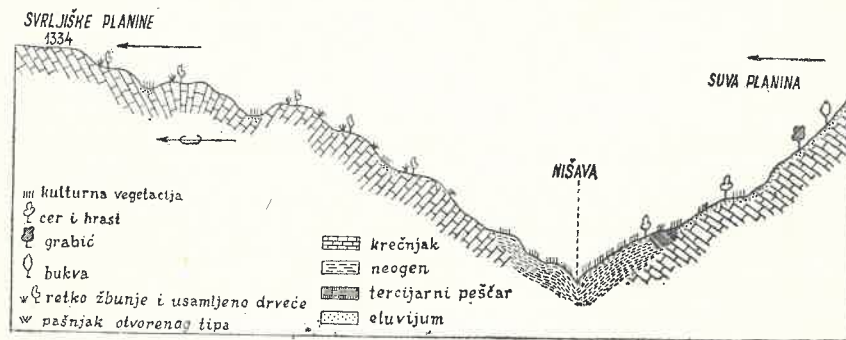
У Белопаланачком пољу главну флору сачињавају, као и у побрђу, једногодишње културне биљке. Ове биљке у дну котлине потичу из врста способних да прате сваки премештај ерозивних наноса и лако да се прилагођавају свакој промени водног режима. То су биљке углавном мезофилне и хидрофилне флоре.⁵³ У средишњем делу котлине, Врелском пољу, испод Станичањске Мале у белопаланачком атару и око иригационог система садржину пејзажа чине гајене ливаде, вртови, оранице са кукурузом и шљивари. Слична је физиономија пејзажа и у Крупачком пољу у доњем делу котлине. Природну вегетацију у равни котлине чине ливаде и махом осамљено шумско дрвеће. Ливаде су понајвише на местима где се, спуштајући се са обода, разливају периодски водотоци. Понирући у алувијону они одржавају влажност земљишта те се ливаде везују за просторе разводњавања. Најпространије ливаде су у Пољу, на местима где у равни котлине прелазе Јабучовик и Моклишки поток, и у Гладном пољу где се разводњава поток Бандол. Поред Нишаве и Црвене реке налази се на фрагменте и остатке хидрофилне шуме тополе и врбе (*Populeto-Salicetum*). Овај тип шуме везан је за најнижу повремени плавањену зону текућих вода.⁵⁴

Цео облук Црвене реке и данас је углавном испуњен зеленилом од паше, шума и културног биља. Више села Космовца, на надморској висини од 940 м, на црвеном пешчару у средини ливадске косанице, налази се бујна ниска, у осталој суподини Суве планине, врло ретка, састојина барске иве (*Salicetum cinerea*) око 120 м.⁵⁵

На сувопланинском ободу шумска вегетација је распоређена у више појасева вертикалне зоналности: појас храстових шума, појас букових шума, појас кривуља и смрче и појас планинских пашњака и ливада.

Велике површине подножја Суве планине, све до висине 800—1100 м у зависности од експозиције, заузимају претежно разни типови храстових шума. То су шуме најближе људским насељима, те су највише опустошене. У највећем делу то нису шуме већ шикаре. Хра-

стове шуме од подножја и нижих делова планине с обзиром на њихов флористички састав и еколошке моменте, разврстане су у неколико типова. На равничарским деловима подножја планине срећу се састојине типа сладуна и цера (*Quercetum confertae cerris serbicum*). Ово је климатогена шума која се у висину пење до око 800 м. Фетоценоза се јавља на црвенкасто-рудом земљишту, на смоници, блажем подзолу, а њене деградационе фазе и на црвеници. Обично се срећу мали забрани од по неколико десетина ари, које су њихови власници сачували од пустошења. Кречњачке стрме, топле и суве нагибе покрива шума грабића са јаворима типа *Carpinetum orientalis serbicum*. Ова се шума јавља на надморској висини од приближно 300—1450 м претежно на скелетоидном црвенкасто-рудом земљишту „габровачи“ и црвеници. Ова је шума од мале економске вредности, али од великог заштитног значаја за земљиште и терене који ниже леже. Овај тип у додиру са поменути типовима све до букових шума чини непрекидан појас са висинским пространством све до око 1000 м надморске висине. Састојина овог типа претворена је готово редовно у шикару. Дрвеће више од 3—4 м овде се ретко среће.⁵⁶

Ск. 3. — Шематски профил вегетације у средњем делу Белопаланачке котлине на линији Средњи рид, 1103 м (Сува планина) — Зелени врх, 1334 м (Сврљишке планине).

На северним падинама Суве планине, простране, понегде врло добро очуване букове шуме, у зависности од експозиције простиру су у појасу од 500 м надморске висине до 1700 м. Ово су једине високе шуме на Сувој планини. У овом појасу поред букве и јавора срећу се маклен и бели граб. Често се јавља и доста успешно развија и диволеска (*Corylus Colurna*). На сиромашнијем земљишту преовлађује клека (*Juniperus communis*). Велико простирање букових шума, нарочито знатна висинска разлика терена испољавају се у разноврсности фетоценоза. Док се на висини од 1000—1300 м налази на букве са прским пречником од близу 1,5 м, и висином око 30 м, дотле се на висини од 1600 м у високопланинском појасу срећу крива, ниска стабла са висином од 6 м. Појединачна стабла букве овде улазе у по-

јас смрче и кривуља. Појас храстових и букових шума испрекидан је културама, које често иду у висину до преко 700 м, затим ливадама и пашњацима који најчешће представљају мање или веће шумске чистине.⁵⁷

На кречњачким остевњима Голаша, на висини од 1100 м очувала се шума црног бора (*Humileto-Pinetum nigrae*). Пре овог налазишта, које је *Б. Јовановић* открио 1951. год., црни бор је био познат само на два места у источној Србији, код Злата и крај Суковске реке.⁵⁸ На северној падини Суве планине, између 1100 и 1600 м, среће се и јела, која је данас постала реткост. У потковичастом облук, са претежно северном експозицијом, јавља се узани појас и четинара са шумом кривуља и смрче. Док је овде смрча кржљава и висока једва 5—6 м, кривуљ на истој површини измешан са њом висок је до 2 м и врло виталан. Фруктифицирају и једна и друга врста, али је кривуљ јачи. Сама шума је од значаја као чувар земљишта и ниже шуме од осулина камења и снега, који се спуштају са голих, скоро вертикалних литица.⁵⁹

На јужном ободу Белопаланачке котлине више шумских ревира проглашено је заштитном шумом или шумским резерватом. Заштитни комплекси обухватају и Велико Курило, Врело и делимично саму Суву планину.

На сектору белопаланачког парка шума *Великог Курила* обухвата површину од 50 ха на плитком растреситом земљишту кречњачке подлоге. Обрасла је пошумљеним црним бором, грабом и разним шибљем. Заштићује станиште, облук Белопаланачког врела и ниже делове од спирања и наноса. Шумски резерват на сектору *Врело* код села Топонице у Ветанској корутини, обухвата површину од 80 ха на стрмом земљишту нагиба око 45°, на северној експозицији и надморској висини до 1200 м. Овај комплекс је такође на плитком земљишту, песковитој иловачи и сувој црвеници кречњачке подлоге. Обрастао је високом чистом буковом шумом економски јако искоришћеном старости око 80 година. Заштићује станиште од спирања и одроњавања, насеља и пољопривредна земљишта у нижим деловима и део железничке пруге Ниш—Пирот. На кречњачкој подлози је и стара чиста букова шума на *Сувој планини* изнад Беле Паланке. Заштитног је карактера на површини од око 20 ха.⁶⁰

Изнад зоне шума на Сувој планини настаје травни кат. Планински пашњаци су углавном сконцентрисани око Трема и ближе падинама са С и СИ експозицијом. Они су богато коришћени као стална паша за ситну и крупну стоку, те су достигли знатан ступањ деградације. На површи Валожја, по вртачама и валогома, развијене су планинске ливаде које се одликују бујном и разноврсном вегетацијом.⁶¹ Најбоље су косовачке ливаде на: Вртолошкој валози, Старелцима, Смердану и око Ракоша. Пашњаци и ливаде на читавој Сувој планини су секундарне творевине, настале на теренима негдашњих шума.⁶²

У средњим деловима нижих планина на осталом јужном и југоисточном ободу, а нарочито на Поповом врху, од дрвенасте вегета-

ције распрострањене су храстове и букове шуме, али и ту преовлађује шибљак грабићевих шума. Најбоље планинске ливаде у шумским крчевинама су у атару Теловца.

Стране Сврљишких планина изнад озираћеног побрђа врло су сиромашне шумском вегетацијом. Пространа рињска површ је понајвише предео голог краса. На тој „каменитој пустињи” која подсећа на десну оголену страну Сићевске клисуре, наилази се местимично на ретко разбацано жбуње. У њему се најчешће срећу грабић, црни јасен, маклен, храст медунац и драча.⁶³ Оазе храстових и грабићевих шума, искрчених око половине XIX века, најчешће су између Букуровца и Горње Гламе. Изнад Горње Гламе од Големог врха (1022 м) настаје букова шума. Најбоље букове шуме одржале су се на вишем делу рињске површи на темену Планинице. На гулијанској површи гребен Сврљишких планина заоденут је зеленим покровом од белог крашког граба, јорговановог шибља и планинских ливада које покривају и дна вртача. Зелени крас је најтипичнији око Зеленог врха (1334 м) који је због тога тако и назват.*

У *животињском свету* ове области дивљач је незнатно заступљена. Међутим, у скорој прошлости поред обичних врста дивљачи било је распрострањено и мноштво високих животиња и зверова, док је од ређих птица било и тетреба. Познато је да је на Сувој планини било у већем броју медведа па и рисова. На тој планини срна је било у већем броју све до 1929. године, а на чопоре дивљих свиња наилазило се до 1935—1936. године. И на нижим планинама, Шљивовичком и Поповом врху, поред јелена и срна које су виђане све до 1920. године, наилазило се и на медведе до 1900. године.⁶⁴ Медведа, срна и дивљих мачака на Сврљишким планинама нестало је пред крај турске владавине. У атару Љубатовице у потесу Густа Шума, „мечке се изводиле” док није искрчена шума. У Влашком Долу, око сточарских појата, где су срне долазиле да као козе брсте лисник чобани су их хватали у „жељеза”.

Од домаћих животиња којих данас нема, чували су се биволи који су боравили по „зеленим барама” (тресавама и мочварама). Највише бивола пребивало је у баруштинама испод села Клисуре: Смр-

* Са флористичке, биљногеографске, еколошке и фитоценолошке гачке гледишта, посебно је интересантно напоменути да Белопаланачка котлина припада природном ареалу југоисточне Србије са налазиштима жалфије (*Salvia officinalis* L.) која представља типичну медитеранску врсту. Заступљена је на Сврљишким планинама, око села Градишта, затим на левој и десној обали Нишаве од Сићевске клисуре до Долца. По *В. Николићу* и *Н. Диклићу* (1966) „животни услови у овој „медитеранској оази” не излазе из оквира историјски условљене еколошке валенце жалфије и осталих термофилних биљака заступљених у асоцијацији *Artemisio-Salvietum officinalis*, што свакако представља основни узрок њиховог опстанка у рецентном периоду” и у овом крају (В. Н и к о л и ћ и Н. Д и к л и ћ: *Заједница жалфије и рудинског пелина у Сићевачкој клисури*, Гласник Природњачког музеја у Београду, сер. Б, књ. 21, Београд 1966, с. 5, 11).

данцу и Суљином језеру. Исушивањем забарених терена биволи су се изгубили, јер нису имали више где да се „бачкају“.

Да би се рећи примерци шумске дивљачи сачували и распораниле корисне врсте, 1951. г. шумски комплекси Суве планине подељени су на два ловишта: државно резерватно ловиште „Сува планина“ са површином од 6300 ха и ловиште „Нишка Бања“. У ловишту „Сува планина“, у коме је пуштена на размножавање разноврсна дивљач, постојала је забрана лова у трајању од 10 година (од 1951. до 1961. год.). У том резервату, у коме је изграђен и велики шумарски дом на месту „Јавор“, успешно су се размножили особито фазани, грлице, јаребице, срне и куне белице. За срне и фазане подигнуте су и настрешице за исхрану.⁶⁵

III. ДРУШТВЕНИ УТИЦАЈИ

A. ПОЈАВЕ У ВЕЗИ СА НАСЕЉИМА

ОСВРТ НА НЕКЕ ТРАГОВЕ ПОСТАНТИЧКЕ НАСЕЉЕНОСТИ

Рано средњовековно доба. — За владе византијског цара Јустинијана, у времену око 530—552 год., ради заштите становништва од варварских упада и пљачки, у горњем и средњем Нишављу подигнуто је 30 кастела.⁶⁶ Теренским истраживањима у Белопаланачкој котлини локализовано је више ових утврђења. Централно је штитило са Малог Курила византијску варош *Румизијану*. Остала су ради заштитне функције, такође грађена на истакнутим узвисинама и доминантним стратегијским тачкама. До старих рудокопа око Космовца, спрам античког каструма на *Големом градишту* утврђења које је било велико колико и белопаланачки град, на једној коси,⁶⁷ био је други византијски кастел. Трећи и четврти штитили су приступе Нишавиним клисурама. Кула-стражара на *Градишту* код села Чифлика од које су до скоро налажене руине, чувала је сутеску Светог Оца.⁶⁸ Улазни део Сићевске клисуре надгледао је кастел код села Градишта.⁶⁹ Остаци од овог града познају се и данас⁷⁰ на вису Чука. Стратегијско-заштитну улогу имала су и утврђења на *Градицу* изнад села Дражева,⁷¹ *Мајмиловом граду* и *Градицу* код Крушца, *Градицу* у атару Вран Дола, *Горњем* и *доњем градишту* северно од Теловца и *Шупљем камену* под селом Вргудинцем. На тим местима познају се остаци зидова и темеља.

Раздобље турске окупације. — Најзначајнији културно-историјски споменици из времена турске окупације делимично очувани и данас налазе се у Белој Паланци. То су: белопаланачки град и тврђава Табије.

Према Јов. Мишковићу (1889) белопаланачки град је био четвороугаоног вида; две дуже стране биле су окренуте северо-истоку и југо-западу, а друге две краће југо-истоку и северо-западу. На сваком углу постојала је по једна округла кула, а у средини сваког градског платна, по једна полуокругла кула. Дуже стране имале су око 140 м, а краће, југоисточна 110, а северозападна 95 метара. Све су куле има-

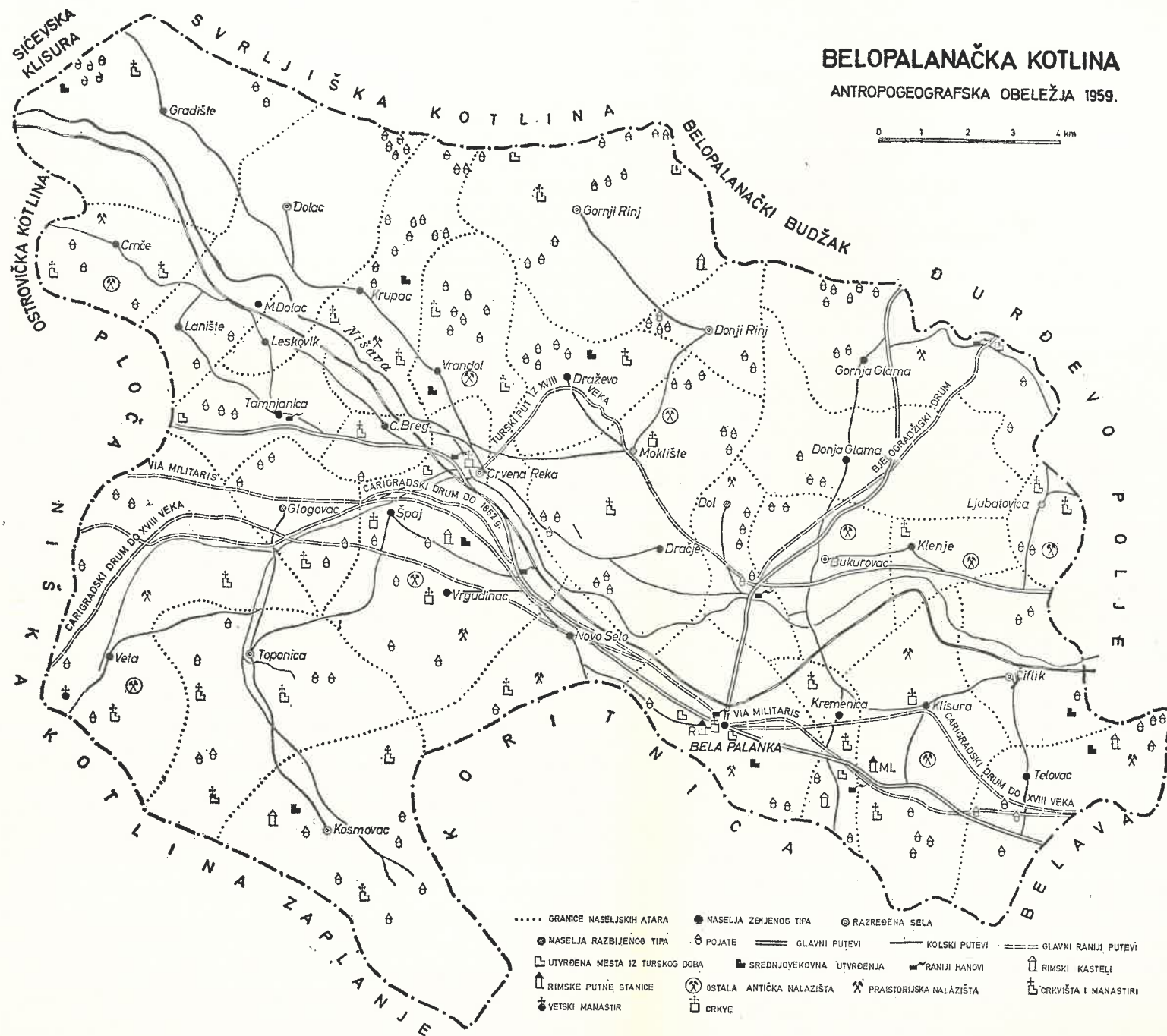
воли су се

и распро-
ланине по-
„Сува пла-
У ловишту
врсна див-
а 1951. до
шумарски
разани, гр-
пнуте су и

ара Јусти-
ништва од
подигнуто
ој котлини
са Малог
заштитне
инантним
спрам ан-
ло велико
г византиј-
ним клису-
које су до
лазни део
Остаци од
заштитну
Мајмило-
а, Горњем
под селом
гемеља.

но-историј-
очувани њ
рад и твр-

био четво-
о-истоку и
На сваком
г градског
око 140 м,
жуле има-

ле унутрашњи полупречник 4,7 м, а полуокругле поред платна 5,3 м. Дебљина зида како кула тако и целог градског платна износила је 1,1 метра. Свака кула је била на два спрата и на сваком је било по три прореза (шатри) са ширим отвором унутра; на горњем спрату неке су куле имале и повише прозора. Округле куле имале су по два отвора, поред сваког платна по један, а полуокругле (средње) куле по један улаз, сви око 1 м отвор. Град је имао два уласка (капије), обе на дужим странама, и то: на југозападној страни према вароши, био је улаз под четвртастом кулом, а на североисточној страни између средње и угловне куле. Град је зидан понајвише од тесаног камена.⁷²

По ослобођењу (1877.) домаће становништво почело је да руши турско Кале. М. Б. Милићевић је 1882. године нашао јужну страну оборену.⁷³ Вл. Борђевић је видео 1885. цео кремелирани зид градића, који је био најживописнији украс варошице стила као и смедеревски град, са стране друма срушен.⁷⁴ Емил де Лавелеј је затекао 1888. рушевине старе турске тврђаве. У то време Паланка није више била утврђено место. Била су очувана главна врата тврђаве арапског стила и отмена изгледа, који је подсећао на капију у Алхамбри код вароши Гранаде у Шпанији.⁷⁵ Јов. Мишковић је 1889. године проматрао град у коме је била порушена дужа југоисточна и краћа североисточна страна градског платна.⁷⁶ Материјал са рушевина турске грађевине користио се за изградњу многих друштвених и приватних зграда. Један део материјала употребљен је и за обнову Дивљанског манастира св. Димитрија.

Сем главне, Турци су у Белој Паланци имали и помоћну тврђаву Табије. Како се у пренасељеном граду, где је живело 85% Турака није могла одржавати већа војна посада, Турци су били приморани да изграде посебно утврђење за војничку обуку. Због тога је 1867. год., западно од града — изнад друма на једном истакнутом ћувику удаљеном неколико стотина метара — кулучењем српског становништва саграђена помоћна тврђава Табије. У том кружном утврђењу, пречника 35 метара, где је био и паланачки затвор, годишње се обучавало до 250 турских регрута. Уз то, Турци су у овој области имали и куле стражаре поред друма као и граничне карауле на Сврљишким планинама, на српско-турској граници успостављеној 1834. године. Једна караула у атару Горњег Риња на месту Церачкој Падини служила је и као царинарница; од ње има остатака. У атару истог села била је још једна караула на месту иза Крушевице. Белшић (1884) помиње у Белој Паланци и циганску караулу „дербен“.⁷⁷

РЕЛИГИОЗНА ОБЕЛЕЖЈА ФЕУДАЛНЕ ЕПОХЕ И СКОРИЈЕ ПРОШЛОСТИ

Индикативан чинилац ранијег предеоног живота и доказ о вековном континуитету насељености су и религиозна обележја: црквеништа и манастиришта, оброци и гробља.

У Белопаланачкој котлини утврђени су остаци и трагови од тридесетак црквишта и манастиришта. Те негдашње творевине духовне културе становништво већином поштује, а на неким доскоро одржавали су се и извесни верски обреди. Између Клисуре и Крменице и у атару Топонице су *црквишта Свете Петке*, атару Вете и Љубатовице *манастири Свете Богородице*, атару Глоговца и Топонице *црквишта Свете Тројице*, атару Вете, Љубатовице, Новог Села и Топонице *црквишта Светог Јована*, атару Градишта, Клисуре, Крменице и Црвеног Брега *црквишта Светог Илије*, атару Дражева и села Црнче *црквишта Светог Тодора*, атару Клења и села Црнче *манастир и црквиште Светог Николе*, атару Крушца и Моклишта *црквине Светог Вазнесења*, атару Космовца *црквиште Свете Пресвете*, атару Врандола *црквиште Светог Борфа* и *Светог Арханђела*. У атарима Крушца и Крменице има трагова безимених „Латинских црквишта”. *Манастир Св. Димитрија* и *Св. Николе* био је у атару Риња, а *Манастир Св. Јована* у Космовачком.

О Латинским црквицама постојало је предање по коме је свако село имало своју цркву, када је овим крајевима владао Латинин. Доцније су Срби подизали цркве и манастире на темељима тих старих религиозних обележја, којих је било много. Отуда је у становништву владало уверење да је „у сваком селу око Паланке била лепа црква”. По једном раширеном предању цар Душан је поклонио државни данак од три године за грађење цркава. Из XVI века су вероватно само црквиште Св. Илије у Клисуре, Св. Вазнесења у Моклишту („Спасовица”) и Св. Јована у Новом Селу. Црквиште Св. Илије, ранију цркву Св. Борфа, описао је 1578. год. познати путописац *С. Герлах*. У цркви је било више књига и била је украшена иконама.⁷⁸ Мада се спомиње тек у XVII и XVIII веку, Ветански манастир, као и већина осталих, је несумњиво средњовековни. Као „манастир Ветски” спомиње се 1686. године.⁷⁹ Године 1719. спомиње га аустријски путник и путописац *Дриш*. Он каже да „у брдима овим овде (тј. изнад друма пред Белом Паланком) има један манастир, у коме живе калуђери из реда Св. Василија, најугледнији ред духовника.”⁸⁰ Ветски манастир је доцније порушен. На старим темељима с краја XVIII века саграђен је данашњи манастир „Успенија св. Богородице” који је 1869. године, по обнови, освећен.⁸¹ Уз овај манастир, у коме се и данас, као парохијској цркви, служи постојала је српска школа у којој су учила деца из оближњих села.⁸²

Цркве и манастири, којих је несумњиво било у многим белопаланачким селима, углавном су порушене још у старије време турске владавине. Потом је Муса-паша када је зидао град паланачки срушио око Паланке 12 цркава, те од њих камен донео и град озидео.⁸³

Најбројнија религиозна обележја у Белопаланачкој котлини су *оброци*. Под турском окупацијом грађени су на местима порушених цркава које нису обнављане. У Нишављу се спомињу први пут у XVI веку. *Ханс Дершвам* их 1553. г. описује код села Цариброда (Димитровград) и испред села Белице, у коме су становали само Срби.⁸⁴

Код ових камених или дрвених крстова држане су литије и друге богомоље, јер су оброци у насељима где није било цркава замењивали их. Код њих су свештеници секли колаче о славама, причешћивали свет готовим причешћем и слично.⁸⁵ У неким селима обреди око оброка доскоро су се вршили о сеоским заветинама. У старом селу Клисури, које није имало цркву, уз оброк „Миро св Борфа” саграђеног од „дубравског камена” (бигра) 1792. године, налазило се камено корито у коме је крштавана новорођенчад. У ранијим сеоским насељима оброке је представљало и старо табуисано дрвеће. У столетном дрвету, које се обично назива „миросано дрво”, урезивао се крст а под њим уписивао оброчни запис. У неким древним храстовима, који се и сада сматрају оброцима, није било никаквог знамења. Такви оброци су били понајвише у средиштима ранијих насеља на зборишту. Неки стари оброци су пренети у средсела данашњих насеља. У селима која се нису помештала стари оброци су доказ о континуитету насељености на данашњој локацији.

Нови оброци су везани за неки значајнији догађај у животу насеља и становништва. Они су понекад подизани да би престао помор у стоци или у људима, или да би се отклонило друго какво зло.⁸⁶ При томе, становништво је обичавало догађај обележити тиме што исте године подигне оброк и посвети га оном свецу који „пада” око њега, да се заштите људи и село те да их слична несрећа мимоиђе. Тако је село Долац подигло Оброк св. Пресвете 31. маја 1898. године, јер је тада тешко пострадао од поплава и бујица. По томе су нови оброци не само етнографска већ и друштвеногеографска обележја ранијег живота и збивања.

У старине, као сведочанства негдашњег живота, долазе и стара гробља. О њима, иако се срећу у атарима већине села, има мало познаних традиције. Нека средњовековна гробља, као што је случај и са тамњаничким на месту Клепало, називају се једино „Стара гроби-

Ск. 4. — Ношња становништва села клисура из 1578. године. Фото копија са оригинала путописа Соломона Швајгера.

шта". Космовчани и Крупчани таква гробља у својим атарима приписују Римљанима и зову их *Латинским гробиштима*. Свакако та гробља наспоравају велику старину те нека потичу још од античких времена. Веће су старости и *Русалијска гробља*. Њих има, или се зна да су постојала, у атарима: Врандола, Кренице, Љубатовице, Топонице и Шпаја. Топоними су уверења да су то „Сватовска гробља”. Вероватно су постала због негдашњег веровања да не ваља мртваца преносити из места у место, да не би било суше и града. Зато су се сватови сахрањивали на месту погибије. У старије време изгледа да је био раширени обичај, да се сватови потуку када би се срели.⁸⁷

У Белопаланачкој котлини има трагова и од гробља која потичу од страног становништва које је овде живело. Таква су *Черкеска гробишта* на месту Мост изнад села Глоговца и *Цинцарско гробље* у Црвеној Реци. У Белој Паланци постојало је велико *Турско гробље* и *Циганско гробље*. Од осталих гробља позната су и *Чумина гробишта*. У њима се сахрањивало становништво помрло од епидемичних болести. Могиле, праисторијска гробља, и римске гробнице налазе се у траговима на бројним локалитетима.

РАНИЈА ГЛАВНА НАСЕЉА

Ремезијана и Румизијана. — У античко доба на месту Беле Паланке, на главном римском војничком путу (*Via militaris*) од Београда за Цариград, постојао је знаменити град Ремезијана (Ремесијана). Основана од Келта око 280. године пре нове ере,⁸⁸ Ремезијана је добила име по келтском (галском) племену Ремима (Ремон, Реми).⁸⁹

У путним итнерарима, Ремезијана се наводи под различитим именима као путна станица (*mansio*). По *Антонинову итнерару* (*Itinerarium Antonini Augusti*), из 2. пол. III в., та се станица под именом *Remisiana* налазила на XXV римској миљи источно од Ниша (*Naisso*); по *Јерусалимском итнерару* (*Itinerarium Hierosolymitanum*), из 333. г., она је под именом *Romansiana* била на 28. р. м. од Ниша.⁹⁰ На *римској итнерарној карти* (*Tabula Peutingeriana*, VII. 4), после 330 г., обележена је под именом *Romesiana* на удаљењу од 24 р. м. од Ниша.⁹¹ Навођење различитих имена и путне даљине, В. Томашек објашњава тиме, што је становништво Ремезијане наклањено Риму, због сличности речи *Remi* и *Roma*, њено предграђе називало *Romansiana* или *Romatiana*.⁹²

Подигнута на темељима римског војничког каструма,⁹³ Ремезијана се из првобитне путне станице развила у аутономни град (*municipium*), који је задобио градска права за владе цара Трајана (98—117).⁹⁴ Из римских записа са античких споменика, нарочито из почасних царских натписа, каквих је у старој Ремезијани нађено више,⁹⁵ оних из времена Септимија Севера (224—235) и цара Филипа „Арапа” (244—249), види се да је ту постојао град чији су грађани имали сва права римских грађана, јер се у тим натписима спомиње Траја-

нова колонија: »*Respublica (Ulria) Ulpianorum*»⁹⁶ (република Улпијана). Утврђени центар античке вароши био је готово исто толико простран као и данашња варош Бела Паланка. По Ф. Каницу тај је центар захватао четири пута већи простор од негдашње белопаланачке тврђаве.⁹⁷ На северу простирало се до данашњег железничког насипа,⁹⁸ а на истоку до иза данашње гимназије, што доказују ископине нађене 1951. године. На западу, као што су показала сондирања 1956. год. ужа варош допирала је до близу данашњег фискултурног стадијона, а на југу до падина Великог и Малог курила. Римски град (унутрашње утврђење), који је имао 9 кула, налазио се на месту турске тврђаве, која је подигнута на основама римског утврђења.⁹⁹ Била је трапезоидног облика римског каструма са странама: западна 200 м, јужна 214 м, северна 220 м, источна 273 м. На источној страни на оточи Врело, са јужне Коритничкој реци, а са северне стране Нишави постојали су мостови код капија. Линијом данашњег главног друма и пијаци назире се кардо и декуманус. На пијаци је нађен и познати споменик са натписом у част Септимија Севера. Ван каструма откривена је једна тробродна базилика. Ова грађевина је датирана од IV до VI века. Изнад ње су констатовани остаци словенског гробља. Оно је могло бити у употреби у IX—X веку.¹⁰⁰

Околина Цивитас (*civitas*) Ремезијане пружала се још много даље изван утврђеног центра.¹⁰¹ Римска некропола (главно гробље Ремезијане) налази се јужно од данашње вароши у правцу Бабушнице.¹⁰² Многе римске развалине и гробови откривени су на више места око данашње вароши и северно од Нишаве у паланачко-моклишком виногорју.¹⁰³

У граду Ремезијани било је управно средиште ширег предела (дистрикта) градског среза (*regio*). *Regio Remesianensis* (Срез Ремесијана) обухватао је све средње и горње Нишавље: од Плоче и Сићевске клисуре до извора реке Нишаве.¹⁰⁴ Углед града Ремезијане, који је спадао у римске вароши јако одмакле латинске културе, био је веома знатан, јер се ту налазило седиште горњо-мезијске скупштине. Ту су се скупљали изасланици из разних вароши Горње Мезије ради договора о заједничким пословима и вршења култа царевима.¹⁰⁵ У доба писца и мисионара *Никете*, епископа Ремезијане, на прелому четвртог у пето столеће, Ремезијана је била књижевни центар.¹⁰⁶

Римски град су опустошили и разорили Хуни 441. и 447. године.¹⁰⁷ Коначно је уништен приликом бугарске провале 540. год. када је до темеља био разрушен.¹⁰⁸

На рушевинама Ремезијане, за владавине цара Јустинијана, подигнута је средином VI века византијска варош *Румизијана*.¹⁰⁹ Имала је засебну околин у којој је било више градића.¹¹⁰ За време Јустинијана у Ремезијанској области је саграђено 30 кастела¹¹¹ (утврђених градића и стражарских кула). По Ф. Каницу остаци двеју кула на Ма-

лом курилу потичу вероватно од византијске Румизијане која је подигнута на месту где се налазила Ремезијана.¹¹²

Румизијана је била богат град. Њеном богатству допринели су рудници гвожђа у околини. Јустинијанов *kastel Ferraria* кога *К. Јуречек* ставља под Ремезијане¹¹³ био је у атару села Космовца, где се налази на трагове негдашњег рударства.

Румизијана је разорена при навали Словена и у VII веку није се знало за место града. Запустела у VII веку, она је већ тада била непозната на латинском западу.¹¹⁴

Извор. — Улога Ремезијане односно Румизијане, насељских средишта Белопаланачке и Коритничке котлине, прешла је у VIII веку на *Мокро*, данашње коритничко село Мокра, где је било жупско средиште и за Коритничку и за Белопаланачку котлину.¹¹⁵ Средњовековни Извор, основан на развалинама римске Ремезијане и византијске Румизијане на простору данашње Беле Паланке, био је друго важније средњовековно место средњег Нишавља.

Први помен средњовековног Извора јавља се тек у XI веку. Међутим, поуздано је да се то насеље јавило знатно раније, у другој половини VIII или најкасније у IX веку. На то указује и чињеница, што је стара Ремезијана била „непозната... већ у VII веку”.¹¹⁶ Извор спомиње 1096. године путописац Петра Амијенског, крсташког предвођења из прве крсташке војне. Он каже, да је на месту старе Ремезијане „стајао градић”.¹¹⁷ У кућама варошице, чије је становништво вероватно избегло при бојазни од пљачке обесне крсташке војске, крсташи нису нашли никаквих животних намирница, па су најпосле (то је било у месецу јулу) јели сирово класје.¹¹⁸ *В. Карић* средњовековном Извору придаје већи значај. По њему је на месту римске вароши Ремезијане „у старо српско доба била варош”, „коју наши летописци зову: ...и Извори”.¹¹⁹ Насеље је названо тако по јаком крашком врелу.

Извор, као и остали средњовековни српски градови, имао је висинско заштитно утврђење — град и низинску насеобину — подграђе. Град се налазио на темену 539 м високог Великог курила а подграђе у суподини крај Врела. Трагови старих зидина доскоро су се познавали на темену В. курила. *Н. Вучо* град Извор убраја у оне градове који имају своју историју у средњем веку, испуњену тежњама независности и искоришћавања економске и друштвене подложности феудалног сељаштва. По њему Извор је био један од „најважнијих српских градова” на Цариградском друму, који је у средњем веку представљао „важан трговински центар”.¹²⁰

У XV веку турска освајачка сила уништила је град Извор. Године 1433. кроз Извор је пропутовао, враћајући се из Јерусалима Цариградским друмом, знаменити путник и путописац француски племић *Берtrand де ла Брокијер*. Он је видео на месту Беле Паланке

„варош која лежи у подножју планине и која је била сва разорена а зидови порушени. И зове се Исмур (Извор)”.¹²¹ *В. С. Радовановић* тачно тумачи да тај спомен сведочи о пустоши коју су Турци под Муратом II нанели граду Извору, када су, у години смрти деспота Стефана, освојили од Деспотовине поред ондашње Беле Паланке још и Ниш и Крушевац (1427).¹²²

На месту разореног средњовековног Извора Турци су засновали друмско село и путну станицу с конаком. Као такво ново насеље под исквареним именом помињу турски споменици XVI века све до 1565. године. У турском дневнику похода од 1521. год. о војевању султана Сулејмана Величанственог против Београда, каже се да је у уторак 20. јуна 1521. год. царске ордије био „конак у Извору”.¹²³ У дневницима и свих осталих војних похода Сулејмана Сјајног даље на север — на Угарску, такође се говори о селу Извору. „У дневнику од 1526. читамо на томе месту у путу из Цариграда Бунарбаши (Главни Извор); у дневнику од 1529. године помиње се на истом месту село Узур, у повратку Сухазор (Вода Извор); у дневнику од 1532. помиње се Азор; у белешкама Синан-чауша о проласку султанову с војском 1542., читамо на истом месту Извор”.¹²⁴ Разматрајући значење тих изопачених имена *Ст. Новаковић* с правом истиче: „Ко зна како пишу Турци особито туђа имена, неће се ни мало зачудити што у овим белешкама ми видимо Извор, старо име онога места које је било на месту Беле Паланке.”¹²⁵ За време последњег ратног похода Сулејмана Сјајног, у једном архивском документу турских дефтера од 20. V 1565. год. наређује се: „кадијама Сврљига, Рековца и осталима: да се спреми захира и остало што треба у месту званом Извор које је одређено за конак.”¹²⁶ То је последњи помен турског села српског средњовековног имена.

Седамдесетих година XVI века турско село је потпуно заустело, а Турци су га почели насељавати вероватно од средине XVI века насељујући се у суседно богато Ново Село, које се у првој четврти друге половине XVI века развило у овећу српско-турску варош.

Ново Село. — Ново село, у првој четврти друге половине XVI века знатније насеље и котлинско средиште, једно је од најстаријих насеља. „Словенско име старијег порекла — између осталих и — Новог Села” показује, како су „Турци од 15—16 века налазили на још старије хришћанско насељење, око кога су се настањивали”.¹²⁷ У том погледу изразит је пример белопаланачко Ново Село.

Од путописаца XVI века, Ново Село, на данашњем месту, први спомиње *Катарин Зено* године 1550. под именом *Nova villa* (Ново Село). У Новом Селу било је коначиште путописца и његове дружине.¹²⁸ Пет година доцније, 19. јула 1555., враћајући се из Цариграда у Новом Селу (*Nowo Selo*) коначио је са својом пратњом и *Ханс Дерншвам*. Он је описао и положај насеља, за које каже да је „лежало између брда на једној узвишици”.¹²⁹ Ново Село се нешто доцније, око 1560. год., из путне станице и коначишта развило у главно предеоно

средиште. Као такво описује га 1564. године а затим и 1573. *Јаков Беџек*. Он и његова дружина, по прелазу Суве планине преко које је водила стара траса Цариградског друма, „приспели су у варошицу Новасел”. Описујући становништво насеља Беџек истиче, да „ту пребивају многи Турци, као што је обично по свим знатнијим варошицама и најбољим местима”. У Новом Селу је било бројно насељено и српско становништво, а пред путнике су „многе жене дошле на сусрет и хлебом јих почастиле”. Око Новог Села било је „многа пиринча и воска” што Беџек као неку особитост истиче.¹³⁰ Ново Село је у то време извесно било средиште за производњу пиринча и воска. Пиринач су свакако увели Турци који су живели у Новом Селу. Восак стоји у вези са развијеним пчеларством које је било од значаја и у XIX веку.

Због измештености изнад Цариградског друма на високој Нишавиној тераси од 50—60 м (330—340 м) регионални значај Новог Села почео је знатно опадати у последњој четврти XVI века са јачањем саобраћајне улоге, на друму положеног, дотадашњег села Клисуре. Значај Новог Села сасвим је опао пред оснивање Мехмед-пашине Паланке. До XVII века Извор и Ново Село била су једина предеона места у којима су живели Турци. Врло је вероватно да су Турци богато Ново Село почели насељавати од средине XVI века, откако је насеље на месту средњовековног Извора коначно почело нестајати. На то указује и чињеница што путописци пре Беџека, који су били у Новом Селу, не спомињу Турке. Новоселски Турци су прешли у Мехмед-пашину Паланку непосредно по њеном оснивању, почетком XVII века, када се та насебина појавила на месту Извора.

Од средине XVII века отпочело је пресељавање српског становништва из Новог Села у тадашњу Муса-пашину Паланку, која се нешто раније развила из Мехмед-пашине Паланке. Када се у Паланку све српско становништво преселило, на месту расељеног Новог Села, створен је турски чифлик звани Новосел чифлик у коме је у другој половини XVIII века, насељавањем чифчија, образовано читлучко село под старим именом расељеног Новог Села. Из тог читлучког проистекло је данашње Ново Село.

Клисуре (Куручесма). — Клисура, негдашње варошко насеље и једно од средишта Белопаланачке котлине у XVI и делу XVII века, позната друга главна путна станица Нишавља између Ниша и Пирота претежног дела XVI и прве четврти XVII века, од Турака 1573. године назвата Куручесмом једно је од најстаријих насеља. Први пут се помиње у турском дневнику од 1521. год. о војевању султана Сулејмана под именом Дербенд (турски Клисура), као место у коме је био одмор царске ордије између Нишке Бање и Пирота, у повратку Сулејмана Величанственог са похода из Цариграда у Београд.¹³¹

Између 1533. и 1658. године помиње се под различитим именима, махом исквареним или сасвим изопаченим, према изговору и писању страних путописаца.¹³² Турски географ Хаџи Калфа зове је пра-

вилно *Куру-чесмом*.¹³³ До 1573. год. страни путописци спомињу само српско име насеља Клисура и синонине Клисурица и Суха Клисура. Од 1573. у употреби је и турско назвање Куручесма (Куричесма), што значи Суха Чесма и одговарало би унеколико српском Суха Клисура. Назвање Контаринијевог путописца Cherbín вероватно је изопачено турско Дервен,¹³⁴ што значи пролаз. У скупном назвању Суха Клисура одражава се безводност на терену краса и положај насеља уз степњен долињски усек на главном путу.

До 1580. год. Клисура је била омање село са сиромашнијим становништвом. Налазила се на вишем положају изнад данашњег насеља. Родних година у селу се налазило људске хране у изобиљу.¹³⁵ Године 1580. први од путописаца XVI века, *Контаринијев* путописац, говори о Клисури као о „варошици”. У насељу је тада „над путем био врло леп бунар”.¹³⁶ Волфу и Безолту Клисура је, три односно четири године потом, још увек само „хришћанско село”.¹³⁷ Међутим, да Клисура није била обично село, потврђује и *Вратислав Митровица*, који је такође назива „варошицом”, али истиче да нема каравансераја.¹³⁸ *М. Квада* је 1600. год. убраја „међу главне станице на путу од Београда до Софије”,¹³⁹ а *А. Венерн*, 1616. год., који је ту преноћио, каже да је Куру-Чесма „доста велика паланка и село”, а она је таква заиста и била. У исто време, Пирот је по Венерну био само „градић”.¹⁴⁰ *Луј Жедоен „Турчин”* 1624. год. међу „велике паланке” које је видео убраја и Куручесме.¹⁴¹ Из тога произилази, да се Клисура, у последњој четврти XVI века, из села као путне станице развила у варошку паланку са сеоским кућама. Са Новог Села тада је на њу прешла улога предеоног насељског средишта. Ту је улогу она задржала и по оснивању Мехмед-пашине Паланке. То унеколико потврђује и турски географ XVII века *Хаџи Калфа* који је наводећи је као путну станицу међу Нишем и Шехиркејем (Пиротом) зове варошицом.¹⁴² Налазећи се на висинском положају на ободу котлине „искључиво од хришћана насељена”,¹⁴³ Клисура није могла бити стално предеоно средиште, па је можда и то један од разлога што су је Турци, по оснивању Мехмед-пашине Паланке, на пречац уништили. Као Куручесму последњи је 1658. год. помиње *Кикле*. Он је заноћио у хану поред Куручесме „преко пута” Муса-пашине Паланке.¹⁴⁴

О старој Клисури и њеном уништењу одржало се предање које је делимично објавио *Ј. Цвијић*. Према знању становништва стара Клисура, као варошко насеље, поред великог броја кућа имала је 40 дућана занатлија међу којима највише албатница (ковачница).¹⁴⁵ Данашње становништво негдашњу варош, која је била у Старом Селишту, зове и Куручесма и Куру-Клисура. Турци су је првим именом прозвали, јер је у њој била једна чесма од 12 ђункова, коју су Турци звали „Кури-чесма”.* Од те зидане чесме постојале су рушевине,¹⁴⁶

**Рајнолд Лубенау* 1587. године истиче да се ова чесма налазила „у сред села” и да је била „изванредна, лепа чесма” (О. Зиројевић: *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда, књ. XIII — 1966., с. 58).

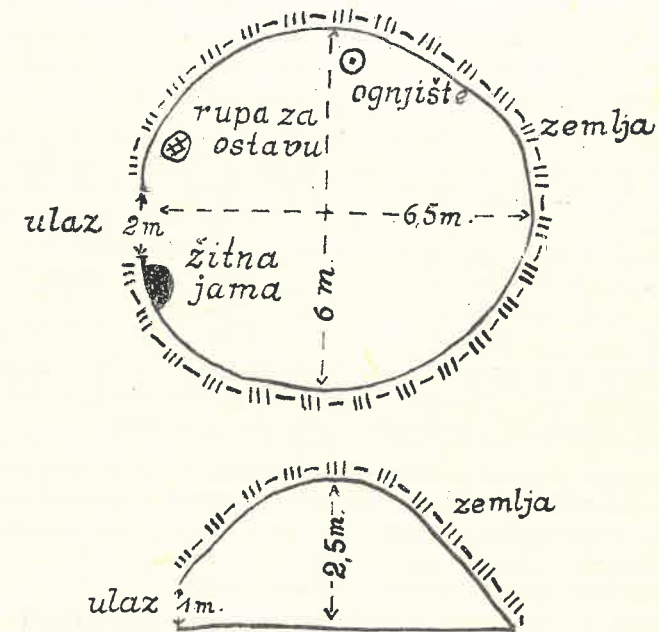
а данас се место где је била та чесма зове истим именом. О уништењу насеља, које се догодило око 1660. год., клисурски учитељ *Анта Младеновић* је забележио да је становништво Клисуре на друму опљачкало „турску пошту из Босне која је носила злато за Цариград”. Нападаци су „злато закопали по неким гудурама, где га и данас Клисурци траже али не знају прецизно место где је”. Веле „злата је било 7 товара”!¹⁴⁷ Пљачку су извршила два брата од рода Илинци, од којих се један звао Бера, код негдашњег турског хана на друму. Магзе из опљачканог каравана стигле су саме без товара, најпре у село Понор а затим у Пирот. Турци из Пирота пођу у потеру и у Клисури изврше покољ над мноштвом становништва које је било на сабору код цркве св. Борба где се прослављала црквена слава. Када су сво похватано становништво посекали „Турци-делије насеље запалише а цркву поараше и порушише”.¹⁴⁸

Преостало становништво Клисуре, оно које се налазило изван насеља на појатама и оно које је избегло покољ, раселило се по околини и основало данашње село Крменицу. Међутим, неколико година после покоља „сакупило се 10 фамилија те начинише село на месту званом „Дубрава” близу шуме”.¹⁴⁹ Тако је настало познато пећинско насеље на западној страни клисурске Дубраве у врх леве долињске стране периодског тока Пачке падине. У овом пећинском селу „од 10 кућа било је свега две фамилије од старих Клисураца из Кури-Чесме”.¹⁵⁰ Од њих су потекли оснивачи данашњих четири најразгранатијих клисурских родова. Остало су били досељеници с Косова, књажевачке Каменице и пиротског Стрелца. Пећинско село је поморила чума, те се преживелих 12 кућа¹⁵¹ измести на широко теме велике бигрене терасе Дубраве, и ту у последњој четврти XVIII века оснује разређено насеље старог имена. У средишту тог, данас званог Старог Села, био је 1792. године подигнут оброк „крст св. Борба” који је служио уместо цркве. Тај оброк и данас постоји. Осим њега у Старом Селу се чувала и зидана чесма „Стара чесма” са које се и данас служи водом клисурско становништво при раду у пољу. Да би контролисао насеље, турски буљубаша *Шабан* нареди да се село са Дубраве пресели на данашње место. Следујући тој наредби, 1860. године село се преместило на данашњи положај.¹⁵²

РЕКОНСТРУКЦИЈА РАНИЈИХ СЕОСКИХ НАСЕЉА

Пећинско насеље на Дубрави. — Клисурска Дубрава је значајно налазиште негдашње велике пећинске насеобине. У XVII и XVIII веку, до 1775. године, у огромним бигреним складовима клисурске Дубраве, постојало је *пећинско село Клисура*. Очуване земунце тог пећинског насеља први је запазио *Ј. Цвијић*. Он је 1894. год. у Дубрави видео, издубених у бигру, „двадесет вештачких пећина”.¹⁵³ Цвијић их истиче као особити пример многобројних и добро изграђених пећинских станова.¹⁵⁴

Нашим испитивањима пронађено је 30 земунца и 3 природне окапине. Осим тих 33 очуваних, распознају се и отвори десетак других, обурвавањем и затрпавањем уништених пећина. Изузев двеју, на северним одсецима Дубраве, међусобно спојених пећина, све остале подземне шупљине су издвојене размацама од 12 до 20 а гдешто и више метара. Средишњи део пећинске насеобине, са данашњих 28 наблизо поређаних пећина у два до три паралелна хоризонтална нивоа, налази се под источном ивицом дубравске терасе у врх десне долињске стране периодског тока Пачке падине. Без одређеног реда на већем растојању удубено је само 7 пећина на северним одсецима Дубраве.

Ск. 5. — Хоризонтални и вертикални пресек Мисурске дувке у бигреним складовима клисурске Дубраве у негдашњем пећинском селу Клисури.

Пећинске просторије су четвртастог или овалног пресека, углавном елипсоидног или округлог облика. Подови бигрених соба су ширине 3 до 7 м а одаје високе 2 до 3,5 м. Минијатурних пећина има очуваних само неколико. Иако је видео двадесет пећина *Ј. Цвијић* је био уверења да је поуздано народно предање по коме је у овом пећинском селу било „до 100 кућа”.¹⁵⁵ Како је у једној већој пећини живео само један род, а сваки је род обично имао поред стамбене и пећину где се чувала стока, извесно је да је у пећинском селу било

око стотину стамбених земунца и приближно толико пећинских стаја.

Пећине се називају именима оних родова који су их настањивали или их доцније користили са села на темену Дубраве као прибежишта и привредне скривнице. Данас се разликују: *Берина дувка, Мисирска дувка, Поповске дувке, Будуровска дувка, Пиштољовске дувке, Каринска дувка и Каламковске дувке*. На поду тих пећина и до данас су се очувале, у наспрамним угловима, вертикално удубене рупе, зване „јаме” пречника обично око 60 см а дубине 1 до 1,5 м. Изузев у Будуровској дувци где има три јаме, у свим осталим налазе се по две. Једна од њих „житна јама” служила је за смештај хране, а друга за скривање покућства и боље успреме. Отвори јама били су покривени каменим плочама да се не примете.¹⁵⁶ У зидовима неких пећина има хоризонталних омањих удубљења која су служила за смештај кућних ствари. Код улазних отвора неких пећина виде се зарези који су служили као углавке за камене плоче или дрвене поклопце спуштене одозго на приступне отворе као улазна врата.

Пећинско насеље у раније густом шумом обраслој долини Пачке падине служило је као прибежиште и привредна скривница па расељавању, од последње четврти XVIII века до 1860. године. Кроз то време село је имало свог стражара („Гласника”) који је са узвишења Стојиног врха лупањем у добош обавештавао становништво када главним друмом наилазе крцалије, Черкези и други друмски насилиници. На дати знак становништво се скривало у дувке.¹⁵⁷

Од оснивања данашњег насеља, од 1860. год., пећински станови служе поглавито као сточне стаје. У њима преко лета пландује стока. За кишних дана и у осталом делу године борави и музе се стока. Неке пећине служе као сметлишта и сточна гробља.

Помештања насеља и њихова селишта. — Као и у осталим областима средњег Нишавља и у Белопаланачкој котлини основна карактеристика у ранијем животу насеља била је помештање. Појава селишта, у атарима готово свих старијих села, доказ је о покретљивости и обнављању насеља у позно турско доба.

Због положености на главној уздужној балканској комуникацији, у Белопаланачкој котлини најчешћи узрок помештања било је страдање становништва у епидемијама. Преживело становништво због веровања ако се село помести престаће да га море болештине, обнављало је насеља на новим положајима. Тако су помештана села: Космовац, Вета, Букуровац, Доња Глама, Дражево, Ланиште, Црнче и Дол. Космовачко и Ветанско селиште, прво удаљено 2 km а друго на месту Веселовац око 3 km од данашњих села, напуштена су после куге од 1699. године. Остала селишта напуштена су у првој половини XIX века, када су ондашња насеља пострадала у таласима трију епидемија. Букурвачко селиште је напуштено после куге од 1802. године, Доњогламско, Дражевачко и Вргудиначко после „старе чуме” од 1815. год., а Ланишко и села Црнче и Дола после „велике чуме”

од 1837—8. године. Селишта напуштена у првој половини XIX века налазе се у близини данашњих насеља, удаљена 800—1000 m.

Село Вргудинац, које се два пута измештало, има Селиште на месту Јеловици, удаљено у јужном правцу 2 km, и Старо Село, удаљено 500 m северно од данашњег насеља. Са Старог Села, заснованог на запустелим старим виноградима, Вргудинац се, око 1870. год., поместио на данашњи положај због повољнијих топографских и хидрографских услова.

Због турских насиља расељена је Клисуре (Куручесма) а због крцалијских, крајем XVIII века, Долац. По традицији, то је насеље уништено у масакру становништва. Због тога је селиште Долаца названо Пусто Долац. Због татарских зулума морало се 1860. године да измести, са ранијег на данашње место, село Глоговац. По наредби турских власти са ранијих на данашње положаје преселили су се Ново Село и Клисуре. Ова пресељавања Турци су вршили да би разбијена насеља са виших положаја у збијеним побрва могли лакше да контролишу. И планинско село Рињ требало је да се помести на ниже побрве на положај данашњег крупачког селишта пошто је Крупац са тог места прешао на данашње. Рињ је остао на данашњем месту, јер је једна делегација однела пиротском кадији чабар масла с молбом да село остане на истом месту будући да је за њега везано због стоке од које искључиво живи. По наредби турских власти помештана су и села Крменица и Тамњаница. Становништво тих села учествовало је активно у првом српском устанку, па је морало следовати наредби турског ајана Белог Мехмеда да се пресели на данашње отворене положаје.

Услед случајних узрока поместила се Горња Глама, а због воде Крупац. Горња Глама је била на месту Костани дол, 4 km северније од данашњег насеља. Услед појаве огромног броја мравца („бробрињка”) који су начинили огромне штете насељу, оно се поместило на место Чесма, у близини данашњег села, а одатле због повољнијих географских услова, због којих се други пут изместио и Вргудинац, насеље је прешло на данашње место. Због повољнијих географских, и специјално хидрографских услова, на данашњи положај прешло је, по одобрењу спахије и буљубашке, и село Крупац. Са Старог Села удаљеног око 1 km према истоку насеље се 1865. год. поместило уз данашње Крупачко врело. После 1877. год. по одобрењу српских власти поместило се само село Врандол, такође због географских погодности. Раније насеље било је од данашњег удаљено 4 km у североисточном правцу.

Селиштем или Старим Селом, ређе Старим Селиштем, Пустоселом или Старим Домом, данас се зову делови сеоских атара где су се раније налазила данашња насеља. Првим именом и појмом селиште означавала су се у ранијим читлучким селима средишта читлука, где је било зборно место за окупљање чифличана. Под појмом „селиште” у селу Тамњаници, и још неким, подразумева се окупљење у пољу поред двора једног домаћинства.

У већини данашњих села, која су се по знању становништа једанпут помештала, зна се само за једно селиште. Два селишта имају: Теловац, Горња Глама, Вргудинац, Топоница и читлучко Ново Село. Једино насеље за које се поуздано зна да се три пута измештало је Клисуре. На свом ранијем положају, на селишту, нека насеља су била заснована на местима где су пре њих постојале старије насеобине. Космовачко, Ветанско, Вргудиначко, Шпајско, Глоговачко и селиште моклишког засеока Орашја, су на римским, а Теловачко, Тамњаничко, Врандолско и Дражевачко селиште, највероватније, на остацима раносредњовековних насеобина. На селиштима села Црче, Лесковица, Клисурским, Шпајском, Вргудинца, Кременичком, Новоседским, Топонице, Ветанском, Букуровачком и Глоговца, и данас се налази на трагове ранијих села. На тим селиштима виде се места где су била кућна огњишта, темељи кућа, гробља а на неким и рушевине црквица. На селиштима већине осталих насеља подигнути су оброци у виду крстова-споменика, или се на њима налазе табуисани оброци у знамењу старог дрвећа. Такво је „миросано дрво“ или „миро Велигден“ на орашком селишту Старом Дому.

Б. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ПРИВРЕДЕ

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА У ФЕУДАЛНОМ СИСТЕМУ

У Белопаланачкој котлини и данас има трагова средњовековних имовинских односа. Они су се одржали у виду сеоских колективних својина у шумама и пашњацима. Такву заједничку својину чине у атару Клисуре око 20 ха „пасишта“ на *Дубрави* и пашњак од 15 ха у потесу *Заједница*. „Заједничку својину села од најстаријих времена“ у атару Моклишта чини 6 ха шуме у потесу *Густе шуме*. Ова се шума користи уз сагласност села само за неку општу потребу. Исти облици заједничке својине одржали су се у сеоској утрини крашког платоа *Забела* у атару Горњег и Доњег Риња на међи метоха средњовековног Манастира св. Димитрија и св. Николе, по народном предању задужбине Браће Мрњавчевића. Топоним *Забел* је, у аграрно-правним односима српског средњовековног феудализма, означавао омеђане пашњаке. Како се средњовековни забел налазио у близини насеља, обично на равнијем земљишту, и већим делом године био насељен пастирима, поуздано је рињски забел припадао манастирском властелинству и служио као пашњак за коње (поглавито кобиле) и овце, домаће животиње које су се у средњем веку највише цениле и о чијем су се гајењу манастирска властелинства посебно старала као о драгоценом фонду сточарске привреде.¹⁵⁸ Потеса који се зову *Забел* има и у атарима других села; неки, као *Забел* у атару Моклишта, данас су под њивама и пашњацима. У атару Космовца један потес под храстовом гором и ораницама зове се *Бурин забел*. То је земљиште у приватној својини. Није искључена могућност да је неки од тих забела такође коришћен као средњовековни

пашњак. Од осталих црквено-феудалних поседа већег су пространства били Ветанског и Манастира св. Јована. Иако знатно умањени ти поседи су се одржали до данас. Манастир св. Јована, чије се ктиторство приписује Браћи Мрњавчевићима, има на међи топоничког и космовачког атара земљу у величини око 3 ха. Ово се земљиште зове *Манастириште*. Ветански манастир св. Богородице имао је до 1945. год. 43 ха привредне површине. Вредност имовине по инвентару 1932. године процењена је на 209.031 динара.¹⁵⁹

Од средњовековних аграрно-правних односа има очуване топонимије која потиче од установе параспура или пароспора. Под висом Доње Градиште, у атару Теловца, један потес зове се *Парасина* што је преиначено раније назвање Параспор. У атару Моклишта, код сеоског Новог гробља, један потес са њивама зове се *Распор* што је у ствари скраћено раније Параспор, а у атару Космовца, на месту деградираних ораница, један потес под пашњаком одржао је и до данас старо име *Параспурне њиве*. Ови топономастикони налазе се у атарима села која су у турско доба била увек слободна те се не одnose на то доба већ на српско средњовековно доба а потичу од споредног искоришћавања пољопривредног земљишта.¹⁶⁰

За старији период економско-друштвених односа у турском феудализму значајна је појава војнука. Од љубатовичког властелинства образован је војник још у XV веку, истовремено са установом војнука у горњем Нишављу.¹⁶¹ Љубатовички војник је постојао готово кроз све време турске окупације, поуздано до средине XIX века. То показује пиротски Харачки и Ђумручки списак из 1844. год. у коме се љубатовички војник наводи посебно под именом „љубавца војниги“ а село Љубатовица као „к(арие) Иљубатовца“.¹⁶² За разлику од „војничких села“ горњег Нишавља и појединих породица, као што је род *Војници* у коритничком селу Мокри, средњег Нишавља, у којима су војници као „привилегована раја“ били углавном коморције, љубатовички војник давао је само војнике због чега се једино он наводи као посебан војник.¹⁶³ Да је једино он сачувао велики део својих баштина до ослобођења од Турака, доказ је што је род *Узуновци*, који је у најмлађе турско доба држао војник, до краја турске владавине поседовао преко 200 ха земље, обухватајући сво земљиште од друма Бела Паланка — Пирот до потеса Густе шуме. То је био највећи велепосед у свем средњем Нишављу. Ове чињенице коначно објашњавају проблематику војнука, јер доказују да се војници у Нишављу с развојем турског феудализма нису изједначили са осталом рајом, и да установа војнука у последњем периоду турске окупације није се донекле сачувала „само у извесним крајевима Бугарске“.¹⁶⁴

У старијем периоду турске владавине у Белопаланачкој котлини је постојао хас феуд у Клисурси стављен на уживање високих цариградских чиновника. *С. Герлах* је 1573. год. забележио да је стара Клисуре или Куручесма припадала Синан паши у Цариграду.¹⁶⁵ Осим Куручесме и Пирот је био под влашћу Синан паше.¹⁶⁶ Око сре-

дине XVI века, Клисуре је као хас феуд морала давати 12.000 аспри данка и још работе и дечји десетак (крвни данак).¹⁶⁷ Клисуре је вероватно дата муслиманским високим феудалцима непосредно по турској окупацији а као чиновнички хас остала све до уништења.

Организатор производње у спахијском аграрном режиму била је и у Белопаланачкој котлини патријархална крвна задруга. Становништво ове области почело се груписати у задруге вероватно од почетка XVI века са увећаним аграрним наметима и све тежим условима живота. Задруга је сопственом производњом обезбеђивала животни опстанак својих чланова и давала данке наметнуте спахијским економским системом. Ханс Дерншвам је забележио да је у XVI веку домаћин једне куће давао годишње харач 100 аспри, а за сваког сина још по 100 аспри, а кад би из куће удавао кћер, онда је спахији давао 32 аспре. За две овце давао је једну аспру, исто толико и за две свиње. Од свакога жита морао је оврћи десети сноп, превући на тржиште и претворити у новац. Десети чабар вина се морао такође претворити у новац, а док то не буде није смео нико ништа продавати и крчмити. Уз то, овдашње становништво је морало да одлази на кулук, а често да даје и повремене и специјалне намете и да храни чауше и јаничаре који су често силовали жене и децу.¹⁶⁸

Крајем XVI и у XVII веку с почетком распадања турског феудализма, повећала се и економска експлоатација. У Белопаланачкој котлини већ у другој половини XVII века били су остварени основни услови за настанак читлучког феудалног система. Читлучки систем постао је општа појава у читавом Нишављу током друге половине XVIII века а читлучење се наставило и у првој половини XIX века, најинтензивније непосредно по укидању спахијског десетка од 1839. године и претварању десетка у државну порезу.

У првој половини XIX века у Белопаланачкој котлини постојало је девет читлучких села и неколико већих ненасељених читлучких мулк имања.

Процес читлучења вршен је на разне начине, поглавито насилним одузимањем баштинске сељачке земље и присвајањем насељеног и опустелог земљишта. Новосел Чифлик створен је на месту, у XVII веку, насељеног Новог Села. У другој половини XVIII века ту су насељаване чифчије које су заселиле читлучко село од кога се развило данашње насеље. Крајем XVIII века, по заузећу Беле Паланке 1797. године,¹⁶⁹ крцалије су уништиле стара насеља која су се налазила у атарима данашњих села Шпаја и Црвеног Брега. На месту уништених насеља, чије се становништво већином раселило, арбанашке крцалије су на приграбљеној земљи основале читлуке на које су насилно насељавали лутајуће и становништво из околних села. Из тих читлучких села постала су данашња насеља Шпај и Црвени Брег. У првој четврти XIX века очитлучавање насеља су вршиле раније сеоске спахије. Неки читлуци су створени после епидемија куге које су у три маха десетковале низинска насеља. У опустелом старом Букурровцу, који је 1802. год. поморила куга, дотада-

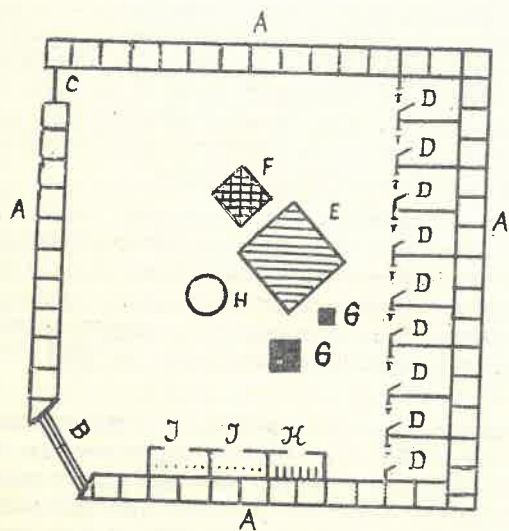
шњи букурровачки спахија Латиф-ефендија створио је познати читлук Чивлиги Буковровци. Он је присвојио најплоднију земљу а преживењем становништву оставио само земљу по ридовима и вододеринама. Готово на исти начин почитлучено је и село Клење. Глоговачки читлук створен је пошто су Татари, 1861. год., уништили стари Глоговац чије се становништво сво раселило. Данашње насеље се развило из глоговачког читлука на коме су насељаване чифчије. Село Дражево почитлучио је ранији сеоски пољак Атем-ага. Он је најпре куповао мале парцеле земље а када је дошао до већег комплекса наметнуо се селу „за господара“ под изговором да заштити сеоску и своју земљу од насилника и зулумџара. Лесковички читлук створио је спахија Равног Дола Шећир на земљи отетој од суседних села, а читлук у селу Чифлику спахија Мирановца Алија-ага на земљи присвојеној од околних села. Тако су насељавањем чифчија на приграбљеној и очитлученој земљи постала данашња села Лесковик и Чифлик.

Све читлучке насеобине изузев крцалијских читлука биле су читлучка села све до 1877. год. до краја турске владавине. Арбанашке читлук-сахибије отеране су у времену Пиротске буне, око 1836. год., а њихова читлучка села Шпај и Црвени Брег постала су слободна насеља. Црвени Брег као слободно село помиње се у документима о народноослободилачком покрету у нишком пашалуку од 1841. године.¹⁷⁰

Чифлучка мулк имања стварана су углавном после прокламовања Булканског хатишерифа од 1839. год. такође отимачином и присвајањем сељачких баштина. Саит-ага створио је чифлук у атару Горње Гламе у потесима Гувниште и Саитова Ливада присвајањем земље Лиле, од рода Лилћинци, и Младена Тодоровића, а Амзи-ага у атару Доње Гламе у потесу Амзин дел створио је чифлук присвојивши земљу неколико домаћинстава. Тако се вршио процес чифлучења и у атарима Тамњанице и Моклишта.

Читлуци Букуровац и Клење били су праве утврђене насеобине. Читлук Букуровац, који је становништво називало „град Латиф-ефендије“ био је постројен у облику квадрата и потпуно затворен високим каменим зидовима. Уз источну страну читлука налазили су се станови чифчија („чифличана“) у једној издуженој згради издељеној на једноодељне сувоте покривене заједничким кровом. Преградама одвојени чифчијски станови имали су улазна врата и мале правоугаоне отворе (прозоре) окренуте унутрашњости читлука. У чифчијским становима било је насељено становништво из старог Букурровца и околних села; оно је обрађивало господареву земљу. Поред зида на јужној страни читлука налазиле су се стаје за крупну и ситну стоку. Двоспратна беговска кула издизала се са средине читлука наспрамно улазним вратима утврђења. До куле је био изграђен харем а испред куле велики слободни простор служио је као гувно. Према записима букурровачке породице Раденковића беговска кула Латиф-ефендије саграђена је 1868. год. а срушена 1877. приликом борби за ослобођење. Она се налазила до места где је да-

нашња основна школа. Читлук *Ибрахим-аге* у Клењу био је правоугаоног облика, али је по унутрашњем уређењу био врло сличан бугуровачком. И он је био затворен каменим зидовима а из средине читлука уздизала се господарева кула која и данас постоји. Чифчије су и у овом читлуку становали у једноодељним сувотама израђеним поред зидова у издуженим зградама. Остала читлучка села била су отворена насеља збијеног типа.

Ск. 6. — Читлук Букоровац (реконструкција). А, камени зидови; В, улазне вратнице; С, мала врата; Д, чифчијски станови; Е, беговска кула; Ф, харем; Г, споредне беговске зграде; Н, гумно; И, стаје за ситну стоку; К, стаја за крупну стоку.

Већина читлук-сахибија који су поседовали читлучка села и велика пољска имања живели су стално на својим добрима. Као бугуровачки и клењски и остале читлук-сахибије на читлучима су становали у својим кулама. Беговске куле биле су већином двоспратне и садржавале су десетак одељења намештених богатим покућством и бољом усупремом. Арбанашке читлук-сахибије живеље су у расељеном друмском насељу Поповом Хану, а у својим читлучким селима имали су куће у којима су боравили за време пољских радова. Они Турци који су по селима имали мања мулк-имања живели су у Белој Паланци а у села су долазили да их обрађују.

Читлучким селима, која су углавном обухватала атаре данашњих села на њиховом највећем делу пространства, припадала су најроднија и најбоља земљишта. Обично је око 60% од свукупне површине било под ораницама а око 40% под шумама и утрином. У читлуку Алије-аге у Чифлику од 238 ха укупне површине, само је 98 ха било под шумом.

Највећи ненасељени мулк-читлук имао је Белопаланчанин *Али Ибрахимовић „Головрша“* који је у успомени становништва остао

као „велики господар“ и „паша“. Његов чифлук обухватао је велике комплексе у Белопаланачком пољу атара Беле Паланке и Крменице. Најбоље оранице Головрше биле су у потесима *Царина* (8 ха), *Јанћина падина* (3,5 ха), *Крушица* (6 ха), *Кука* (око 20 ха), *Бела лоза* (10 ха), *Јасен* (око 15 ха) и *Рачу бара* (1 ха). Утрина и шуме обухватале су источни део Коритничке котлине, од села Клисуре до Шљивовичког врха залазећи у котлинску раван до места Три моста.

Неколико паланачких Турака имали су веће чифлуке у атару Беле Паланке. Највећи чифлук поседовао је *Исмал-бег* чија се кула налазила на месту званом Општинско у Чаршији. Овај слабо обрађиван чифлук, који је умногоме био зарастао густим врбаком и коровом, у алувијалној равни Нишаве обухватао је потесе: *Мурица*, *Болови* и до *Белу лозу* а у његов састав улазио је део паланачке Доње Мале. Остали део Доње Мале био је у чифлуку *Осман-бега* до кога се налазио чифлук *Ферат-бега*. Паланачки Турци који су били занатлије имали су углавном само мале мулк-баште, већином величине до пола рала (12,5 ара). Такве баште имали су поткивач *Алија Алиловић* и берберин *Јемин Саитов*. По доласку Татара и Черкеза у Црвену Реку и Попов Хан створени су велики черкески и татарски чифлуци. Они су обухватили све земљиште од Липовачке долине према ветанској Драгуши ка Глоговицу и Поповом Хану у укупној површини око 200 ха.

Са чифчијама читлучку земљу обрађивало је и становништво слободних села. Читлуци су се обрађивали кулучењем и на „исполицу“. У накнаду за кулук Алија-ага је у Чифлику дозвољавао да сељаци који су кулучили („ангарија“) могу на његовој утрини напасати стоку. Сем кулука на том, Новоселском и већини других великих чифлука земља се обрађивала на исполицу: „пола за себе, пола за агу“. На Головршином чифлуку пред ослобођење радило се по односу: „два тала раја, а један господар“. Читлучки систем оставио је дубоке трагове у психи овдашњег становништва. И данас се велика имања називају чифлучима, а исполичарство је појам за најамни рад на туђој земљи.

Са појавом читлачења повећавала се економска експлоатација. Тешки аграрни односи и имовинска несигурност изазвали су сељачке покрете и познату Пиротску буну од 1836. године. Прокламовање Булканског хатишерифа од 1839. год. није решило аграрно оптерећење нити поправило тешко економско стање, јер су спахије оставши без ранијих прихода постале још грамжљивије и наметнуле су нове порезе и глобе. Осим прописаног законског данка и десетка, који се и даље давао од свих видова продуката, узимане су и разне друге дажбине: плаћало се по четири паре на кола зеља, по две паре на 100 главица лука, на оку вина по 7 паре, на оку ракије по 8 паре, на кола дрва по један грош, на свака натоварена кола по 60 пара итд. У документима има података из којих се види, да је од свих прехранбених продуката изнетих на пазар узимано мито по 9 на-сто.¹⁷¹ У неким чифлучима почело се плаћати чак и за воду и пролаз до

воде. За напајање стоке у мулк-чифлуку Црвеног Брега који је обухватао и део атара Долца, плаћало се за воду у природи. За воду са извора *Драга* свака кућа је давала по једну овцу на годину дана. Село Кременица је имало чесму коју је „Головрша померио у његово имање, па онда ударио порез на ту исту воду”. „Вели вода је ваша, али што пролазите кроз моје имање, сви мора да платите работом”. Због тога су из сваке куће морала да раде три радника пуна три дана годишње.

Аграрни режим у већини насеља није се ни у чему побољшао ни после народноослободилачког устанка у Нишком пашалуку од 1841. год. Једино се у планинским селима, која су и раније била много слободнија, јавило изразитије побољшање. Стари Космовчани тврде да су Турци „када се не роди” често „узајмљивали десетак” и давали новац на позајмицу да се врати „кад се може”. „Десеткари” су дозвољавали да се „у шуму скрију овце, да не иде све на цара”. Зато су им сељаци поклањали понеку овцу или јагње. За сечу дрвета из сеоске шуме Турци су селу Космовцу, које је имало и 70 ха утрине, плаћали „колико се нагоде”. У слободним селима око 1870. год. турске тапидије издале су тапије „на ливаде и њиве”. За сеоске утрине издаване су посебне тапије.

ГЛАВНИЈЕ ОДЛИКЕ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА У КАПИТАЛИСТИЧКОМ СИСТЕМУ

Ликвидирањем турског феудалног система, у капиталистичком друштвено-економском систему, поседовна структура умногоме се изменила. Продаја мулк-имања и откупљивање чифлукских земаља вршило се од последњих година турске владавине све до 1910. године.

Око 1870. године белопаланачки бег Већата продао је „Врелску воденицу” у Белој Паланци. Тада су турски воденичари продали Цинцарима и велику воденицу у Црвеној Реци. Нешто касније продате су и друге воденице на Нишави.

Велики поседник Головрша оне парцеле које није могао продати за новац уступио је на обраду за награду у природи с тим да му се земља временом исплати у новцу. Око 3 ха земљишта у потесу Чардак, према селу Кременици, добили су Клисурци: „неко за јалову овцу”, „неко за чабар масла”. Пре 1877. год. и Ибраим-ага продао је један део клењског читлука. Он је неке парцеле давао „у трампу” за масло, ћурке и гуске. Тврди се да је Трифун Бирић из Клења добио 1 ха земљишта за једну гуску. После 1877. год. Ибраим је продао „на квантум” преосталу чифлукску земљу Иви шумару за готов новац а он је распродао ранијим чифличанима.

По ослобођењу аграрним дугом откупљени су Букуровачки и Лесковички читлук, мулк-чифлик у Тамњаници и Саитов чифлук у атару Горње Гламе, а делимично и Новоселски читлук. Аграрни дуг се отплаћивао најпре у ратама с роком отплате од три године а затим и после тог рока који је продужен. Сеоска домаћинства су задржала сву земљу коју су обделаваала сходно чл. 6. Аграрног закона

од 1880. године.¹⁷² У Букуровцу су нека домаћинства која нису могла отплатити дуг продавала мање парцеле да би исплатила имање. Међутим, како је куповање из слободних руку законски било обеснажено, јер се тапија од земље налазила код аграрне банке, више купаца је морало да поново купује исту земљу од аграрне банке. Такав је случај са Јеленком Раденковићем, што се види из његове тапије издате од Првостепеног суда у Пироту од 1. XI 1901. год., Касамом Бенићем, Циганином ковачем из Беле Паланке, Јанаћком Митићем, земљорадником из Дола, и другим. Саитов чифлук припао је држави а од ње је откупила Гламска сточарска задруга 1933. год., Новоселски читлук је Алија-ага делом продао неком Цинцарину, а он појединачно чифличанима. Нека новоселска домаћинства изнајмљивала су новац од Вргудинчана којима су доцније морала давати земљу јер нису могла вратити дуг. Један део чифлука био је купио студенски свештеник Златановић и Стојиљко трговац из Горње Студене; од њих је држава одузела земљу и поделила под аграрним дугом чифличанима који су је обрађивали. Укидањем аграрног дуга 1907. год. ту су земљу у новоселском, као и у другим чифлукцима, добили чифличани после делимично исплаћеног дуга, док су домаћинства која су узајмљивала новац остала без већег дела земље коју су обрађивала у чифлукцима. У Глоговачком читлуку сву земљу коју су обрађивала задржала су сеоска домаћинства бесплатно. Глоговачки спахија је повео парницу са селом ради наплате, али је изгубио јер није имао прописану тапију а доказало се да је то сеоска земља силом отета.

Продаја чифлука вршила се и преко разних посредника. Читлук Алије-аге у Чифлику били су заузели Клисурци тврдећи да је то њихова земља коју је Алија приграбио. Међутим, он је преко свог посредника земљу продао ондашњем председнику суда у Пироту *Јоци Босићу* по коме се Читлук прозвао Босићев Чифлик. Овај чифлик одузела је Управа аграрних фондова и изложила га продаји на јавној лиценцијацији. Готово половину чифлика купио је Коста Ристић из Јагодине и препродао Јосифу Павловићу из Нерадина у Срему а он 1910. год. Димитрију Борђевићу из Пиротског Крупаца који се населио на купљеној земљи. Другу половину чифлука купили су неколико других имућнијих земљорадника из Крупаца и других пиротских села и такође се населили на купљеном имању. Дражевачки Атем-ага продао је чифлук у Дражеву неком Мићи из Параћина, а он га препродао Лазару Младеновићу. Тек од њега село је откупило земљу.

Опустеле черкеске чифлуке око напуштених черкеских насеља присајединила су својим атарима суседна села, чија је земља била пре насилног очитлачувања.¹⁷³

Остале чифлуке покуповала су имућнија сеоска домаћинства из предеоних насеља и паланачки трговци. Амзин чифлук у атару Доње Гламе поделили су родови Неинци и Војиновци. Највећи део моклишког чифлука купио је белопаланачки трговац *Адам Станковић* (Адамов Чифлик), а мањи Стојан Милић који је ту основао 1900. године засеок Драче. Мулк-чифлук у атару Црвеног Брега купили су Цин-

цари Тодор и Димитрије и горњостуденци Златановићи, а од њих 1906. и 1907. год. Борбевићи.

Мала паланачка мулк-имања и баште продате су већином на лицитацији. Башта Алије Алиловића од пола рала продата је 1879. год. на лицитацији за 103 динара и 50 пара што се види из тапије Живке жене Илије Живковића издате од Пиротског суда 16. X 1880. године. Ислам-бег је неколико година продавао свој чифлук, а један део у Доњој Мали поклонио је Младену Јоцићу за гостопримство. Око 12 ха земље у Мурици за посредовање око продаје („наваписање“) дао Кости Пејчићу. Ови су ту земљу распродали досељеним сељацима.

Трговање и препродаја чифлучких земаља била је углавном завршена до 1910. године. Тако су правно створени данашњи сеоски атари и умногоме окончан и процес оформљавања поседа већине пољопривредних газдинстава.

Укидање спахијско-читлучког феудалног режима и прелазак на капиталистичку пољопривреду изазвао је распадање патријархалне породичне задруге и раслојавање села. Године 1890. и у сеоским насељима и у Белој Паланци живело се у великим крвним задругама. Око 1890. год. чак и у Клисурси, једном од највећих предеоних села, постојале су породичне задруге од преко 40 чланова. У таквим задругама живели су клисурски родови: Борини, Будурови и Мисирлијини. Пораст робно-новчане привреде убрзао је распадање крвних задруга најпре у Белој Паланци а потом и у селима. Крвне задруге одржале су се у Паланци све до 1900. године.

Категорије и број породичних задруга у Белој Паланци (1890—1900 год.)

Година	Врста задруга				
	са 1 чл.	са 2-3 чл.	са 4-5 чл.	са 6-10 чл.	са 11-15 чл.
1890	5	80	89	105	7
1895	8	83	101	106	22
1900	са 1 до 5 чланова		198	135	18

Године 1900. у Белој Паланци осим задруга са 11—15 постојало је и 4 задруга са 16—20 и 1 са 26—30 чланова.¹⁷⁴ Већина сеоских породичних задруга распала се на индивидуална домаћинства тек после 1918. год., а у Моклишту, где је задружни живот најбрижљивије негован, крвних задруга било је у мањем броју до 1933. год., а неколико и до 1953. год. Један огранак рода Стојанови из моклишког засеока Орашја доскоро је живео у задрузи од 25 чланова.

После првог светског рата издељене су сеоске шуме и разграничене комуналне утрине. Године 1924. сеоске шуме на Сувој планини већином су раздељене у приватне забране. Те године је у Космовцу

свако домаћинство добило шуму у продужетку своје ливаде. У сеоској својини остало је само 100 ха шума. Око поменуто године извршено је и омеђавање неких заједничких сеоских утрина. Померање међа комуналних утрина између суседних села доводило је и до крвавих обрачуна. Ливада Драга под Зеленим врхом била је заједничка утрина села Долца и Крушца. После 1910. год. Долчани су је почели присвајати. То је изродило свађу и довело до туче 1914. године. Тада су Долчани оградиле ливаду и нису пуштали крупачку стоку да улази у ограђени простор. На то су Крушчани спалили ограду и утерали стоку у ливаду. Године 1937. због померања међе и присвајања утрине на Облику дошло је до крваве туче између села Црнче и Острвице.

Са распадањем породичних задруга, у вези са природним прираштајем становништва и капиталистичким производним односима, вршило се и уситњавање сељачког поседа и пауперизација економски слабијих газдинстава. Већ 1931. године, у односу на број чланова сеоских домаћинстава и квалитет обрадивог земљишта, у Белопаланачкој котлини преовлађивао је мали посед а јавила се и аграрна пренасељеност.

Категорије поседовних односа у срезу белопаланачком 1931. год.

Групе газдинстава по величини у ха	Преко							Укупно
	0,01—0,50	0,51—1,00	1—2	2—5	5—10	10—20	20	
Број газдинстава	107	131	383	1325	1045	386	36	3413
Површина у ха	33	114	622	4646	7439	5117	1044	19016

Села Букуровац и Вета су изразити примери развоја процеса уситњавања поседа изазваног порастом популације. Године 1878. на 1 становника у првом насељу долазило је 3,9 ха од укупне површине атара, а у другом 6,2 ха, 1895. год. 2,8 ха односно 4,4 ха а 1910. год. 1,9 ха односно 3,4 ха; у 1925. год. ти су односи остали исти (1,9 у Букуровцу, 3,4 ха у Вети) јер је природни прираштај опао а јавила се и депопулација услед исељавања.¹⁷⁵

Међутим, иако су поседовни односи у времену између два светска рата били углавном устаљени, аграрна пренасељеност се увећала и поред исељавања становништва због нерационалног пољопривредног газдовања. Мали посед са слабије продуктивног земљишта, а било га је и 35% сасвим неплодног, обделавао је примитивним оруђем. У бившој Југославији у овој области је на сваких 6 ха долазила једна ралица а на сваких 7 ха један плуг са запрегом од једног вола. Тежачка земља, обрађивана заосталом техником и готово без примене агротехничких мера, није могла да обезбеди потребна новчана сред-

ства те је печалбарство уз екстензивно сточарство било стални и најсигурнији извор прихода с којим се обезбеђивао животни опстанак.

У фази првобитне акумулације капитала, нови производни односи проистекли су из новчано-кредитних установа. Кредитне задруге биле су основане у селима Клисурси и Моклишту. *Клисурска земљорадничка кредитна задруга* основана је 1900. године а престала са радом 19. X 1909. године. Друга, *Моклишка земљорадничка кредитна задруга* била је основана после 1900. године а престала са радом 21. VIII 1906. године. Доцније је образована и трећа *Тамњаничка земљ. кред. задруга*.¹⁷⁶ *Клисурска кредитна задруга* била је једна од најстаријих задруга те врсте у пиротском округу и Србији. Она је основана свега шест година после Врановске, прве кредитне задруге у Србији образоване 1894. године.¹⁷⁷ У 1903. години *Клисурска кредитна задруга* имала је 23 задругара, а обухватала је 108 домова са 215 пореских глава.¹⁷⁸ Сопствена средства задруге у 1906. години износила су 1364 динара и 60 пара док је у резервном фонду било 69,50 пара (са улозима 15 задругара).¹⁷⁹

Овадашње кредитне задруге, основане у времену када су већ била откупљена турска мулк-имања и читауци, представљале су прогресивне кредитно-новчане установе које су знатно утицале на даљи развој капиталистичке пољопривреде. По оснивању *Клисурске кредитне земљорадничке задруге*, у белопаланачка села почела су да се уводе у обраду плуг и друга техничка оруђа. Отада је земљорадња преовладала у низинским селима над сточарством. *Клисурски учитељ Анта Младеновић* образовао је пољопривредни расадник који је прерастао у пољопривредну станицу. Из те станице почеле су се уводити нове пољопривредне културе.¹⁸⁰

У осталим насељима робно-новчани односи били су прикривени у форми газдашког зеленаштва. Трговачко-зеленашки капитал који је захватио сва села био је најизраженија економско-друштвена појава у фази развитка производних снага и односа овадашњег капиталистичког друштвеног и привредног система. Већ 1910. год. није било села које није било задужено. Готово у свим селима имало је по два, три имућнија сељака који су под именом „газда“ или „чорбација“ давали новац под вајду или интерес. Најмања стопа интереса у Лужници и Нишави била је 20%. Било је случајева где се плаћало 30, 40 па и 50%.¹⁸¹ *Вл. Николић* износи да је било села где се од сто домова само десет нису задужила, а од сто домова трећина није имала сопствене волове.¹⁸² Поседовни поредак ипак се није битно изменио, јер се сељак тешко одвајао од своје родне земље које у овој области има мало. Због тога је цена зиратној земљи била врло висока. *Љуб. Б. Јанковић* је забележио да је 1902. год. једно парче родне земље поред Нишаве од два хектара, које би се у родном ваљевском или мачванском крају купило за 600 динара, овде стајало 1500 динара.¹⁸³

Да би се заштитило од трговачке експлоатације и зеленаштва, сеоско становништво је у старој Југославији почело стварати посебне задружне организације. Основане су земљорадничке набавно-про-

дајне задруге. До 1930. год. било је образовано пет таквих задруга и то у: Моклишту, Клисурси, Шпају, Тамњаници и Горњој Глами и две земљорадничко-набавне задруге у Чифлику и Вети. Од ових задруга доцније су искључене *Клисурска* (29. V 1931), *Чифличка* (22. XII 1932) и *Ветанска* (29. V 1931). Године 1934. образоване су земљорадничко набавно продајне задруге у Љубатовици и Топоници и поново отворена *Клисурска задруга*; 1935. год. установљена је задруга овог типа у Градишту, 1937. у Вргудинцу, 1938. у Вети, 1939. у Крупцу и селу Црнче, 1940. у Космовцу и Горњем Рињу, 1941. у Глоговцу, Белој Паланци, Букуровцу и Клењу, а 1943. у Долцу, Црвеном Брегу и Врандолу. У осталим селима набавно-продајне задруге, које су прерасле у опште, образоване су после 1945. године.¹⁸⁴

Сем поменутих у Белопаланачкој котлини постојале су и земљорадничко-сточарске задруге у Горњој Глами и Клисурси. Прва је основана пре 1930. год. а друга 1937. године.¹⁸⁵ Ради пласирања сточних производа на домаћа и страна тржишта и ради заштите интереса произвођача основане су и прерађивачке задруге. Године 1912. образована је *Горњо-гламска млекарска задруга* чија су правила о раду оверена 12. IX 1925. год. (када је задруга званично отпочела са радом) а затим *Горњо-рињска земљорадничко млекарска задруга* (1941. год. званично регистрована).¹⁸⁶ У велику задружну бачију Горњогламске млекарске задруге односила су млеко на прераду и околна сточарска села која су у задрузи била учлањена. Раније вишкове њихових сточарских производа узимали су трговци-закупци на својим бачијама извлачећи главну добит трговачком шпекулацијом. Члан Горњогламске млекарске задруге могао је бити „сваки домаћин из свих околних села“, који има „најмање 1 сопствену краву и располаже својим имањем а ужива сва грађанска права“. Ову задругу основало је 52 задругара са подједнаким (једним) уделом.¹⁸⁷ Године 1934. Млекарска задруга је добила нова правила (потврђена 3. јула 1934. год.) по којима се прозвала „Овчарско-млекарска задруга“ Горње Гламе. Задруга је обухватала и тада „села Горњу и Доњу Гламу и остала села“.¹⁸⁸

САВРЕМЕНИ ЕКОНОМСКО-ДРУШТВЕНИ ОДНОСИ

У СФРЈ, с преласком на социјалистичку пољопривреду, јавиле су се промене и у поседовном поретку. Уредбом о аграрној реформи и Законом о експропријацији 1945. г., сиромашнијим домаћинствима, која су имала до 0,5 ха земље а више чланова породице, додељена је — у селима на међи црквених поседа, који су ограничени на максимум од 5 ха обрадивог земљишта и 5 ха шума, и оним у којима је било великих поседа — обрадива земља у поседовној величини до 2 ха. Изразитије изједначавање поседа аграрном реформом није се могло постићи, јер је великих поседа у Белопаланачкој котлини било мало.

Пољопривредно становништво према величини земљишног
поседа у насељима Белопаланачке комуне (1961)¹⁰⁹

Насеље	0,06 до	1,01—	3,01—	5,01—	10,01	Без поседа
	1,00 ха	3,00	5,00	10,00	и више ха	
Бабин Кал	—	93	147	223	29	—
Бела Паланка	159	289	76	21	47	155
Бежиште	—	78	67	280	87	4
Букуровац	4	68	57	23	3	8
Црнче	1	77	87	61	18	—
Црвена Река	3	5	10	21	17	9
Црвени Брег	2	99	65	34	19	8
Чифлик	2	49	56	13	3	7
Дивљана	7	57	88	85	13	5
Дола	8	32	6	11	—	8
Долац	13	110	85	58	—	10
Доња Глама	—	30	61	121	72	12
Доња Коритница	7	205	197	162	1	19
Доњи Рињ	—	4	28	55	55	—
Дражево	2	32	63	74	8	7
Глоговац	6	42	97	79	43	3
Горња Глама	—	56	71	118	69	6
Горња Коритница	12	184	121	49	21	8
Горњи Рињ	6	35	34	81	57	7
Градиште	3	85	88	53	25	6
Клење	20	139	38	15	—	6
Клисурса	20	124	217	175	32	12
Космовац	—	2	—	73	273	5
Козја	5	18	45	188	167	1
Кременица	10	91	71	68	2	6
Крупац	12	30	67	58	—	—
Ланиште	1	28	46	46	14	—
Лесковиц	—	23	14	21	11	—
Љубатовица	16	83	131	135	27	—
Мирановац	5	65	144	97	18	5
Мирановачка Кула	7	3	8	34	—	—
Моклиште	65	487	398	285	43	17
Мокра	7	334	221	109	17	44
Ново Село	19	30	54	21	5	1
Ореовац	2	43	69	106	53	7
Пајеж	—	130	160	319	81	1
Сињац	8	184	127	164	15	7
Шљивовиц	24	161	264	285	35	11
Шпај	6	49	70	100	10	13
Тамњаница	6	68	96	190	83	5
Теловац	2	15	30	150	93	11
Топоница	5	38	71	117	140	—
Трешњанци	6	49	38	44	13	—
В е т а	8	54	57	270	308	19
Вигановац	15	99	142	149	8	17
Врандол	5	44	67	95	35	3
Вргудинац	11	50	65	124	42	6

Прелазак на социјалистичко задругарство био је изражен и у овој области, али сељачке радне задруге нису могле постићи виднији економски напредак због неекономичности обраде расцепканих многобројних ситних парцела. Сељачка радна задруга у Вргудинцу основана 1949. год. од 13 сеоских домаћинстава са 30 ха обрадиве површине имала је 450 парцела. Мању радну задругу имала је Бела Паланка а већу Букуровац и Клење. СРЗ у Букуровцу била је организована на иницијативу неколико истакнутих домаћинстава која су давала борце НОБ-а. Основана је 1949. године под именом „Првоборац”. Задруги је приступило 18 домаћинстава са 74 члана са укупно 104 ха привредне површине од чега обрадиве земље око 50 ха. Окућницу су чинила за 1—3 члана 45 ари, 3—6 чланова 60 ари а за 6—10 чланова 80 ари продуктивног земљишта. СРЗ „Нови дани” у Клењу била је основана 1950. године а обухватала је 13 домаћинстава са 60 чланова. Ова је задруга имала 20 ха и 25 ари обрадивог земљишта а необрадивог 19 ха и 75 ари. Сем 40 ха привредне површине у фонду задруге било је 80 оваца, 4 краве и 1 пар волова. Окућница по члану износила је 10 ари. Изласком уредбе о имовинским односима сељачке радне задруге су 1953. год. расформиране.

Структуру поседовног поретка и тенденције промена показују најпре статистички подаци за ранији белопаланачки срез. Од укупно 3173 аграрних газдинстава у 1950. години 950 имало је посед величине до 2 ха или 30%, 1441 домаћинство посед од 2 до 5 ха или 45%, а 807 од 5 до 8 ха или око 25%. Године 1953. поседовни односи су се изменили: број од 950 газдинстава са поседом до 2 ха опао је на 811, а увећао се за 63 број поседовне групе са 2—5 ха и за 76 број средњих поседа са 5 до 8 ха. Појава прерастања ситних поседа у мале и средње и доцније се изражавала. Она је резултат иселјавања млађег нараштаја који се укључује у индустрију. Иселјеници који се запошљавају у градској привреди остављају земљу „на исполицу” или је продају својој родбини. Увећаним дохотком члановима сродног домаћинства, који су у селу зависни од аграрне егзистенције, обезбеђен је економски опстанак.

Имовински односи повољнији су у висинским селима него у насељима побрђа. У планинским селима Космовцу и Топоници највише су заступљени поседи од 10 и више ха што је преовлађујућа појава и у Вети. Насупрот величини економска вредност атара планинских села је најмања, јер су у њима најраспрострањенија неплодна тла и голети. Крашки терени и деградирана аграрна тла служе поглавито сточној испаши те су висинска села сточарска а насеља побрђа са озирањем земљиштима поглавито земљорадничка. Највећи посед у негдашњем читлучком селу Чифлику је 5 ха обрадивог земљишта са укупном површином око 10 ха, а најмањи са обрадивом површином од 0,5 ха. Домаћинства средњег стања имају 3 ха обрадиве површине а свеукупну до 5 ха. И у долином селу Љубатовици средње имућна домаћинства имају посед 2—3, а најимућнија до 7 ха обрадиве површине. Како мали посед треба на првом месту да обезбеди исхрану то

су такви поседе оријентисани поглавито на гајење хлебних жита. Број домаћинства без радне стоке у појединим селима обично одговара броју ситних поседа, јер њихови сопственици нису у могућности да држе радну стоку. Због тога нека домаћинства са ситним поседом а гдегде и са малим раде код имућнијих да би могли у замену за рад поорати своју њиву. И у аграрно јачем селу Чифлику, чији атар захвата дно котлине и ниско побрђе, нека домаћинства немају радну стоку. У Горњој Глами, претежно сточарском селу, доскоро око 20 домаћинства није имало радне стоке.

Како се преовлађујући земљишни поседе не могу у целини искоришћавати услед великог пространства неплодног земљишта, педолошких особина обрадивог слоја и начина обраде, то је један број становништва упућен на допунска занимања или је укључен у градску привреду.

Од 1947. год., откада су раније Кредитно-набавне задруге почеле прерастати у опште, целокупна привредна делатност у селима обавља се преко земљорадничких задруга. Својом разноврсном привредном делатношћу од 1950. год. земљорадничке задруге су постале основне полуге за реконструкцију пољопривреде и социјалистички преображај села. У задружним фондovima ранијег среза белопаланачког било је већ крајем 1952. год. 19,288.000 динара; задруге су те године обавиле робни промет у висини од 120,000.000 динара. Годишњи обрт само задруге у селу Моклишту износио је преко 9,000.000 ст. динара. Задруге су подигле бројне нове објекте, набавиле савремена техничка оруђа и развијањем кооперативних односа знатно унапредиле пољопривреду.¹⁹⁰ Оне су постале снажне економске организације са својим економијама а настоје да организују и своје сточарске фарме.

IV. ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКЕ ПОЈАВЕ КАО РЕЗУЛТАТ МЕЂУ-ДЕЈСТВА ПРИРОДНИХ ЕЛЕМЕНАТА И ДРУШТВЕНИХ ФАКТОРА

А. СТАНОВНИШТВО

ПОРЕКЛО И КОМПОЗИЦИЈА

Старинци и становништво непознатог порекла. — Године 1957. у Белопаланачкој котлини је било 485 родова са 2491 домом. По пореклу становништва за *старинце* се сматрају родови који не памте да су им преци досељени а знају да живе у овој области од давнина. За појам старинаца у Белопаланачкој котлини су у употреби речи: „старовремци“, „староседелци“, „ћутуклије“ и „ћутуци“. По тим појмовима обухвата се становништво које у свом насељу живи „од век“. Старинце, у односу на целу област, чине и пресељеници који представљају унутрашње миграције. Таквих је родова било укупно 185 са 1390 домова. По томе, на старинце долази 38,1% од укупног броја родова и 55,8% од укупног броја домова.

Стариначка села, у којима живи искључиво стариначко становништво, су: Теловац, Тамњаница, Клење и Градиште. Средњовеков-

них родова има у Горњем Рињу, Тамњаници, Аубатовици и Клисури, а врло вероватно и у Букурвцу, Градишту и Дољу. Велике су старости старинци у Вети, Космовцу, Моклишту, Теловцу и Топоници. Код тих насеља, иако су нека од њих страдала током прошлости и помештала се, како су увек обнављана са делом старог становништва одржала се непрекидност живота те се очувало најстарије и врло старо становништво. Већина стариначких родова проистеклих из „једне лозе“ разгранала се у бројне породице од којих се већина сматра осамостаљеним родовима. Распадање родовске организације наступило је, иступањем појединих огранака из крвне задруге, врло рано. Фигурација родова била је условљена разлагањем крвне задруге. У Вети, Топоници и Моклишту издавања из родовског стабла текло је од XVII века упоредо са распадом задруге.

Неки родови у селима Ветанске корутине а поглавито у Топоници броје више од 10 појасева. Заједничко порекло већине родовских огранака разазнаје се у : истој слави, распореду имања на „заједничкој парцели“, суседним гробовима у одређеном делу гробља, каткад истим именима предака у читуљама („поменици“) и другом. Већина разрођених огранака очувала је бледу представу о давнашњем пореклу из „једне лозе“.

Стариначки су били и они родови који су изумрли или их је нестало у насељима у којима су раније живели. Од неких изумрлих родова има потомака по женској линији. Од рода *Црњинци* из Доње Гламе остало је неколико женскиња, али су се „све поудале у друга села“. У Горњем Рињу, Врандолу и још неким селима изумрле родове и данас броје у редоследу кућа. Ранији старинци изумрли су у помору епидемија; у неким насељима у епидемијама куге, у првој половини XIX века, изумрло је и преко 90% ранијег становништва. Род *Лилинци* из Горње Гламе као и један број родова из других насеља приписују случајности што су им преци преживели епидемије болештина. Лилинци веле да је Лила, који је живео 100 година а умро 1885. године, преживео „чуму“ једини од 20 чланова његове крвне задруге, јер је био рођен у суботу, а оне који се тога дана роде „чума“ није убијала. У насељима које је таква болест морила стариначки родови броје обично само четири појасева. Они знају претке до оног који је пострадао у епидемији. По њему већи број родова добио је своје надимке („прекоре“). У Белопаланачкој котлини, у много већем степену него у околним областима, догађаји око епидемија која су десетковале становништво у једном броју насеља су копрена иза које се не може сагледати дубља старина родова који се сматрају старинцима. По томе што се нису раселили вероватно је да су у већини стварни староседеоци; таква претпоставка је прихватљива и због тога, што је сасвим поуздано да је ова област од најстаријих времена била добро насељена.

У неким насељима било је стариначких родова који су биолошким процесом постепено нестали. „Сами од себе“ су изумрли и *Парцинци* из Тамњанице. У већини села знају се имена изумрлих родова.

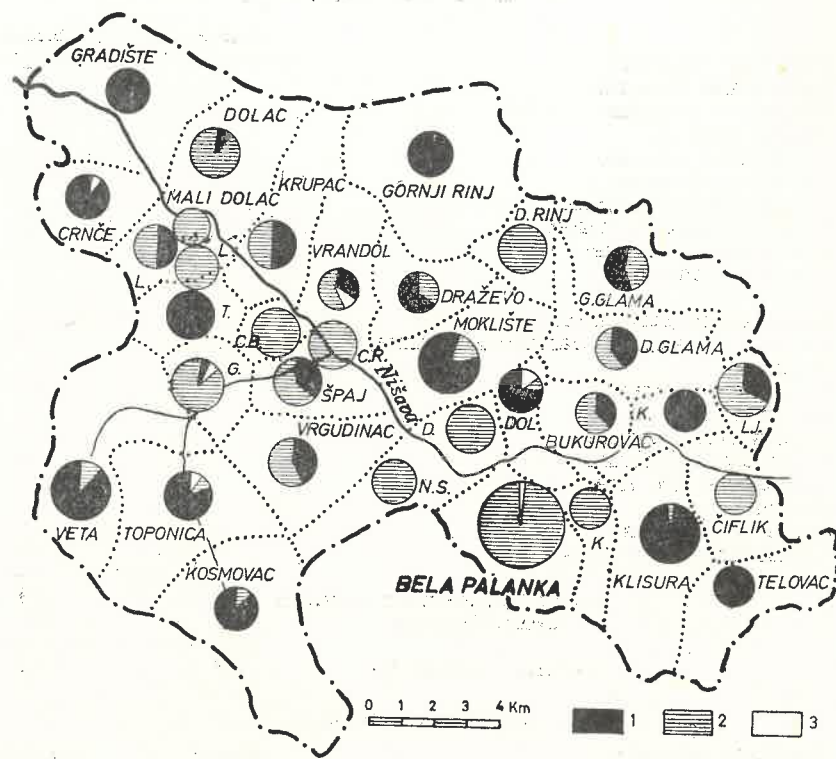
Илинци су изумрли у Клисуре, *Готовановци* у Љубатовици, *Црњинци* у Доњој Глами, *Тричкови* у Горњем Рињу, *Тулинци* у Врандолу, *Ећеровци* у Градишту, *Штирдинци* у Крупшу, *Габринци* и поменути *Парцинци* у Тамњаници, *Пркљинци* у Крменици. Називи неких изумрлих родова и имена ранијег становништва одржали су се у топонимији сеоских атара. По роду Илинци у селу Клисуре једна њива зове се *Илинска орница*, а један потес *Илинско имање*. По Бери, једном од чланова рода Илинци, један локалитет назват је *Берино конопљиште*.

Старинци су већином добре разгранатости, а има их и врло разгранатих. Стариначки род села Клисуре који је славио св. Борба Алимпија има око 70 кућа. Он се разграно у пет посебних родова и четири породице; разгрананавање овог рода је у последњем стадијуму јер су неки огранци почели ступати у међусобне брачне односе. Род *Стојанови* у моклишком засеку Орашју има преко 50 кућа. Он се разграно у 4 посебна рода (*Стојановци*, *Илинци*, *Недељовци* и *Борговци*) и 3 веће породице (*Табанови*, *Беларови* и *Јањини*). Поменути осамостаљени родови и породице почели су тек у најновије време ступати у међусобне брачне односе. Међутим, заступљени су и стариначки родови који имају незнатну разгранатост а има их који су и у поступном изумирању. Од рода *Шибалинци* из села Градишта, који је у турско доба сачињавао крвну задругу од 30 чланова и имао на 1000 грла ситне стоке, остала је само једна кућа.

У становништво непознатог порекла увршћени су родови чије је порекло неизвесно. Године 1957. у Белопаланачкој котлини је било свега 11 родова непознатог порекла са 40 домова. По томе, на њих долази 2,2% од укупног броја родова и 1,6% домова. Неки од ових родова мисле да могу бити старинци а већина нема никакву представу о свом пореклу. Случај рода *Станинци* из села Мокре, суседне области Коритнице, упућује на претпоставку да неке од тих малобројних родова чине стари досељеници који су заборавили своје порекло. Род *Станинци*, који је 1891. г. имао неколико кућа од свега 12 колико је тада било у Прогону, најстаријем делу села Мокре, увршћен је у нашег раду о „Коритници“ у родове непознатог порекла, јер се о пореклу тог рода није могло ништа дознати ни од његових најстаријих представника ни од других старих родова истог села.¹⁹¹ Међутим, испитивањем порекла становништва у селу Вргудинцу у овој области, утврђено је да су *Станинци* стари досељеници из села Стола у Лужници.

Досељеници. — Године 1957. у Белопаланачкој котлини је било 289 родова досељеничког становништва са 1061. домом, што чини од укупног становништва области 59,5% родова, 42,6% домова. Из тога произилази да у Белопаланачкој котлини, као и у осталим областима средњег Нишавља, у броју родова преовлађују досељеници („досељеници“), али су они мање разгранати од старинаца. То се објашњава тиме што становништво Беле Паланке, која је имала 164 досељеничких родова и породица изван ове области, чине већином поро-

дице са једним домом*. Од досељеника 20 родова са 96 кућа не знају област и место одакле су досељени. Метанастазичке путеве и пролазе, узроке и време досељавања памти знатан број, а доста се зна и о начину досељавања.

Ск. 7. — Карта композиције становништва у Белопаланачкој котлини: 1. старинци; 2. досељеници; 3. становништво непознатог порекла.

* Бројне вредности домова у неким селима а поглавито у Белој Паланци до којих смо дошли испитивањем порекла становништва, разликују се од званичних података пописа становништва из 1953. године. У Белој Паланци према резултатима наших испитивања било је 596 домова а по поменутом попису 840. Вишак од 244 домаћинства, према том попису, јавља се јер су пописом урачунати у посебна домаћинства и сви самци, ученици и остали појединци привремено службено настањени у градском насељу. Нашим испитивањима обухваћени су само стално настањени родови и оформљене породице-домаћинства које су чиниле стално становништво. Код неких села мање разлике у броју домова јављају се јер је нашим испитивањима изнет број кућа онако како га месно становништво рачуна, без призета и катастарских дељеника.

Највећи број досељеника је из *оближњих крајева*, поглавито из суседних области. Број ових досељеника износи 209 родова са 636 домова. што од укупног становништва чини 43% родова, 25,5% домова, а од свих досељеника 72,3% родова, 42,6% домова.

Преглед области и места досељеника у селима Белопаланачке котлине

1. Преглед области

	родова	домова
Пиротске котлине	7	27
Коритничке котлине	8	17
Заплањске котлине	4	5
Нишке котлине	7	31
Островичке котлине	2	10
Сврљишке котлине	11	76
Белопаланачког Буџака	5	15
Бурџевопољске котлине	10	51
Бабушничке котлине	10	90
Темачког басена	3	22
Висока	3	6
Димитровградске котлине (?)	1	17
Бугарске (Знепоље, Загорје и ошште)	11	71
Власине	9	76
Битољске котлине	2	40
Тетовске котлине	1	8
Алексиначке котлине	1	1
Књажевачке котлине	1	53
Призренске котлине	1	19
Косова	1	2
Ваљевске котлине	1	1
Непознато место и крај	20	96
Свега досељеника у селима У Белој Паланци	119 р.	734 д.
Укупно у области	289 р.	1061 д.

2. Преглед места

	родова	домова
Пиротске котлине:		
Понор	1	5
Велики Суводол	1	1
Градашница	1	1
Извор	1	2
Крупца	2	8
Лопашница (негд. зас. села Блата)	1	10
Свега	7	27
Коритничке котлине:		
Дивљана	1	1
Доња Коритница	1	5
Мокра	2	7
Ореовац	1	1
Шљивовик	3	3
Свега	8	17

	родова	домова
Заплањске котлине:		
Радикина Бара	1	1
Заплање ошште	3	4
Свега	4	5
Нишке котлине:		
Банцарево	1	1
Комрен	2	13
Пасјача	2	9
Студена ошште	2	8
Свега	7	31
Островичке котлине:		
Островица	1	1
Равни До	1	9
Свега	2	10
Сврљишке котлине:		
Гулијан	2	29
Околиште	1	10
Округлица	1	1
Периш	5	26
Шестигабар	2	10
Свега	11	76
Белопаланачког Буџака:		
Козја	2	4
Мирановац	1	4
Пајеж	2	7
Свега	5	15
Бурџевопољске котлине:		
Бабин Кал	2	9
Орља	3	17
Осмаково	2	4
Сињац	2	11
Станичење	1	10
Свега	10	51
Бабушничке котлине:		
Богдановац	1	1
Боњинце	1	5
Вава	2	40
Горчинац	1	10
Камбелевац	1	1
Стол	1	7
Сурачево	1	5
Лужница ошште	2	21
Свега	10	90

Темачког басена:
Базовик

3 рода са 22 домова

Висока:

Височка Ржана
Велика Лукања

родова домова

1 1
2 5

Свега 3 6

Димитровградске котлине:
Каменица

1 род са 17 домова

Бугарске:

Веле Бургас

Самоков

Славиње (?)

Трн

Загорје уопште

Знепоље уопште

Бугарска уопште

родова домова

1 1
1 12
1 3
1 1
2 28
3 13
2 13

Свега 11 71

Власине:

Раков Дол

Црвена Јабuka

Буковик уопште

родова домова

1 4
7 68
1 4

Свега 9 76

Битољске котлине:
Битољ

2 рода са 40 домова

Тетовске котлине:

околина Тетова

1 род са 8 домова

Алексиначке котлине:

Алексинач

1 род са 1 домом

Књажевачке котлине:

околина Књажевца

1 род са 53 домова

Призренске котлине:

околина Призрена

1 род са 19 домова

Косова:

околина Вучитрна

1 род са 2 дома

Ваљевске котлине:

Ваљево

1 род са 1 домом

Непознат крај и место

20 родова са 26 дом.

Преглед области и места досељеника у Белој Паланци

1. Преглед области

	родова	домова
Белопаланачке котлине	126	261
Пиротске котлине	18	22
Коритничке котлине	43	90
Заплањске котлине	1	1
Нишке котлине	6	17
Островичке котлине	2	2
Сврљишке котлине	3	14
Белопаланачког Буцака	14	20
Бурфевопољске котлине	6	11
Бабушничке котлине	41	86
Темачког басена	1	1
Висока	2	3
Димитровградске котлине	1	2
Босилеградске области	1	1
Знепоља и Бугарске уопште	5	11
Горњег Тимока	3	3
Власине	4	12
Вардарско-моравских крајева	6	12
Грчке	2	3
Косова	2	6
Динарских и западних предела	7	8
Разних крајева и места	2	2
Свега	296	588

2. Преглед места

Белопаланачке котлине:	родова	домова
Букуровац	5	6
Вета	1	2
Врандол	3	4
Вртудинац	7	8
Глоговац	4	5
Глама уопште	1	1
Горња Глама	1	3
Горњи Рињ	1	1
Градиште	1	1
Дол	12	46
Долац	1	1
Доња Глама	3	3
Доњи Рињ	4	4
Дражево	2	2
Клење	4	5
Клисџа	23	65
Космовац	2	2
Кременица	12	23
Крупцац	1	1
Ланиште	1	1
Љубатовица	1	1
Моклаиште	12	12
Ново Село	7	35
Тамњаница	2	2

	родова	домова
Теловац	5	8
Топоница	3	7
Црвени Брег	1	4
Црнче	2	4
Чифлик	1	1
Шпај	3	3
Свега	126 р.	261 д.
Пиротске котлине:	родова	домова
Барје Чифлик	1	1
Градашница	1	1
Извор	1	2
Пирот	14	17
Пољска Ржана	1	1
Свега	18	22
Коритничке котлине:	родова	домова
Бежиште	1	4
Горња Коритница	2	4
Дивљана	3	4
Доња Коритница	9	20
Мокра	16	36
Ореовац	8	17
Ресник	1	1
Шљивовик	3	4
Свега	43	90
Заплањске котлине:		
Шебет	1 род са 1 домом	
Нишке котлине:	родова	домова
Банцарево	1	1
Горња Студена	2	8
Доња Студена	1	5
Студена уопште	2	3
Свега	6	17
Островичке котлине:		
Островица	2 рода са 2 дома	
Сврљишке котлине:	родова	домова
Гулајан	1	2
Окрутлица	1	11
Сврљиг	1	1
Свега	3	14
Белопаланачког Будака:	родова	домова
Витановац	6	9
Козја	1	1
Мирановац	5	8
Пајез	2	2
Свега	14	20

	родова	домова
Бурђевог Поља:		
Бабин Кал	4	7
Сињац	1	1
Трешњанци	1	3
Свега	6	11
Бабушничке котлине:	родова	домова
Богдановац	3	5
Брестов Дол	1	2
Горњи Стрижевац	1	1
Горчинац	2	11
Дучевац	1	5
Извор	1	1
Камбелевац	2	3
Калуђерово	1	1
Крњино	3	4
Крчмир	1	1
Лужница уопште	12	31
Масуровци	1	1
Проваљеник	1	1
Раљин	2	6
Радињинци	1	1
Сурачево	1	1
Студена	2	2
Стрелац	1	3
Стрижевац уопште	3	5
Штрбовац	1	1
Свега	41	86
Темачког басена:		
Рагодеш	1 род са 1 домом	
Висока:	родова	домова
Паклештица	1	2
Росомач	1	1
Свега	2	3
Димитровградске котлине:		
Борово	1 род са 2 дома	
Босилеградске области:		
Босилеград	1 род са 1 домом	
Димитровградске котлине:	родова	домова
Бугарска уопште	1	1
Годеч	1	3
Милославци код Трна	1	2
Трн	1	4
Сенокос	1	1
Свега	5	11

Горњег Тимока:		
Јаловик Извор	3 рода са 3 дома	
Власине:	родова	домова
Црвена Јабuka	3	11
Црна Трава	1	1
Свега	4	12
Вардарско-моравски крајеви:	родова	домова
Врање	1	1
Кичево	1	4
Крушево	2	5
Скопље	1	1
Бићевац	1	1
Свега	6	12
Грчке:		
Грчке уопште	2 рода са 3 дома	
Косова:	родова	домова
Косово уопште	1	1
околина Урошевца	1	5
Свега	2	6
Динарских и западних предела:	родова	домова
Андријевица	1	1
Билеће	1	1
Коњиц	1	1
Тигово Ужице	1	2
Црна Гора уопште	2	2
Чајнице	1	1
Свега	7	8
Разних крајева и места:	родова	домова
Прокупље	1	1
Сисак	1	1
Свега	2	2

Из изнетог се види да су досељеници из оближњих крајева у селима Белопаланачке котлине укључујући и Црвену Реку из: суседних области (54 р. са 232 д.), Бабушничке котлине (10 р. са 90 д.), Темачког басена (13 р. са 22 д.), Висока (3 р. са 6 д.) и Димитровградске котлине (1 р. са 17 д.). У Белој Паланци ови досељеници су такође из суседних граничних крајева (93 р. са 177 д.), Бабушничке котлине (41 р. са 86 д.), Темачког басена (1 р. са 1 д.), Висока (2 р. са 3 д.) и Димитровградске котлине (1 р. са 2 д.). Белу Паланку су населили у унутрашњем — предеоном мигрирању досељеници из готово свих котлинских села. У овом главном предеоном насељу има из села Белопаланачке котлине 126 досељених родова и породица са 261. домом, што чини 42,5% од укупног броја родова и 44,5% домова. По томе у композицији становништва Беле Паланке главнину становништва сачињава предеоно сеоско становништво. Из суседних области у Белој

Паланци је највише досељеника из Коритнице (43 р. са 90 д.), а из осталих оближњих крајева из Бабушничке котлине (141 р. са 36 д.). Досељеници из ове друге области припадају перманентно активної и јакој лужничкој миграцији. По имену места одакле су досељени имају надимке и насељеници досељени у унутрашњем мигрирању и досељеници из оближњих крајева и других области. Такви родови у чијим се надимцима („прекорима“) види матична област и место одакле су досељени, најбројнији су у Белој Паланци. У Белопаланачкој котлини, као и суседним областима, из даљих крајева највише је досељеника који припадају *источној селидбеној струји* (17 р. са 83 домова). Главнина досељеника источне струје доселила се у *знепољској* и *загорској миграцији* из трнске котлине, под источном страном власинске површи, и горњоломске котлине, у североисточној суподини Старе планине. Старији родови источне струје имају добру разгранатост. *Јанчинци* у селу Глоговицу имају 12 кућа а род *Загорчови* у Моклишту 18 домова. По Р. Т. Николићу (1912) *власинска струја*, која је била веома јака, на северу се запажа у лужничко-коритничкој области и у облуку Црвене реке.¹⁹² Нашим испитивањима у Коритници та је струја потврђена, али као слаба јер је заступљена само са 3 рода и 15 домова.¹⁹³ Она је у главнини прошла кроз Коритницу и разлила се у селима средњег Нишавља и Белој Паланци. У селима облукa Црвене реке, преконишавским насељима осталог дела Белопаланачке котлине, у које је ова струја продрла прешавши Нишаву, и Белој Паланци заступљена је са 13 родова и 88 домова. По бројном учествовању у композицији становништва Белопаланачке котлине, власинска струја, у односу на струје из даљих крајева, по броју родова је друга, иза источне струје, а по броју кућа, као насеобински најјача струја из удаљених крајева, она долази на прво место. Најразгранатији род ове струје су *Јовинци* у селу Шпају са 25 кућа; досељени су из села Црвене Јабукe која је дала највише власинских досељеника. *Вардарско-моравска струја* је знатног учешћа и у броју родова и у броју домова (12 р. са 64 д.). Старији родови ове струје дошли су из Повардарја преко јужног Поморавља и Лужнице кроз Коритницу у читлачко село Глоговац, Вргудинац и Белу Паланку, а млађи са западне стране из Нишке котлине преко развоћа на Плочи такође у Белу Паланку и Црвену Реку. Остале утврђене струје, *Тимочка* и *Метохијско-косовска селидбена струја* заступљене су истим бројем родова — укупно 8; на 4 тимочка рода долази знатно већи број домова (56 д.) због велике разгранатости љубатовичког рода *Буринци* који има 53 куће. Остали тимочки родови су у Белој Паланци (3 р. са 3 д.) а досељеници Метохијско-косовске струје по броју родова подједнако у Белој Паланци (2 р. 6 д.) и предеоном селима (2 р. са 21 д.). Досељеници из различитих крајева насељени су у Белој Паланци (9 р. 10 д.) и Црвеној Реци (1 р. са 1 д.). Досељеници *непознате матичне области* и *мesta* (20 р. 96 д.) вероватно су из суседних или оближњих крајева а неки, можда, из неког од предеоних насеља. Само најстарији досељеници могу потицати из неке од миграционих струја.

А) Табеларни преглед порекла становништва Белопаданачке котлине по насељима у 1957. г.

Име насеља	Старинци	Струје насељавања										Непозната област одакле су досељени	Непозната област одакле су досељени	Свјета									
		Непозната тог порекла	Из околине крајева	Из околине крајева	Источна	Власинска	Вардари-Моравска	Тимочка	Меток-Јаско-Ковска	Из различитих крајева													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
1 Б. Паланка	—	—	4	8	138	269	6	12	4	12	8	15	3	3	2	6	9	10	—	—	—	174	335
2 Букуровац	2	13	—	—	2	5	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	2	17	7	38	—
3 Вета	16	140	—	—	1	4	—	—	3	16	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	21	162
4 Врацлол	4	21	2	7	3	14	2	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	13	13	66	—
5 Врчудинац	4	41	—	—	3	23	—	—	1	5	1	8	—	—	1	19	—	—	—	—	—	10	96
6 Гламовац	1	3	2	5	2	5	1	12	—	—	2	40	—	—	—	—	—	—	1	1	1	9	66
7 Г. Глама	7	48	—	—	3	16	2	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	14	82	—
8 Г. Рињ	5	58	—	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	63	—
9 Градиште	12	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	80
10 Дол	6	41	1	11	1	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	60
11 Долац	1	11	—	—	3	16	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	40	11	68	—
12 А. Глама	3	28	—	—	5	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	12	12	59	—
13 А. Рињ	—	—	—	—	3	35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	4	36	—
14 Аражево	4	31	—	—	2	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	44
15 Клење	9	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	50

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
16 Клисуре	33	216	—	—	2	6	1	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	226
17 Космовац	3	53	—	—	2	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	61	—
18 Кременица	—	—	—	—	2	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6	—
19 Крупац	2	23	—	—	5	35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	58	—
20 Ланште	2	18	—	—	1	15	1	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	7	4	43	—
21 Лесовик	—	—	—	—	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	13	—
22 Љубатовица	13	41	—	—	4	21	—	—	—	—	—	1	53	—	—	—	—	—	—	—	18	115	—
23 Мали Долац	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
24 Арачје и Моклиште	19	160	—	—	4	23	1	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	201	—
25 Ново Село	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9	—
26 Тамњаница	10	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	91	—
27 Теловац	14	59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	59	—
28 Толоница	6	70	2	9	3	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	89	—
29 Црвена Река	—	—	—	—	5	5	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	7	7	—
30 Црвени Брег	—	—	—	—	2	40	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	42	—
31 Црнче	4	72	—	—	1	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	81	—
32 Чифлик	—	—	—	—	6	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	—
33 Шпај	5	22	—	—	2	2	1	1	2	42	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	67	—
34 Свега	185	1390	11	40	209	636	17	83	13	88	12	64	4	56	4	27	10	11	20	96	485	2491	—

Време досељавања. — По времену досељавања издвајају се четири главне периоде. Њима одговарају четири различита старосна слоја досељеничког становништва: најстарији, старији, новији и најновији слој. *Најстарији слој* досељеника потиче из прве половине и треће четврти XVIII века. То су досељеници насељени старом тимочком и метохијско-косовском миграционом струјом. Поменути љубатовички род *Буринци* доселио се из околине Књажевца у првој половини XVIII века. Испитивањем порекла становништва у суседној области Коритници утврђено је, да је стара тимочка струја прошла кроз Белопаланачку котлину, ушла у Коритницу и населила је са неколико родова у XVII веку.¹⁹⁴ По томе је врло вероватно да неки од данашњих стариначких родова потичу из ове струје. Тимочка миграција као продужетак старе тимочке струје истим правцем преливала се доцније, а и данас је активна, у низинска села средњег Нишавља и Белу Паланку. Око средине и у последњој деценији XVIII века, досељеници метохијско-косовске струје преко Запања и Лужнице продрли су кроз Коритницу у Белу Паланку и Вргудинац а један род је из Нишке котлине прешао ободно развође и населио се у селу Вети. Од ове струје извесно потичу и неки досељеници непознатог порекла а можда и неки непознатог места и области. Слоју најстаријих досељеника припадају и стари власински досељеници. Род *Борићинци* у Вргудинцу броји 6—7 појасева. Остало досељавање власинском струјом је из прве половине XIX века, али је та струја остала активна и доцније. Најстаријем слоју припадају такође и неки родови досељени лужничком миграцијом у Варош Малу, најстарији крај Беле Палачке. Поменути струјама доселили су се и бројни у XIX веку изумрли родови. Само у Крушцу, када је насеље било на Старом селу, изумрли су стари досељенички родови: *Пижинци*, *Голоштринци* и *Церобучинци*. Током XVIII века и раније у Белопаланачкој котлини вршила су се и знатна унутрашња сељакања која су каткад доводила до расељавања једних а насељавања других насеља. Та предеона миграција наставила су се и у току XIX века.

Старији слој досељеничког становништва потиче из последње четврти и краја XVIII века. Њему припадају млађи косовски, старији вардарски и најстарији досељеници источне струје знепољске миграције из трнске котлине, тада најјачег средишта шопске етничке средине.¹⁹⁵ Неки од досељеника те миграције крајем XVIII века населили су се и у Белој Паланци. Крајем XVIII века насељено је и старо читлачко становништво око крцалијских и најстаријих турских чифлука. *Новији слој* досељеника потиче из последњег периода турске владавине. Када је у првој половини XIX века у епидемијама болештина поморено стариначко становништво а старије досељеничко са преосталим старинцима пострадало у народним покретима и исто-

ријским збивањима бурног времена последњих деценија турске окупације, око опустелих насеља која су се често на новим положајима обнављала, насељавало се становништво из суседних области, оближњих крајева и досељеници млађих миграција и у предеоним селима и у Белој Паланци. Тада је на турским чифлуцима насељена главнина чифчијског становништва. Тада су била најживља и унутрашња кретања, подмлађивања старих родова усињавањем и призељивањем. *Најновији слој* становништва досељен је после 1877. год. у периоду по ослобођењу од Турака. Овом слоју припада знатан број досељеника из суседних и оближњих а затим из различитих крајева и места насељен у Белој Паланци и Црвеној Реци. У селима ових досељеника има врло мало. Највише их је у Чифлику а досељени су из Пиротске котлине.

Узроци и начин досељавања. — Досељеничко становништво у Белопаланачкој котлини досељавало се у великим и малим миграцијама. Неки од досељеника великих миграција, које су по правилу у вези са тешким економским стањем и имовном и личном несигурношћу,¹⁹⁶ досељени су косовском, вардарско-моравском и источном селидбеном струјом. Знепољска миграција источне струје у времену крцалија била је права насилна миграција.¹⁹⁷ Насилно су расељени и родови вардарске струје из западне Македоније досељени у Глоговац. Преци тих родова били су „у бегству“ од Арбанаса, па их је на глоговачки читлак „довео Турчин“.

Малим миграцијама, којима је насељена главнина досељеника ове области, појединачно или у мањим групама, узроци су разноврсни. Најважнији су *економски узроци*. Белопаланачка котлина је привлачила досељенике релативно добром плодношћу низинског дела и повременом слабом насељеношћу. Многи досељеници знају да су им преци дошли на „пусту земљу“, где је остала слободна баштина. Такав је случај са свим досељеним родовима села Топонице и Вете. У првом „пусту баштину“ населили су најпре *Недељковци* и *Белини* а *Киташовци* касније преосталу „празну парцелу“. Опустела насеља после епидемичних помора или разарања, насељавало је на новим положајима становништво планинских села која су од зулума и болештина мање страдала. После „чуме“ од 1838. год. када је у селу Долу „све остало пусто“ доселио је најпре оснивач рода *Цонинци* а за њим, из истог планинског села Риња, Крста од кога је долски род *Рињци*. У неким селима која су се измештала, први досељеници су се заселили на земљишту обраслом густом шумом. Кременица је на свом Селишту била засељена у „велику корију“. У селима побрђа и облукa Црвене реке спахије су за придошле досељенике одузимале од имућнијих домаћинстава „по неку парцелу“ и земљу давале бесплатно да се добро обрађује и дају одређени намети. Када би са неке баштине, због каквог прекршаја, побегао поседнички род спахија је земљу, која се сматрала општом својином села, обично давао новим досељеницима. У низинска села у којима се мушки живаљ проређивао, спахије су из висинских села доводиле радне и сна-

жне људе и женили их удовицама да би се имање одржало и давале одребене дажбине. У Долцу су тако насељени преци свих данашњих досељеничких родова непознатог матичног краја. Знатан је број и досељеничког читлучког становништва. Оно је насељено од крџалија и читлук-сахибија на читлуцима створеним од приграбљене и очитлучене земље у времену постојања читлучког економског система. Претке букуровачких досељеника, на истоименом читлуку, довео је букуровачки господар *Латиф-ефендија*, на новоселском *Али-ага*, на лесковичком „*спаија*” *Шећир*, а на клењском и чифлуцима Чифлика и Црвеног Брега читлук-сахибије тих села. На те и друге мање чифлуке досељавало се и лако покретно лутајуће чифличко становништво које се често премештало са једног читлука на други. Кад учини неку „грешку” чифчија је „бегео” другом читлук-сахибији. Последњих деценија турске окупације ради личне безбедности из својих насеља на читлуке добровољно се премештало и становништво чију су имовину опљачкали Татари, Черкези и други зулумџари. Многи чифличани, оснивачи данашњих родова непознате матичне области и места, насељавали су се по читлуцима поред потребе за личним обезбеђењем и зато што су „сви чифлуци имали најплоднију земљу”. Рећи је случај да су досељеници дошли као слуге спахија и читлук-сахибија. Такав је случај са Величковићима из Кременице чији је предак доселио као слуга код читлук-сахибије *Головрше*. Међу економским узроцима од нарочитог значаја било је кретање становништва из оближњих и суседних планинских крајева у низинске делове ове области. Тај процес, који је и у овој области давнашњи, и данас траје. Тимочка, височка и власинска миграција представљају кретање становника из виших у ниже крајеве. Исти је узрок и сталног спуштања предеоног становништва из висинских у низинска насеља. У првој половини XIX века од осталих узрока најчешћа су била досељавања због болештина. Неки родови су уверења да су оснивачи досељавали, из матичног краја у ову област, јер су у поморина изгубили сву своју родбину. Неки од таквих досељеника доселили су етапно преко других предеоних насеља. Оснивач белопаланачког рода *Каравулције* „добегао је од чуме” из села Црвене Јабуге са Буковика у Црвену Реку па одатле прешао у паланачку Варош Малу.

Бројни досељеници из блиских крајева и предеоних насеља довођени су: *посињавањем*, *усвајањем* и *призећивањем*. Појава посињавања у родове без мушког порода, у овој области је била чешћа него у околним крајевима. Усињавало се понајвише иза морија и болештина. Са тих узрока у првој половини XIX века, када се знатно проредило и становништво Љубатовице, усињени су и оснивачи љубатовичких родова *Мујинаца* и *Вучинаца*. Бивало је и појава посињавања веће старине. *Станчићи* од рода Бераничови у Горњем Рињу до Голуба кога је усинио Станча броје, као и неки други родови који потичу од старијих усињеника, неколико појасева. Неки стариначки родови усвајали су и своје слуге. Изумрли кременички род *Пркљинци* „присвојио” је свога слугу Бончу, јер је био добар и веран

слуга. Оснивачи неких досељеничких родова дошли су такође као слуге, али су доцније постали призети и наследници имања родова које су служили. Борто, оснивач рода *Мазнинци* у Горњем Рињу, дошао је из Базовика као пастир у род Лалекавци па као „ваљан човек” добио „половину имања и ћерку за жену”. Исти је случај и са оснивачем рода *Андреинци* у селу Љубатовици. Призети („приводњаџи”, „калемњаџи”) привођени су, а и данас се доводе, ради одржавања и подмлађивања старих родова. Досељеницима се сматрају само они доводи који су „одељени” од родова који су их привели. У овој области је било уобичајено да приводњаџи усвајају женину славу и презиме због „земље” и других облика мираза. Мањи је број призета са две славе, својом коју су задржали и славом и презименом примљеним од жениног рода. Најређе су појаве, што је нпр. случај са Матејом Живковићем од рода Коларци у Букуровцу, да призет задржи своју славу и прими женино презиме. Са установљавањем српско-турске државне границе од 1834. год. јавила су се појединачна досељавања из Србије углавном због *разних прекршаја*. Да би избегли одговорност кривци су преко границе добежавали и у ову област. Тако је нпр. због прелубе, у Дражево добегао из села Периша, из Србије, Ранџел оснивач дражевачког рода *Таушанци*.

Досељеници лужничке миграције из Бабушничке котлине, предела у залеђу Суве планине без регионалног средишта током дугог времена турске владавине, насељавали су, као и већина досељеника из оближњих и суседних крајева, Белу Паланку због њене саобраћајно-економске и других *варошких функција* изражених још од почетка XIX века,

У периоду по ослобођењу од Турака поједина спољна досељавања и унутрашња сељакања, јавила су се због могућности повољног *откупљивања турских чифлука*. Сем тога, и *спровођење нишавске железнице* условило је интензивније насељавање Беле Паланке и Црвене Реке и активизацију селидбених струја малих миграција. Главни узрок досељавања Цигана и њиховог унутрашњег мигрирања изазван је потребом већине насеља за неким, том етничком елементу својственим, занатима, а нарочито за ковачима које већина предеоних насеља раније није имала. С тим је у вези и повраћај Цигана у Белу Паланку. Када је Белу Паланку 1877. год. ослободила српска војска, заједно са турским мухацирима побегли су и паланачки Цигани те је варош остала без ковача. Општина је због тога одредила делегацију да позове Цигане да се врате; већина је пристала и повратила се у Паланку преко Бабушнице. Досељавање Цинцара, као трговачког и занатско-печалбарског елемента, стоји у вези са економским развојем Беле Паланке и Црвене Реке.

Исељавање. — Исељавање из Белопаланачке котлине било је условљено поглавито историјским догађајима и економским разлозима. Оно се под турском окупацијом детаљније не може пратити, јер у приступним изворима нема довољно прецизних података а и данашње становништво о старијем исељавању зна најчешће врло мало. Ос-

новни појам о времену и узроцима исељавања пружа историјска периодизација, разврставање свих познатих исељавања у емиграционе етапе.

У том погледу најстарија значајна емиграциона етапа, из ове области и осталог Нишавља, која је позната из писаног материјала, је исељавање с краја XVII века у знаменитој Великој сеоби. Године 1690. овдашње „пиротско“ становништво, које се 1689. придружило аустријској војсци у рату против Турака, избегло је, са многобројним другим исељеницима Прве сеобе, у „Аустрију, Влашку и Румунију“.¹⁹⁸ Друга емиграциона етапа односи се на исељавање од 1738. год. у Другој сеоби Срба. Та је сеоба такође обухватила и већи број становништва Нишавља. У аустро-турском рату од 1737—1739. год. када се српска милиција повукла из горњег и средњег Нишавља, из почетком рата освојене Беле Паланке и Пирота, по доласку турске војске под Ниш, нишки епископ Георгије Поповић са много српског становништва Нишавља, из ове области и остале територије своје епископије, које се и у том рату борило против Турака наредом са Немцима, побегло је преко Саве и Дунава у Угарску.¹⁹⁹ Последње исељавање, у другој половини XVIII века, у Панонску низију обухвата емиграциону етапу која се јавила после народног устанка од 1787. год. подигнутог у Србији с надом да ће заратити Аустријанци. Због силе и немира турских многе породице из најудаљенијих крајева, између осталих и „од Ниша“, а то шире свакако значи и из ове области, иселиле су се тада у Угарску и Славонију.²⁰⁰

Последње старије групно исељавање, с краја XVIII века, било је у емиграционој етапи насталој и покренутој доласком крцалија. Године 1797. крцалије су заузеле Белу Паланку и опљачкале и опустошиле многа предеона насеља. Због глоба и зулума многе породице тада су се иселиле у Поморавље, Шумадију и околину Београда.²⁰¹ У неким насељима проучених делова тих области, испитивачи порекла становништва нашли су исељенике, из Белопаланачке котлине и осталог Нишавља, досељене у овој емиграционој етапи. Мих. Ј. Миладиновић (1928) нашао је неке родове у Пожаревачкој Морави,²⁰² Бор. М. Дробњаковић (1930) у Космају и Јасеници,²⁰³ а Р. Т. Николић (1903) у околини Београда.²⁰⁴

Активирајући се у XIX веку, кроз најмлађе турско доба, исељавање из Белопаланачке котлине струјало је перманентно све до 1877. год., до коначног ослобођења од Турака. У сталном току, оно је текло изливањем једне или двају породица а најчешће појединачно. Главне области емиграције, које су примале овдашње становништво, биле су централно Поморавље, Шумадија и суседна плодна Нишка котлина. Интензивнија исељавања у вези са граничним положајем области и положајем на главној уздужној комуникацији, и у овом раздобљу изазвана су историјским збивањима. Већим групним исељавањима одговарају две емиграционе етапе: једна у доба Првог устанка, почев од 1804. год., и друга у време Пиротске буне од 1836. године. Многи људи, из ове области и осталог Нишавља, чим су чули

за Народни устанак отишли су у Србију да као добровољци помогну устаничкој браћи. Стање овдашњег становништва било је тада врло тешко, јер су Цариградским друмом стално пролазили Турци, Арбанаси и Черкези који су чинили многе зулуме по околним ближним и даљим селима. Због тога су многе породице у групама пребегавале у слободни део Србије. Број избеглица из Нишавља у Караборђевој Србији био је тако велики, да се морало препоручити преосталом становништву које се спремало да пређе у Србију „да не наваљује и да се претрпи за време“.²⁰⁵ За време Устанка у Србију је прешло и доста хајдучких породица. Од рода *Гороломци* из Беле Паланке, старином из коритничког села Мокре, била је пореклом и мајка познатог српског књижевника Милојка В. Веселиновића.²⁰⁶ У доњем делу Јасенице шопска миграциона струја, која је у композицији становништва те области трећа по јачини, учествујући у „доста насеља“ знатним процентом, дала је Јасеници углавном млађе досељенике који су дошли у току Устанка и доцније. У Јасеници су ти досељеници „поглавито и највише из пиротских и белопаланачких крајева“.²⁰⁷ Већина је дошла из истих места, и образвала крајеве „у којима преовлађују или их има у знатном броју“. Б. М. Дробњаковић је утврдио испитујући порекло становништва у Јасеници, да се овдашње становништво досељавало, јер је устајало против Турака и после неуспелог покушаја, морало напуштати огњишта и бежати. Такав је случај и са породицом *Ранчића* из Космовца. Ранко-Ранча Павловић хајдуковао је и ту као Турке, због чега је морао да бега. Када су њега и његову дружину притиснули Турци, он покупи родбину, пређе преко Грамаде и дође у Јасеницу. Ранча је дошао са браћом: Тодором, Митром и Илићем у Јасеницу. Ранча је дошао са браћом: Тодором, Митром и Илићем у Јасеницу. Од овога рода било је у селу Овсишту 1923. год. 22. куће Тодоровића, Митровића и Ранчића. Са Ранчићима су род Антићи у Миларовцу у Лепеници где има и других овдашњих исељеника из сеоских насеља и Беле Паланке.²⁰⁸ У време Првог устанка из „истог краја“ одакле су и Ранчићи у село Овсиште била су се населила још 4 рода која су, поменуто године, имала 18 кућа. У варошицу Наталинци тада су се доселила из села Топонице два рода (16 кућа). Из Вете у Овсишту су 1806. год. доселили Николићи (10 к.) а у Смедеревску Паланку Бабићи (8 к.); из Беле Паланке такође у Смедеревску Паланку Борговићи (8 к.).²⁰⁹ Ст. М. Мијатовић (1930) је забележио да је у Ресави у близини села Плажана и Грабовнице „била читава насеобина од самих Пироћана“ а да их је имало и по другим местима. Они су дошли по „Ресавчевој или Караборђевој жељи“.²¹⁰ Досељенике „од Пирота“, под којима се подразумевају и исељеници из Белопаланачке котлине, исељене емиграционом етапом у времену Првог устанка, налазили су испитујући порекло становништва разних крајева Србије и други испитивачи. На основу резултата тих истраживања и приступних историјских докумената, закључује се да је исељавање из Белопаланачке котлине тада било бројно врло знатно.

Последње групно исељавање у емиграционој етапи изазваној Пиротском буном било је највеће и најзначајније. Година 1836. показала се као изванредно револуционарна за крајеве који су се на-

лазили у југоисточним границама Србије. Током целе прве половине те године Пиротска нахија била је у врењу, а емиграција становништва у Србију узела је врло широке размере.²¹¹ Због тешког зулума пребегла је 1836. г. у Србију маса света.²¹² У самом почетку те године од 27. јануара до 10. априла пребегло је 726 „виђенијих” људи из горњег и средњег Нишавља, међу њима 10. фебруара и познати устаник *Младен Цолић* из Љубатовице.²¹³ У ово време пада и расељавање читавих села: Теловца и Дражева. Многи од пребеглих нису се вратили ни када се стишала „Хаџи Нешина и Пиротска буна”, већ су остали у Србији.²¹⁴ Неки од њих доцније су дошли у матична села да продају своја имања и врате се натраг.²¹⁵ Као што је познато, основни разлози којима се кнез Милош руководио примајући бегунце из Турске били су економске и војничке природе.²¹⁶ Он је према досељеницима био врло предусретљив. Поклањао им је земљишта где ће се населити и развити економију. За неко време ослобађао их је пореза, а сиротињи у први мах давао и помоћ у храни.²¹⁷

Знатан број исељеника из емиграционе етапе од 1836. год. као и доцније исељених, нашли су испитивачи насеља и порекла становништва у разним крајевима Србије. Између осталих, 1836. год. из села Дражева у село Живицу у Пожаревачкој Морави исељени су *Лепачковићи* (1928 г. 8. к.), а такође из Дражева у село Драговац у истој области још 4 рода са 29 кућа.²¹⁸ У Смедеревском Подунављу било је 1925. год. ових досељеника: из Црвеног Брега (1 р. са 2 к.), Новог Села (1 р. са 12 к.), Беле Паланке (1 р. са 1 к.),²¹⁹ у „Бањи” 1924. год.: из Гламе (3 р. са 5 к.), Доњег Риња (2 р. са 3 к.).²²⁰ У село Барајево у Шумадијској Колубари у другој половини прошлог века доселили су се *Соколовићи* (1949. г. 2 к.) „из околине Беле Паланке”, у село Корбово у Неготинској Крајини *Цунићи* из Љубатовице а у село Јасику у Темнићу један род из Беле Паланке.²²¹

Мањи број исељеника разасут је „мирним исељавањем” такође по разним крајевима. Ови су се иселили знањем или по одобрењу турских власти. Нарочито су занатлије прелазиле у Србију мирним путем да у њој раде занате, па су многи после извесног времена преводили и своје фамилије.²²² Тако се род *Веселиновићи* (1948. г. 6 к.) пре 130 година из Вете отселио у село Шуљковац у Белици. Доселио је најпре Веселин који је почео „први да прави чувене шуљковачке лонце”.²²³ Овадашњих сеоских занатлија било је насељених и у варошима Србије. Из Шпаја двоје мугавија радили су у Убу а двоје из Дражева и један из Моклишта у Палежу.²²⁴ И остала исељавања у последњим деценијама турске владавине поглавито у Нишску котлину, изазвана „потражњом за земљом”, била су такође мирним путем. Економски снажна села северног обода Нишке котлине насељавали су исељеници из Белопаланачких висинских села и насеља северног побрља. Из Градишта, једног од села које је дало највише исељеника, у нишкој винородној и богатој Малчи, у којој је највише досељеника из овадашњих предсоних насеља, има 6 родова са 27 кућа. Сем ових у селу Малчи насељено је још 4 рода: из Вете (1 р. са 5 к.), Дражева (1 р. са 1 к.), Моклишта (1 р. са 4 к.) и Крушца (1 р. са 13 к.).²²⁵

Табеларни преглед новијих исељеника из неких села Белопаланачке котлине

Број	Назив насеља	Презиме и име исељеника	Назив рода у матичном селу	Занимање	Место одсељења	Година
1	2	3	4	5	6	7
1.	Клисура	Марковић Ранђел	Марковићи	железничар	Ниш	1920
2.	Клисура	Жливић Радослав	Суљинци	електричар	Ниш	1924
3.	Клисура	Манић Груја	Рамачановићи	радник	Ниш	1925
4.	Клисура	Поповић Ранко	Поповићи	овештеник	Благо	1925
5.	Клисура	Крстић Драгутин	Куклишевићи	железничар	Београд	1927
6.	Клисура	Николаић Јован	Балабановићи	железничар	Светозарево	1928
7.	Клисура	Ценић Илија	Чољинци	железничар	Ниш	1928
8.	Клисура	Анђић Бралако	Мађинци	радник	Б. Паланка	1929
9.	Клисура	Тошић Симиша	Масинци	пензионер	Б. Паланка	1930
10.	Теловац	Велчковић Мирослав	Велчковићи	земљорадник	Свињач	1930
11.	Дола	Малић Вига	Малинци	железничар	Београд	1930
12.	Дола	Николаић Александар	Белчичи	земљорадник	Б. Паланка	1930
13.	Горњи Рињ	Милошевић Богосав	Ботовелци	железничар	Ниш	1930
14.	Дражево	Рањбеловић Драгутин	Таушанци	механичар	Ниш	1930
15.	Клисура	Борђевић Петар	Каринци	железничар	Бачки Виногради	1933
16.	Доњи Рињ	Жливић Љубомир	Никсинци	земљорадник	Б. Паланка	1933
17.	Клисура	Крстић Босиљка	Стоинци	пензионер	Ниш	1935
18.	Теловац	Жливић Груја	Гаждерови	радник	Ниш	1935
19.	Теловац	Жливић Борђе	Гаждерови	рабаџија	Б. Паланка	1935
20.	Теловац	Велчковић Војислав	Велчковићи	занатлија	Ниш	1935
21.	Дола	Соколовић Стеван	Рињци	железничар	Ниш	1935
22.	Доњи Рињ	Пенић Живојин	Кракорци	земљорадник	Г. Матејевац	1935
23.	Дражево	Илићковић Драгутин	Иштрпаници	железничар	Ниш	1935
24.	Клисура	Борђевић Ђранко	Цикуринци	железничар	Ниш	1936
25.	Клисура	Крстић Чедомир	Бољинци	пензионер	Ниш	1937
26.	Теловац	Јонић Јован	Бољинци	рабаџија	Б. Паланка	1937

Табеларни преглед новијих исељеника из неких села Белопољаначке котлине

Бр. по списку	Име и презиме исељеника	Презиме и име исељеника	Назив рода у матичном селу	Занимање	Место одсељења	Година
1	2	3	4	5	6	7
27.	Клисура	Петровић Димитрије	Каламковци	пекар	Ниш	1938
28.	Клисура	Живковић Ранко	Куминци	железничар	Ниш	1938
29.	Клисура	Живковић Лихомир	Куминци	железничар	Ниш	1938
30.	Дола	Митинци	Митинци	железничар	Београд	1938
31.	Клисура	Ценић Влајко	Чољинци	железничар	Ниш	1939
32.	Теловац	Борбевић Томор	Борбегинци	желез. радник	Земун	1940
33.	Клисура	Ценић Стојадин	Чољинци	лончар	Завидовићи	1941
34.	Доња Рињ	Младеновић Светислав	Митинци	железничар	Пожаревац	1941
35.	Клисура	Ценић Алекса	Чољинци	пензионер	Б. Паланка	1944
36.	Клисура	Петровић Лубомир	Каламковци	пензионер	Ниш	1944
37.	Клисура	Тричковић Војслав	Стојинци	пензионер	Ниш	1944
38.	Клисура	Тричковић Живојин	Стојинци	железничар	Ниш	1944
39.	Клисура	Манаћ Благоје	Рамадановци	железничар	Пирот	1944
40.	Клисура	Милјаковић Настасија	Цикурињци	железничар	Б. Паланка	1944
41.	Клисура	Николић Витомир	Никољинци	радник	Лесковац	1945
42.	Клисура	Николић Благоје	Никољинци	железничар	Ниш	1945
43.	Клисура	Крстић Драгутин	Бопљинци	железничар	Скопље	1945
44.	Клисура	Бистрић Јован	Куклашевци	железничар	Б. Паланка	1945
45.	Клисура	Манаћ Станимир	Рамадановци	пензионер	Београд	1945
46.	Теловац	Јонич Трајко	Бољинци	возовођа	Ниш	1945
47.	Клисура	Ценић Гаврило	Чољинци	железничар	Смедерево	1946
48.	Клисура	Ценић Данило	Чољинци	лончар	Тузла	1946
49.	Клисура	Марковић Сава	Марковци	пензионер	Б. Паланка	1946
50.	Теловац	Бистрић Радомир	Бојчиновци	желез. радник	Дрмитровград	1946
51.	Дола	Крстић Тофил	Рињци	железничар	Нови Сад	1946
52.	Дола	Илић Димитрије	Рињци	земљорадник	Б. Паланка	1946

1	2	3	4	5	6	7
53.	Горњи Рињ	Милошевић Борбе	Ботовелци	железничар	Ниш	1946
54.	Горњи Рињ	Раићеловић Витан	Бераичкови	путар	Б. Паланка	1946
55.	Горњи Рињ	Цветковић Борбије	Лалековци	службеник	Б. Паланка	1946
56.	Доња Рињ	Живковић Зарије	Нижинци	земљорадник	Дероње	1946
57.	Доња Рињ	Цветковић Милутин	Митинци	земљорадник	Дероње	1946
58.	Горњи Рињ	Борбевић Вукашин	Суљаци	земљорадник	Опаци	1946
59.	Горњи Рињ	Борбевић Десимир	Суљаци	земљорадник	Опаци	1947
60.	Клисура	Ценић Драгутин	Чољинци	железничар	Ниш	1947
61.	Клисура	Петковић Станкија	Петковци	пензионер	Б. Паланка	1947
62.	Клисура	Живковић Мирослав	Балабановци	железничар	Нови Сад	1947
63.	Клисура	Бурчић Радомир	Ђуринци	подофицир	Кинин	1947
64.	Клисура	Илић Мирослав	Ђуринци	железничар	В. Плана	1947
65.	Клисура	Илић Бранислав	Калањинци	железничар	Пожаревац	1947
66.	Теловац	Величковић Стамен	Величковци	железничар	Бучурџа	1947
67.	Теловац	Величковић Сретен	Величковци	радник	Б. Паланка	1947
68.	Дола	Митић Стојан	Митинци	железничар	Зајечар	1947
69.	Горњи Рињ	Милошевић Драгутин	Ботовелци	радник	Панчево	1947
70.	Теловац	Бурчић Лубислав	Бојчиновци	желез. радник	Зајечар	1948
71.	Теловац	Борбевић Вукашин	Боринци	лончар	Б. Паланка	1948
72.	Теловац	Алексић Драгомир	Станкови	железничар	Рума	1948
73.	Теловац	Борбевић Радомир	Маринковци	занатлија	Б. Паланка	1948
74.	Дола	Илић Живојин	Илињци	железничар	Пирот	1948
75.	Клисура	Петровић Станимир	Каламковци	железничар	Рума	1949
76.	Клисура	Ценић Бошко	Чољинци	службеник	Ниш	1950
77.	Клисура	Цветковић Радон	Ђуринци	железничар	Нови Сад	1950

Испитивачи исељеника из Белопаланачке котлине утврдили су да се овдашње становништво насељавало поглавито по равници бирајући „места са роднијом земљом”.²²⁶ У шопским оазама доње Јасенице, где је највише досељеника из Белопаланачке котлине, исељеници су „дуго времена живели за себе”, одвојено од осталих. Овдашње становништво од старијих исељеника других струја разликовало се нарочито у дијалекту, али је те разлике временом потпуно нестало. Већина исељеника се аклиматизирала прилагодивши се новој географској средини а осећала се једино по нагласку речи приликом говора, као и по изговору појединих речи (нпр. башта — отац и др.).²²⁷ Моћ прилагођавања новој географској средини новијих исељеника бржа је и потпунија. Многи се и за краће време сасвим изједначе са становништвом у чију су средину дошли.

У периоду по ослобођењу од Турака исељавање је такође трајало у готово непрекидном току све до данас. Ближи карактер тих исељавања с местима одсељавања приказује се у „Табеларном прегледу новијих исељеника”.

Из прегледа исељавања, израђеног по подацима општинских архива најпотпуније за село Клисуру и по одабраном материјалу за остала наведена села и допуном теренских испитивања порекла становништва, те с погледом и на сва остала исељавања, закључује се да је главнина исељавања управљена у градска насеља Србије, Босне и Македоније а затим у сеоска насеља оближњих области. Највише је исељеника одселило у: Ниш, Београд, Краљево, Нови Сад, Зајечар, Смедерево, Руму, Земун, Пирот, Димитровград, Бор, Неготин, Књажевац и Свилајнац. Само у Нишу и Београду до 1950. године, рачунајући и породице и појединце, било је преко стотину исељеника. Они су разасути и у другим развијеним насељима готово целе Србије: Гроцкој, Пожаревцу, Великој Плани, Буприји, Светозареву, Горњем Милановцу, Крушевцу, Лесковцу, Прешеву, Нишкој Бањи, Јелашници и другим местима. Занатлије су отвориле своје радње по Босни (Сарајево, Тузла, Завидовићи), Хрватској (Врпоље) и Македонији (Скопље, Куманово и др.). Највише исељеника иселило је у времену између 1924. и 1941. год. а затим од 1945. до 1965. Из Беле Паланке исељавале су се и породице и појединци а из предеоних села најчешће само појединци. Чак ни из највећег села Моклишта није одселила до 1950. год. ни једна породица. Из села Доње Гламе, изузев Влајка Војиновића који се одселио у Панчево, није било „ни једног призетка у друга села”. Овдашње становништво објашњава многобројна појединачна исељавања тврђењем, да су белопаланачки исељеници „бистри људи” који се „могу лако снаћи” и на страни основати породице. Из предеоних насеља није било исељеника поглавито из села у којима преовлађује досељеничко становништво: Врандола, Долца, Доње Гламе, Клења, Ланишта, Црвеног Брега и Чифлика.

Економски узроци исељавања су различити. Најстарији исељеници су били печалбари у Румунији и Америци. Неки од њих су као такви остали у местима где су радили. Ове одсељенике, с којима се

не одржавају родбинске везе, већина родова је заборавила и не убраја их у исељенике. У Румунији су са радницима-печалбарима остали и неки драгомани. Из села Шпаја, нпр., остао је драгоман Борђе Рајковић. У америчким земљама, поглавито у САД, има исељеника из Беле Паланке као и предеоних села. У Србији највећи број исељеника су железничари, пензионери, фабрички и рударски радници и занатлије. По „службе”, „учење заната” и рада у фабрикама највише исељеника одселило је у Ниш. Одсељени фабрички радници су бројнији и у другим индустријским насељима. У творници машина алатника „Иво Лола Рибар” у Железнику, по њеном пуштању у погон, упустило се неколико радника из Врандола и других села.

Неки исељеници задржали су своју земљу у матичним селима и одржавају економске везе са родбином. Жене железничара долазе и обрађују имања у сезони пољских радова, а за време „мртве сезоне” одлазе у места боравка. Занатлије и радници родбини дају земљу „на исполицу”. У вези са аграрном пренасељеношћу и поседовним односима стоје и колонистичка исељавања у Банат и Бачку. У Бачкој колонисти су се населили у насељима: Дериње, Каравуково и Оџаци. Они су у тим насељима колонизирани 1946. године. У Банату највише их је у Ковину, Панчеву и селима у њиховој околини. Већина колониста оставила је земљу својој родбини. Неки исељеници су продали своја имања и са тим новцем купили земљу у Војводини.

ПРОФЕСИОНАЛНА КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА И ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ

Професионална покретљивост становништва Белопаланачке котлине видније се почела изражавати у дневним радним миграцијама, углавном, од 1950. године. До 1953. г. не само Бела Паланка и Димитровград, већ и Пирот били су претежно заостала градска насеља са изразито занатлијском функцијом. Међутим, док се Пирот, од те године, релативно брзо развијао у значајан индустријски и интеррегионални привредни центар за претежни део горњег Нишавља и Лужнице, Бела Паланка својом индустријом још не задржава ни своје градско становништво. Стога је предеоно сеоско становништво, а умногоме и оно са остале територије општине Бела Паланка, оријентисано на индустрију у Нишу.²²⁸

Дневним радним миграцијама у насељима Белопаланачке општине обухваћено је углавном становништво низинског дела области. Због удаљености од главних саобраћајница и непогодних приступних путева, висинска села су још увек умногоме изван савремених токова економике непољопривредних делатности. Сва планинска села општине Беле Паланке имају најчешће незнатан број радника, од којих само неки раде изван својих насеља. У планинским селима главнина становништва од рођења станује у свом насељу. Село Доњи Рињ, у коме је по попису од 1961. г. од укупно 177 становника 153 (86,4%) живело од свог рођења, је редак пример унутрашње затворености и везаности за матично тло.

Миграциона обележја у насељима Белопаланачке општине према попису од 1961. год.²²³

Насеље	Свега	Станов. које од рођења станује у истом насељу	Свега	Радници-службеници који раде изван насеља у коме станују
1. Бабин Кал	516	396	10	1
2. Бела Паланка	4300	1753	1007	288
3. Бежиште	612	451	32	18
4. Букуровац	205	147	22	13
5. Црнче	432	353	84	75
6. Црвена Река	413	55	102	65
7. Црвени Брег	423	222	65	46
8. Чифлик	241	108	42	18
9. Дивљана	312	233	24	17
10. Дол	66	42	3	—
11. Долац	570	309	92	74
12. Доња Глама	306	226	1	—
13. Доња Коритница	682	522	30	19
14. Доњи Рињ	177	153	15	9
15. Дражево	245	181	26	19
16. Глоговац	344	244	30	22
17. Горња Глама	341	254	4	—
18. Горња Коритница	438	351	25	2
19. Горњи Рињ	282	238	16	11
20. Градиште	392	300	55	48
21. Клање	275	187	32	25
22. Клисуре	895	686	104	77
23. Космовац	363	328	13	9
24. Козја	454	372	6	3
25. Крменица	358	253	51	34
26. Крупац	303	204	57	49
27. Ланиште	204	148	33	29
28. Лесковик	93	66	13	11
29. Љубатовица	494	378	46	36
30. Мирановац	368	280	11	7
31. Мирановачка Кула	61	34	6	—
32. Моклиште	1720	1385	176	109
33. Мокра	1082	853	139	103
34. Ново Село	203	136	35	24
35. Ореовац	298	213	5	1
36. Пајез	723	595	13	3
37. Сињац	642	489	60	41
38. Шљивовик	1009	825	98	80
39. Шпај	381	279	49	38
40. Тамњаница	614	495	61	45
41. Теловац	326	285	11	6
42. Топоница	434	341	21	9
43. Трешњанци	188	131	18	15
44. Вета	811	727	29	8
45. Витановац	469	358	9	6
46. Врандол	460	282	66	61
47. Вргудинац	457	326	64	56

Дневним радним миграцијама најбројније је обухваћено становништво у насељима најближим железничким станицама и постајама и оним која имају погодније приступне путеве. По поменутом попису, преко 100 радника-службеника који раде изван свог насеља у коме станују, имају највећа насеља — Бела Паланка, Моклиште и Мокра. Од осталих 44 насеља општине Бела Паланка, преко 50 радника-дневних миграната имала су 7 насеља (Вргудинац, Врандол, Шљивовик, Долац, Црнче, Црвена Река и Клисуре) а 8 села, сразмерно броју становника, већи број радника укључених поглавито у привреду Ниша. Црвени Брег је имао 46, Чифлик 18 (укупно 42 радника од 241 становника), Градиште 48, Крменица 34, Крупац 49, Ланиште 29, Ново Село 24 и Шпај 38 радника-службеника. Неки од радника-миграната имају пријатеље и рођаке у Нишу код којих, понекад, ноћивају у зимске дане или када прековремено раде.

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Бројно кретање. — *Механичко кретање становништва* приказује се резултатима свих пописа од 1878. до 1953. год. и индекса према бројном стању у 1948., 1953. и 1961. години. У времену од 1960. до 1965. године ово кретање унеколико показују процењени подаци за општину Бела Паланка.

Резултати пописа из 1878. и 1884. год. показују да се у већини насеља становништво знатно смањило. То је у ствари било привидно бројно опадање, јер је 1884. год. пописано само присутно становништво. Тим пописом, у времену интензивног печалбарства када се у Влашкој остајало по годину па и две, нису били обухваћени привремено отсутни печалбари. У времену од 1884. до 1910. год. број становника главнине насеља постепено се увећавао. Рашћење по броју становника привидно је било најзнатније између 1884. и 1890. године, јер су 1890. год. пописани и повратници печалбари и остали који су се налазили ван места сталног боравка.

Између 1910. и 1921. год. изразио се осетан пад становништва, као последица страдања у претходним и првом светском рату. Од 1912. до 1920. год. из Беле Паланке и 30 овдашњих насеља погинуло је или умрло 907 војника за које је сигурно утврђен идентитет.²³² Стварни број страдалих у ратовима још је већи, јер за неке нестале нема података а приличан је број оног становништва, за време окупације настањеног у својим селима, које је пострадало од терора окупатора.

У раздобљу између 1921. и 1948. год., а поглавито у времену од првог до другог светског рата, јавио се највећи природни прираштај те и највеће увећање становништва.²³³ У СФРЈ активирала се депопулација и изразила у перманентној фази, понајвише због наглашаваног исељавања становништва у индустријска и друга развијенија насеља.

Бројно кретање становништва и домаћинства у насељима Белопаланачке општине 1948.—1961.²³¹

Општина насеље	С т а н о в н и ш т в о						Д о м а ћ и н с т в а					
	број становника према попису.			индекс			број домаћ. према попису			прос. станов. на 100 домаћ.		
	1948	1953	1961	1953 1948	1961 1948	1961 1953	1948	1953	1961	1948	1953	1961
БЕЛА												
ПАЛАНКА	29641	28756	24982	97.0	84.3	86.9	5160	5396	5946	574	533	420
Бабин Кал	685	623	516	90.9	75.3	82.8	122	118	116	561	528	445
Бежиште	686	664	612	96.8	89.2	92.2	106	109	116	647	632	528
Букуровац	285	266	205	93.3	71.9	77.1	57	57	59	500	467	347
Бела Паланка	2823	3168	4300	112.2	152.3	135.7	752	840	1210	375	377	355
Црнче	489	467	432	95.5	88.3	92.5	82	85	93	596	549	465
Црвена Река	261	281	413	107.7	158.2	147.0	64	75	116	408	375	356
Црвени Брег	447	408	423	91.3	94.6	103.7	80	77	109	559	530	388
Чифлик	226	209	241	92.5	106.6	115.3	50	45	66	452	464	365
Дивљана	433	421	312	97.2	72.1	74.1	69	70	72	628	601	433
Дола	424	246	66	58.0	15.6	26.8	75	43	21	665	572	314
Долац	571	541	570	94.7	99.8	105.4	97	101	146	589	536	390
Доња Глама	388	366	306	94.3	78.9	83.6	61	64	59	636	572	519
Д. Коритница	898	862	682	96.0	75.9	79.1	138	149	144	651	579	474
Доњи Рињ	256	260	177	101.6	69.1	68.1	34	42	36	753	619	492
Дражево	333	306	245	91.9	73.6	80.1	49	53	53	680	577	462
Глоговац	516	493	344	95.5	66.7	69.8	86	89	92	600	554	374
Горња Глама	488	460	341	94.3	69.9	74.1	86	81	80	567	505	426
Горњи Рињ	429	413	282	96.3	66.7	68.3	69	73	60	622	566	470
Г. Коритница	504	491	438	97.4	86.9	89.2	76	81	96	663	606	456
Градиште	541	517	392	95.6	72.5	75.8	90	92	92	601	562	426
Клење	310	300	275	96.8	88.7	81.7	64	67	68	484	448	404
Клисура	1199	1141	895	95.2	74.6	78.4	208	224	243	576	509	368
Космовац	411	423	363	102.9	88.3	85.8	57	60	64	721	705	567
Козја	553	552	454	99.8	82.1	82.2	78	78	75	709	708	605
Кременица	508	505	358	99.4	70.5	70.9	84	100	92	605	505	389
Крупац	450	416	303	92.4	67.3	72.8	68	70	79	662	594	384
Ланиште	285	263	204	92.3	71.6	77.6	46	43	52	620	612	392
Лесковић	151	122	93	80.8	61.6	76.2	22	21	20	686	581	465
Љубатовица	682	653	494	95.7	72.4	75.7	127	119	106	537	549	466
Мирановац	490	466	368	96.1	75.1	79.0	80	80	81	613	518	454
Миранов. Кула	72	68	61	94.4	84.7	89.7	9	12	16	600	567	381
Моклиште	2200	2132	1720	96.9	78.2	80.7	341	365	389	645	584	442
Мокра	1481	1431	1082	96.6	73.1	75.6	242	253	272	612	566	398
Ново Село	271	257	203	94.8	74.9	79.0	46	49	49	589	524	414
Ореовац	438	408	298	93.2	68.0	73.0	72	72	67	608	567	445
Пајеж	1048	980	723	93.5	69.0	73.8	174	174	155	602	563	466
Сињац	865	821	642	94.9	74.2	78.2	133	144	149	650	570	431
Шљивовић	1122	1155	1009	102.9	89.9	87.4	174	182	198	645	602	510
Шпај	575	570	381	99.1	66.3	66.8	108	107	98	532	533	389
Тамњаница	787	743	614	94.4	78.0	82.6	116	124	132	678	599	465
Теловац	415	405	326	97.6	78.6	80.5	65	66	66	638	614	494
Топоница	654	633	434	96.8	66.4	68.6	117	123	114	559	515	381
Трешњанци	221	222	188	100.5	85.1	84.7	34	39	46	650	569	409
Вега	975	988	811	101.3	83.2	82.1	158	159	162	617	621	501
Витановац	648	564	469	87.0	72.4	83.2	105	99	98	617	570	479
Врандол	450	429	460	95.3	102.2	107.2	75	79	101	600	543	455
Вргудинац	697	647	457	92.8	65.6	70.6	114	117	118	611	553	387

У времену између 1948. и 1961. год., наспрот опадању становништва не само у Белопаланачкој котлини већ и на осталој територији општине Бела Паланка као и свом подручју Нишавља и Лужнице, пораст домаћинства премашује југословенски просек што значи да се налази у обрнуто-пропорционалном односу. Док се број становника у општини Бела Паланка од 29641 у 1948. г. смањило на 24982 у 1961. г. истовремено број домаћинства се увећао од 5160 на 5946. Код неких сеоских насеља Нишавља овакав однос је толико потенциран, да се становништво смањило скоро за једну половину, док су домаћинства порасла и преко очекивања. Код оваквог квантитативног раслојавања домаћинства на селу од изразитог је утицаја улога сељака-радника. Они, да би обезбедили социјална давања, а у првом реду дечји додатак, са запослењем ван пољопривреде издвајају се само формално у посебна домаћинства. Претходна заједница фактички се не раскида. Због тога се, како је то утврдио Т. Васић (1969), у читавом подручју горњег Нишавља и Лужнице појављује „ненормално повећање броја домаћинства у појединим селима, а нарочито домаћинства без поседа”. Како је у регији Нишавља „природни прираштај такав да обично у кући има само по једно мушко дете, то су такве појаве у извесном смислу срачунате подвале”.²³⁴ Појава несразмере између рашћења насеља и принављања становништва у најновије време показује тенденцију уравнотежавања те се изразитије неће одразити као карактеристика једног трајнијег стања код већине насеља. У последњој деценији, што је видно у бројном увећању становништва неких пољских насеља и према попису од 1961. год., извршена је прилична унутрашња редистрибуција становништва. Спровођење савременог аутопута дном котлине убрзало је процес концентрације становништва у котлинској равни. Она је, поглавито на сектору Долац — Врандол, у фази деаграризације.

Процењен број становника по годинама према политичко-територијалној подели 1. I 1966.²³⁵

Општина	Број становника на дан 30. 6					
	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.
Бела Паланка	24795	25009	25119	24210	24084	24131

Процена броја становника за општину Бела Паланка у времену 1960—1965. год. показује демографско колебање с тенденцијом уравнотежавања и стагнације. У 1965. год. у поређењу са 1960, 1961. и 1962. испољава се губитак становништва, знатан у односу на 1961. и нарочито 1962. годину.

Природно кретање становништва, као и на осталој територији Нишавља, и у белопаланачком крају је негативан демографски и економски чинилац. Ова проблематика се може углавном сагледати из података средњих вредности виталних коефицијената од 1960—1965. год., у истом периоду за који је изнета и процена броја становника општине Бела Паланка.

Средње вредности виталних коефицијената од 1960.—1965.²³⁶

Подручје	На 1000 становника		
	Живорођени	Умрли	Природни прираштај
Општина Бела Паланка	13,9	9,4	4,5
Србија	19,6	9,4	10,2
Ужа територија републике	16,4	8,6	7,8

Наталитет становништва белопаланачког краја (13,9‰) је релативно низак. Он је знатно испод просека Србије (19,6‰) и уже територије те републике (16,4‰).

Витални догађаји и коефицијенти 1965. год.²³⁷

Подручје	Живорођени		Умрли		Природни прираштај	
	свега	у ‰	свега	у ‰	свега	у ‰
Општина Бела Паланка	269	11,1	250	10,3	19	0,8
Ужа територија Србије	76964	15,4	40460	8,1	36504	7,3
СР Србија	149777	18,8	70200	8,8	79577	10,0
СФРЈ	408158	20,9	170549	8,7	237609	12,2

Статистички подаци о виталним догађајима и коефицијентима за 1965. год. показују, да је наталитет становништва белопаланачког краја (11,1‰) био веома низак према југословенском просеку (20,9‰). Објављени подаци за 1966. (9,7‰) и 1967. год. (10,4‰)²³⁸ показују да је наталитет у опадању не само у односу на 1965. год. већ и шестогодишњи просек 1960—1965. године (13,9‰).

Насупрот ниском наталитету морталитет становништва белопаланачког краја је углавном умерен. У времену 1960—1965. год. одговарао је просеку Србије (9,4‰), али је у 1965. (10,3‰) био изнад стопа републике (8,1 односно 8,8‰) и федерације (8,7‰). Објављени подаци за 1966. (8,8‰) и 1967. год. (9,9‰) показују опадање према 1965., углавном у границама третираног шестогодишњег просека.

Услед неповољних виталних одлика, природни прираштај становништва белопаланачког краја је стално незнатан. У просеку (4,5‰) он је знатно испод стопе Србије (10,2‰) и уже територије те републике (7,8‰). Али не само да је најмањи у односу на многе области СР Србије и СФРЈ, већ је и у изразитом опадању. У 1965. год. износио је само 0,8, 1966. г. 0,9, а у 1967. г. 0,5‰. Како емиграција становништва још траје, то се демографском дефицитарношћу карактерише већи број сеоских насеља. Али не само у белопала-

начком крају, већ и у осталом Нишављу, депопулација села је константна, а у најновије време показује тенденцију наглог убрзања. Ова чињеница стоји као посебан проблем за социјалне перспективе.²³⁹

У белопаланачком крају појава депопулације је изразитија у главном од 1910. године. Села Врандол, Дол, Клисура, Топоница, Црвени Брег и Шпај имала су у 1910. години више становника него 1953. год. У последњем насељу број становника од 1910. год. иако незнатно, стално се смањивао. У неким селима незнатан природни прираштај последица је знатне стопе морталитета и релативно ниског наталитета. У Теловцу је од 1877. до 1950. год. помрло преко 400 особа. Број рођених у току године био је у низу година просечно већи од броја умрлих свега за 1. Између два светска рата ова област је имала већи природни прираштај од ниског, а у времену од 1949. до 1953. год., тај је прираштај опао на нешто изнад 0,5%, једва изнад дефицитног прираста под којим се подразумева прираст нижи од 0,5%.²⁴⁰

По природном прираштају белопаланачки крај се увршћује у подручја релативно ниског наталитета у којима је од краја XIX века наталитет у сталном опадању.²⁴¹ Овај релативно ниски наталитет је последица ограничења рабања, односно усмеравања рабања према привредним могућностима ограниченим на одређени максимум становништва. Међутим, у демографској перспективи, према потенцијалној снази наталитета, са унапређењем привреде и њеним подизањем на ниво развијених крајева, популација ће свакако расти пропорционално општем порасту животног стандарда.

Остале важније структуре. — *Полна структура*, према попису од 1961. год., у општини Бела Паланка била је изражена учешћем 574 становника женских више него мушкараца (преко 2,2% од укупног становништва). Женско становништво преовлађивало је у 32, а мушко у 14 насеља. У неким насељима заступљеност женског живља била је знатно већа него мушког. У Моклишту од укупно 1720 становника, мушких је било 811 (47%) а женских 909 (53%). Сличан је однос био и у Врандолу.²⁴²

Становништво према активности и старости (1961)²⁴⁴

Општина	укупно	Активно становништво						
		свега	10-14 год.	15-24	25-34	35-49	50-64	65 и више год.
Бела Паланка	24982	14205	247	2985	3030	3500	3497	940

Старосна структура по попису од 1961. год. показује, према учешћу различитих старосних група, пропорционално релативно повољну заступљеност код бројних насеља. Међутим, у неким насељима знатне су заступљености биле и старије па и најстарије групе становништва. Како је у једном броју насеља преовлађивало становништво старости 65 и више година,²⁴⁵ то је у белопаланачком крају појава „старачких домаћинства” била важно демографско обележје већ шездесетих година.

По попису од 1961. год. најбројније *активно становништво* у општини Бела Паланка припадало је старосним групама од 35—49 и 50—64 година. Од 14205 активног становништва, 940 је било у најстаријој групи од 65 и више година (6,6%). Недостатак радне снаге, међутим, испољавао се поглавито у неким низинским насељима, јер главни контингент радног становништва, са млађим нараштајем, представљају сељаци-радници и њихове породице. Међу издржаваним становништвом (10408) главне старосне групе чинила су деца предшколског и школског узраста, тј. становништво од 0—9 (4206), а затим 10—14 година (2154).

Структура становништва по економским обележјима (1961)²⁴⁵

Општина	Учешће % пољоприв. у укупном становништву	Учешће % активног пољоприв. у укупном пољоприв. становништ.	Учешће % активног целокуп. у укупном пољоприв. становништву	Учешће (%) активног становништва у делатности		
				Рударство	Индустрија	Пољопривреда
Бела Паланка	66,3	67,0	36,9	1,2	3,9	78,1

Структура становништва по економским обележјима (1961)

Учешће (%) активног становништва у делатностима							
Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина и угостит.	Занатство	Државна управа и правосудје	Културно-просветна	Здравство и социјална
0,2	1,8	2,7	1,0	4,3	1,1	1,2	0,9

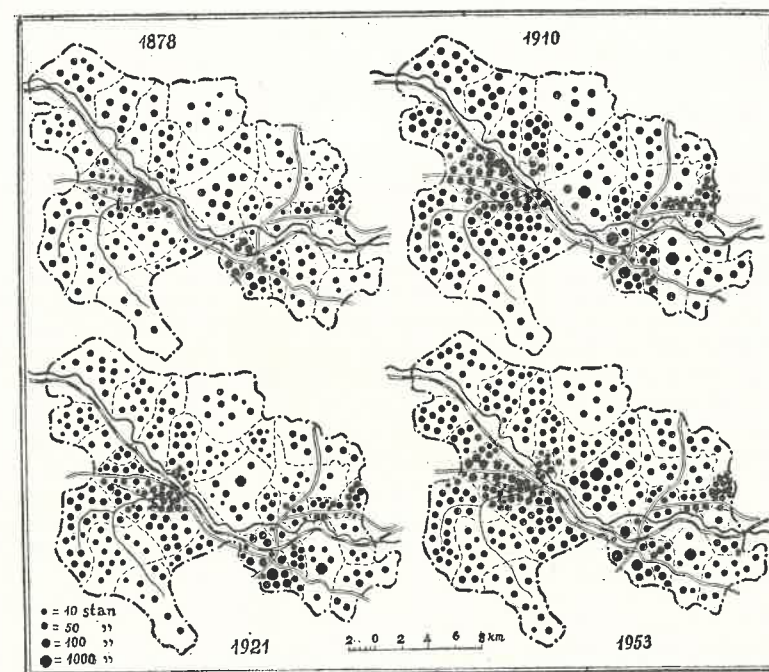
Школска спрема становништва Белопаланачке општине (1961)²⁴⁷

Укупно	Без школске спреме	4 разреда основне школе	Основна школа	Школе за квалиф. и висококвалиф. радни.	Школе за средњи стручни кадар	Гимназија	Више школе	Факултети
20777	8223	10570	811	643	189	228	38	52

По попису од 1961. год. *професионалну структуру* активног становништва чинило је учешће пољопривредног са две а непољопривредног становништва са једном трећином. Од непољопривредних делатности сем индустрије (3,9%) и занатства (4,3%) већег је учешћа било становништво запослено у саобраћајној делатности (2,7%) (же-

лезничари, железнички радници). Према високом учешћу активног пољопривредног у укупном пољопривредном (67,0%), учешће активног непољопривредног у укупном непољопривредном становништву (36,9%) је у знатном заостајању, јер већина жена индустријских и других радника није у радном односу или се бави пољопривредом. Социјални притисак у непољопривредним делатностима издржаваног, према активном становништву, је релативно висок. На 171 радника у рударству долазило је 287 издржаваног становништва, а у индустрији на 566 запослених 1075 издржаваних.²⁴⁶

По попису од 1961. год. *структура становништва према школској спреми* није била у потребној мери задовољавајућа. Велики део становништва био је без школске спреме (39,5%) а највећи број имао је само четири разреда основне школе (50,8%). На 20.777 становника било је само 38 са вишом спремом, а 52 са спремом у рангу факултета, високих школа и уметничких академија. Већина свршених ученика основне школе одлази у школе за квалификоване и висококвалификоване раднике.

Ск. 8. — Упоредне карте густине насељености у атарима насеља Белопаланачке котлине кроз четири развојне фазе од 1878. до 1953. године.

До 1961. год. *неписменост* није била сасвим ликвидирана. Неписмено је било понајвише женско становништво старијих и најстаријих годишта. У општини Бела Паланка било је свега 5748 неписмених,

од чега 1354 мушких и 4394 женских. По старосним групама од 10—19 г. било је само 68 неписмених; 20—34 г. 320, 35—64 г. 3985, а од 65 и више година 1375 неписмених.²⁴⁸

ОДНОСИ НАСЕЉЕНОСТИ

У погледу бруто насељености према попису од 31. марта 1961. год. белопаланачка област са 48,8 ст/км² је у многоме испод југословенског (72,5 ст/км²) и нарочито просека ужег подручја Србије (86,2 ст/км²).²⁴⁹ Међутим, како ову област са 66,5% насељава аграрно становништво, то су и за друштвеногеографска разматрања значајни показатељи о насељености пољопривредних и ратарских површина. Насељеност сеоског становништва белопаланачког краја са 0,8 ст/ха пољопривредне и 1,5 ст/ха ратарске површине,²⁵⁰ с обзиром на педолошку вредност земљишта односно његову производну моћ, још увек је под привеском аграрне пренасељености.

Насељеност Белопаланачке котлине највише је у насељима која имају плодније атаре релативно малог пространства. Најјаче згушњавање становништва је у Белој Паланци и оним низинским селима која су наблизо једна другим. Висинска села, у односу на пространство атара, показују ређу насељеност и слабији популациони капацитет. То је разумљиво, јер су њихови атари релативно слабе привредне вредности.*

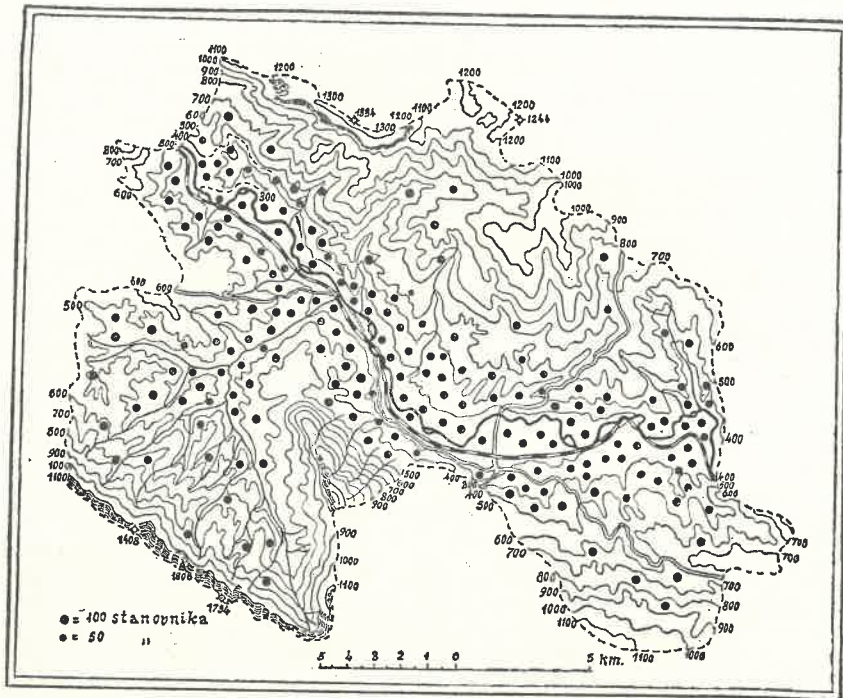
Насељеност Белопаланачке котлине расте од алувијалне равни преко ширег дна котлине ка ниском побрђу а затим, од хоризонтале од 400 м, опада ка високом ободу. У Ветанској корутини, због опште конфигурације рељефа, преовлађујућа насељеност је везана за долиноско и котлинско дно. Највише насеље северног обода Белопаланачке котлине је *Горњи Рињ*, чије највише куће допиру до висине од 840 м и, на тој висини, представљају *горњу границу сталне настањености* на јужној страни Сврљишких планина. Највише насеље јужног обода, у изворишном облуку Црвене реке, је *Космовац* чије највише куће допиру до 900 м. То је највише насеље на северној страни сувопланинског гребена, где се средња висина сталне настањености спушта на 558,46 м. Космовац је и једно од највиших сувопланинских насеља уопште, јер се налази на знатно већој висини од средње висине упадљиво ниске средње горње границе сталне настањености Суве планине од свега 608,1 м.²⁵¹

* У инструктивној расправи о „Неким аспектима структурних промена на белопаланачком селу у послератном развоју“, *Љуб. Р. Митровић*, указујући да из сеоских насеља општине Бела Паланка данас око 2.000 радника свакодневно путује возом или аутопутем на рад до Ниша или Пирота и патраг, такође истиче као савремену појаву просторне и социјалне мобилности становништва на релацији село-град — одумирање и гашење неких села, као и њихово „свакачење“ из планинског у низијски део котлине на локацију „крајпругашких насеља“. Тако је данас у селу Дољу остало само једно домаћинство са 3 становника, док села Рињеви, са падина Сврљишких планина, полако „клизе“ у низијски део котлине („Наука и пракса“, XVII/6, Ниш 1970, 102—104).

Пољопривредно становништво и аграрне површине у насељима општине Бела Паланка по попису 1960. г.

Насеље	Укупан бр. газдинстава	Број становника на газдинствима	Број пољоприв. радника на газдинству	Укупна ко-ришћена површина у ха	Површина ораница и башта у ха
Бабин Кал	117	544	361	635	350
Бела Паланка	525	1807	544	983	505
Бежиште	105	591	347	612	273
Букуровац	58	217	121	235	131
Црнче	93	454	162	316	142
Црвена Река	94	215	75	183	84
Црвени Брег	76	288	169	282	95
Чифлик	53	209	72	167	99
Дивљана	71	326	192	309	144
Дола	18	72	52	52	30
Долац	114	475	295	374	195
Доња Глама	62	326	111	412	189
Доња Коритница	139	700	417	568	368
Доњи Рињ	35	190	103	173	53
Дражево	54	257	137	262	121
Глоговац	91	247	217	466	210
Горња Глама	79	359	240	523	243
Горња Коритница	84	440	250	308	216
Горњи Рињ	59	312	158	394	94
Градиште	90	412	212	395	188
Клење	67	288	125	183	125
Клисура	222	866	482	1086	497
Космовац	62	378	226	901	179
Козја	75	479	295	681	276
Кременица	93	388	195	356	207
Крупац	79	320	157	295	147
Ланиште	51	211	93	225	121
Лесковиц	20	96	55	85	41
Љубатовица	106	511	280	475	261
Мирановац	80	392	244	303	170
Мирановачка Кула	13	62	40	57	31
Моклиште	386	1674	989	1214	859
Мокра	232	997	547	800	446
Ново Село	49	208	117	188	105
Ореовац	64	319	182	371	180
Пајез	154	806	499	956	409
Сињац	148	648	399	592	417
Шљивовик	191	1043	616	911	480
Шпај	106	431	204	455	229
Тамњаница	130	630	311	727	415
Теловац	66	335	215	461	138
Топоница	112	462	269	819	175
Трешњанци	48	213	147	198	120
Вета	163	866	532	1166	392
Витановац	96	505	308	388	210
Врандола	89	200	99	208	90
Вргудинац	109	332	256	586	269

Изнад горњих граница сталне настањености, од 840 м на северној и 900 м на јужној котлинској страни, под горњом ивицом високог обода, у зони субекуменског постериорног пашњачког и шумског земљишта, налазе се *привремено настањени* сточарски станови. На северном ободу највиши су под самим Зеленим врхом на темену гулијанске површи на висини од 1300 м, а на јужном на платоу Валојжа највиши прелазе и висину, на месту Колибе, од 1300 метара.

Ск. 9. — Карта висинских односа насељености у Белопаланачкој котлини.

Б. ПРИВРЕДА И САОБРАЋАЈ

ПРОИЗВОНА РЕЈОНИЗАЦИЈА

У зоналном распореду аграрних површина Белопаланачке котлине издвајају се: *низинска зона*, са вертикалним простирањем од 230 до 700 м апс. висине, и *висинска зона* са простирањем, у истом правцу, од 700 до 1300 м на северном односно 1600 м на највишем делу јужног обода. У озираћеној низинској зони, где доминира културна вегетација, по вегетабилном покривачу, аграрним изворима, начину експлоатације земљишта — условљеном производним средствима и односима — и нарочито по степену искоришћавања тла, може се указати на главне основе привредних појасева. По том крите-

ријуму истичу се два привредно разнолика појаса. Доњи основни привредни појас, налази се у *дну котлине*. Он захвата алувијалну раван Нишаве, спојне алувијалне равни Нишаве и Коритничке реке и Нишаве и Црвене реке и темена нижих речних тераса простирући се хоризонтално ка ободу углавном до хоризонтале од 400 м. У том су појасу сконцентрисане велике земљорадничке површине под културама жита, вртovima и ливадама. Овај појас у целини чини ратарски производни рејон. Виши аграрни појас низинске зоне, који представља и средњи предеони пољопривредни појас, обухвата, и у ужој Белопаланачкој котлини и у Ветанској корутини, котлинско *побрђе* са вишим речним терасама и нижим подовима. Он се простира у висинском слоју од 400 до 700 м. У њему се на побрђу северне котлинске стране пружа пространо виногорје готово целом дужином котлине. Винова лоза се пење до 700 м а најниже спушта на 300 м апс. висине. Иако у осоју, виноград се протежу континуелно, правцем пружања котлине, и на готово целој дужини побрђа јужне котлинске стране увлачећи се и у глоговачку дубодолину облукa Црвене реке. На јужној страни они су на ниском побрђу између 300 и 500 м а само местимице прелазе висину од 500 м. До висине од 650 м уз винограде се, у неким потесима, налазе и воћњаци. Између винограда и воћњака и упоредо са њима простиру се комплекси ораничних површина. Најкомпактније оранице покривају дно удолине Венца у јужној подгорини планине Белаве; оне су знатног пространства и на култури приведеним блажим доњим долинским странама Црвене реке. По структури аграрних површина, и осталим компонентама²⁵² поменутог критеријума, овај појас чини ратарско-виноградарско-воћарски производни рејон. На бази аграрних производа, травних алувијалних ливада и испаша утринског типа у овим пољопривредним појасевима заступљено је и *низинско сточарство* мањег обима и привредног значаја. Привредни значај шумске вегетације у оба привредна појаса низинског дела је поглавито заштитни ради стабилизације речних обала и конзервације тла. Веће шумске оазе заостале су на стрмијим нагибима, западној подгорини Белаве и облуку Црвене реке. То су у главном приватни забрани у којима је забрањена сеча дрвета ради спречавања ерозије тла. На оголићеној кречњачкој подлози су шикаре и пашњаци утринског типа.

У висинском привредном појасу, у зони високог обода, доминира природна вегетација на преовлађујућем субекуменском пашњачком и шумском земљишту. Под северним ободом, на нижој рињској површи, екуменска земљишта ограничена су на доњорињску дубодолину, дубодолину Дола и крашке депресије. На топлим стаништима дубодолина, у атарима Горњег и Доњег Риња, у близини насеља на висини преко 800 м успева и брдски кукуруз. На првеници у вртачама, на терену рињске површи, у потесу *Рињски вртопи* на 900 м висине гаји се конопља („трсница“). На вишој гулијанској површи, знатан део ове зоне прелази висину од 1000 м и лежи изнад горње границе жита у пределу постериорних планинских пашњака и ливада.

Због тога, поглавито према категоријама привредних површина и степену искоришћавања тла, висинска зона на северном ободу представља сточарски а на јужном и у главном у целини сточарско-шумски производни рејон у коме је земљорадња од незнатног привредног значаја.

За распоред пољопривредних површина и производњу од значаја је и систем аграрне парцелизације. Без улажења у дубља разматрања истиче се да су новији зирати у алувијалној равни Нишаве и осталом дну котлине постали разоравањем низинских ливада, а по побрђу од 1880. год. привођењем култури нагнојених обложина (на местима ранијих сточарских појата где је боравила стока). Већина ораница под главним пољопривредним културама у атарима низинских села је у потесима око села и под селом у „главном пољу” а њиве под осталим засејаним површинама изнад села на озираћеним обложинама ствараним у крчевинама. Тип овдашње аграрне парцелизације резултат је распарчавања сељачког поседа у доминирајуће ситне и минијатурне парцеле. У дну котлине и по побрђу оранице су углавном правоугаоног облика. Такве парцеле омогућују једноставно, правилно и тачно повлачење слогова (међа које деле суседне парцеле) приликом породичне деобе земљишта.

Незнатна ширина и већа издуженост парцела, које изгледају као дуге уске траке, онемогућује на већим нагибима орање дуж изохипсе супротно паду топографске површине те се брдске њивице морају орати сагласно правцу нагиба. У облуку Црвене реке, осталој субпланинској суподини и побрђу уопште, оваква парцелизација потпомаже дендовање ораница на брдском терену (по „ридовима” и „падинама”) те су зирати увелико деградирани и захваћени ерозијом тла.

Да би се избегао аграрни губитак у производњи услед ситне земљишне парцелизације, у дну котлине и на терасама ниског побрђа установљена је колективна земљишна подела у одређеним деловима сеоских атара. Гајење једне културе на великим површинама је важна одлика колективне земљишне поделе. У Крупачком пољу, у алувијалној равни западног дела котлине, једна половина атара села Крушца редовно се засејавала кукурузом, а друга пшеницом. У Белоаланачком пољу, у алувијалној равни средишњег дела области, систем колективне земљишне раздеобе није доследно спроведен, јер релативно мала површина овог поља, од свега 1020 ха, која представља средиште агрикултуре за околна насеља у својини је: Беле Паланке, Моклишта, Драчја, Дола, Кременице и Мокре. У јулу 1955. год., нпр., у Белоаланачком пољу биле су веће површине под кукурузом, главним усевам плодоредом одређеним за ту годину, прошаране мањим житним парцелама.

Колективна земљишна раздеоба је стари аграрно-правни обичај наслеђен вероватно још из раног средњег века. Међусеоске комуналне утрине, које су на планинском ободу остале нераздебене до нашег века, несумњиво су потврда да су Власи-сточари са србизирањем прешли на земљорадњу и по родним зиратима Нишавља. Они су почели

гајити житне усеве на великим површинама. Само у неким селима овај обичај се приписује аграрном наслеђу из чифлучког система, јер се на читлучкој земљи у великим турским мулк-имањима обично једна трећина обрадиве земље засејавала кукурузом, друга пшеницом а трећа баштенским и другим културама. Да су читлук-сахибије затекле овај правно-социјални обичај и због његових предности усвојиле га, доказ је то, што се зна да су се Турци углавном прилагођавали затеченом стању.²⁵³ Чврстина овог обичајног права задржаног у систему ситне и минијатурне аграрне парцелизације и после ликвидирања читлучког режима такође потврђује његову велику старину.

Засејавање главних ратарских усева на великим површинама у Белоаланачкој котлини има и своје савремено оправдање, јер у низијским аграрно пренасељеним атарима влада оскудица у квалитетним зиратима. Уз то, удружена земљишна раздеоба одговара и климатским и хидролошким приликама, јер таквим турнусом увек „ако пропадне жито остане кукуруз” и обрнуто. Даље, усеви се једновремено скидају а стока не чини штету. Када се скину усеви стоји остаје обилна паша. Најзад, режимом потеса уређује се и саобраћајна мрежа у атару: утврени путеви за поједине потесе и сезонски прелазни преко приватних имања. „Такав један режим не може ни постојати ако права власника на својим баштинама нису ограничена у одређивању плодореда и рокова радовима и ако нису уређене комуникације преко баштинских деоница”.²⁵⁴

РАЗВОЈ И ОБЛИЦИ ПРИВРЕДНИВАЊА

Становништво Белоаланачке котлине бави се претежно земљорадњом и сточарством. У низинској зони економски су јача она насеља која имају у својим атарима оранице на дну котлине и довољно утрине на ободу. Утрине су за села побрђа од великог значаја због оскудице у зиратној земљи. Зато су економске могућности и развитак насеља условљене не само величином, већ и смештајем па и обликом сеоских атара.

Као и у суседним областима, и у овој, степен до кога су се развила нека села и њихове привредне могућности у основу су били одређени временом засељавања и начином заузимања земље. Код старијих насеља, а поглавито Моклишта и Вете, која имају најпространије атаре и сељачки посед и атар у целини, према производним могућностима, најбоље је искоришћен.

Ратарска активност састоји се најпре у производњи жита: пшенице и кукуруза. У атарима низинских села пшеница и кукуруз („моруза”) сеју се у плодореду. На слабијим местима пшеница се гаји сваке треће године, јер се једне године прекида плодоред да се земља одмори. По косама и падинама земљиште се засејава сваке друге године. У години када се њива одмара сади се пасуљ или се остави незасејана угарена земља. Брзоберине се озирајују сваке треће

или четврте године, а неке тек после десет година. Већина ратарске земље у главном је осредње родности те се мора нагнојавати. Сушних година и најбоља земљишта ако нису добро нађубрена врло су слабе плодности. Већини ораница погодује гнојење стајским ђубривом (овчијим и говеђим), али је и вештачко показало добре резултате код високородних пшеница. Минерално ђубриво први пут је уведено 1952. године. Следеће године преко земљорадничких задруга раздељено је преко 4 вагона ђубрива. У дну котлине минерално ђубриво редовно се користи у атарима Новог Села и Крушца а све више употребљава и у атарима низинских села који залазе у дно котлине.

Засејане површине у 1967. и 1968. години²⁵⁵

Општина		Пшеница		Кукуруз		Јечам	Овас	Незасејане површине
		укупно	високородна	укупно	хибридни			
Бела Паланка	1967	5722	1010	5662	411	62	455	595
	1968	5449	1059	5402	515	57	444	433
Друштвена газдинства		86	86	57	57	—	—	4
Газд. инд. и произвођача		5363	973	5345	458	57	444	429

У дну котлине јечам сеју око 20% домаћинства, поглавито ради исхране стоке. На ораницама побрђа, на сасвим малим површинама, у местима где други усеви не успевају, сеју се овас и раж. У планинском селу Горњем Рињу највише се засејавала *смесница* од пшенице, јечма и ражи, а у највишем селу Космовцу само овас и раж. У атарима Топонице и Горње и Доње Гламе пшеница и кукуруз сеју се на већим површинама, али доносе мале приносе. Пшеница и кукуруз у атару Космовца врло слабо успевају. У дну котлине до 1920. а на побрђу до 1940. године сејала се *смесница* као мешавина разног жита (пшеница, јечам и раж или „рженица-смесница“ од пшенице и ражи а ребе јечма и ражи). У турско доба у алувијалној равни гајен је пиринач²⁵⁶ а у атарима планинских села: просо, хељда и крупник.

Просечни приноси жита су умногоме испод републичког просека. У 1968. год. у општини Бела Паланка по 1 ха принос пшенице износио је 9,9 мц (Србија 21,7 мц/ха) у чему су високородне сорте учествовале са 14,1 (Србија 24,1 мц/ха) а остале сорте 8,9 (Србија 11,7 мц/ха).²⁵⁷ У 1967. год. у општини Бела Паланка по 1 ха принос кукуруза износио је 13,6 мц (Србија 31,5 мц/ха) у чему су хибриди учествовали са 28,1 (Србија 39,5 мц/ха) а остале сорте 12,5 (Србија 19,3 мц/ха).²⁵⁸ У планинским селима облукa Црвене реке, жита роде до 600 кг/ха, а у атарима Горњег и Доњег Риња до 900 кг. На топоничким брзоберинама кишних година набе се 300—400 кг, а сушних од 80—100 кг семена ражи роди само 200 кг на 1 ха, а некад ни толико. За неродица становништво се хранило и овсеним хлебом.

Родних година економски јача газдинства из села чији су атари претежно у дну котлине (Крупца, Клење, Чифлик) испоручују откупним предузећима вишак пшенице најчешће у висини око 20% укупног приноса. До другог светског рата на родној години извозило се кукуруза 30 до 40 вагона, пшенице 20—25 вагона, јечма и овса 60—70 вагона. Неродних година, као што је била 1928., увозило се 30 вагона кукуруза и 10 вагона брашна.²⁵⁹ С обзиром на производњу моћ ораница у низинском делу области за нормалну егзистенцију сеоских газдинстава, сматра се да породица треба да има по једном члану минимално 1 ха продуктивне површине. У планинским сточарским селима становништво се ратарством помаже врло мало. Осредње домаћинство од свог жита „ће помине 4 месеца“, а у најбољем случају до 6 месеци. У Космовцу „сиром човек нема да набе ни 100 кила р'ж и овас“, а „пшеницу нема ни за колач“.

Индустријско биље почело се уводити тек у СФРЈ. Под свим врстама индустријског биља у Срезу белопаланачком у 1939. год. од укупне површине ораница био је само 1%. У старој Југославији на нешто већим парцелама дуван се гајио једино у атару Моклишта. Данас је дуван главна индустријска култура. Од 1945. год. уводе се нове врсте дувана, али принос и квалитет још не задовољавају. Дуван се гаји поглавито по ниским косама а силази и у алувијалну раван.

Кретање физичког обима најважнијих култура показује да је производња дувана релативно значајна. У периоду 1956—1960. год. у Белопаланачкој котлини просечно се производило: пшенице 787 вагона, кукуруза 825 вагона, јечма 13 вагона, овса 28 вагона, дувана 6,2 вагона, конопље 42 вагона, кромпира 67 вагона. Површине под дуваном се последњих година стално проширују а производња повећава. Од 102 ха у 1960. засејана површина под дуваном порасла је на 180 ха у 1965. години. По подацима које је објавио *Ф. Балић* (1966) просечан бруто приход са 1 ха дувана износи 1,560.000 ст. динара, док са 1 ха кукуруза износи 511.700 динара, а пшенице 309.850 динара. При томе, нето приход по јединици површине био би: са једног хектара обрадиве површине под кукурузом може се реализовати просечно 172.700 дин., пшеницом 94.850 дин. а под дуваном 780.000 динара.²⁶⁰ По поменутом аутору, правилан откупни стимуланс је утицао да се број произвођача дувана у 1966. години повећа за 200% у односу на раније године. У Белој Паланци 1962. није било готово ни једног произвођача дувана, а 1966. преко 200. Готово свако домаћинство је те године како пољопривредно, тако и непољопривредно, бавило се одгајивањем ове рентабилне индустријске биљке. Сами белопаланачки произвођачи дувана су за продати дуван у 1964. примили преко 50 милиона старих динара, готово толико колико је у 1962. исплаћено произвођачима у целој комуну. Године 1964. произведено је 415.606 кг дувана и произвођачима је исплаћено 322,886.187 старих динара или око 150 милиона старих динара више него 1963.²⁶¹

Од осталих индустријских култура на малим површинама повремено се гајила шећерна репа и сунцокрет. Претежно за домаће потребе гаји се конопље за влакно. Култура лана, раније главне домаће текстилије, изчезава. Име села Ланишта дато је по овој негдашњој култури.

Повртно биље гаји се на малим површинама. У Срезу белопаланачком 1939. год. под повртарским усевима било је 0,6% продуктивне површине, а у времену 1947—1951. год. 0,3% или 283 ха, да би после 1962. обухватило површину око 500 ха. Производња је била опала, јер су бујице уништиле баште поред потока. Најбољи вртови су на површинама које се натапају иригационим системом. Села побрђа, чак и она која имају могућности за наводњавање, имају сасвим мале баште („градинче”). Низинска села, чији атари залазе у алувијалну равн, производе поврће и за потребе тржишта. Због конкуренције нишких баштована, белопаланачки повртари продају своје поврће радним даном а пијачним у Белој Паланци произвођачи из нишких баштованских села. Планинска села производе квалитетан кромпир. Најбољи кромпир раба у атарима Космовца и Вете на дубљем земљишту. Планинска села сеју га и по вртачама. Мада су површине под повртним биљем знатно проширене, поглавито у алувијалној равни Нишаве на местима разораних ливада, ипак повртарска производња није довољна да подмири домаће потребе. Један број становника Белопаланачке котлине купује сваке године поврћа за суму од око 2,000.000 ст. динара.

Сточно крмно биље уводи се на већим површинама тек у најновије време. У старој Југославији само највећа газдинства имала су нешто ораница под крмним биљем. Од 13.853 ха површине под ораницама у Срезу белопаланачком 1939. год. било је свега 51 ха или 0,4%.²⁶² Од 1945. год. пићно биље се засејава на већим парцелама, по највише сточна репа, луцерка, грахорица и озими грашак. У времену од 1947—1951. год. било је просечно 145 ха, а у 1962. планирана је површина од 430 ха.

Воћарство је мањег привредног значаја, иако побрђе јужне котлинске стране представља воћарски крај.

У XVIII веку и доцније главна воће била је шљива „ситница” коју су Турци донели из Азије, затим трешња, орах и дивље крушке и јабуке које су доцније калемљењем опитомљене. По ослобођењу 1877. год. из Шумадије и других крајева донето је неколико врсти шљива које су одомаћене под именом: белице, тргоњи, мацарке, брдаци, дилњари, магне и модрице. Од 1891. год. воће се почело калемити. Те године је у селу Клисурџи учитељ *Анта Младеновић* образовао угледни расадник са стакленом баштом. Ту су се производиле: јагоде (до 700 кг), малине и рибизле. Сва предеона насеља укључујући и планинска села Горњи Рињ и Космовац, створила су тада шљиваре на већим површинама; у 1925. год. у Срезу белопаланачком било је 109.298 шљивових стабала. Међутим, следећих неколико година слабо неговане шљиваре слане и суша су оштетили. У 1929.

год. број шљивових стабала износио је 97.469 (по једном домаћинству 309 шљив. стабала, на 100 становника 487). Од укупног броја воћки, род са 72.553 родних стабала употребљаван је за печење ракије, а род са 24.916 стабала јесењих шљива сушио се и прерађивао у пек-мез.²⁶³ Од 1930. год. подизањем младих шљивара број шљивових стабала био се више него удвостручио. На јужном котлинском побрђу новоуведене врсте шљива до 1940. године, давале су врло обилне плодове, а поједина домаћинства продавала су и преко 1000 кг шљивовице. Годишње се извозило око 70.000 кг ракије.²⁶⁴ За време фашистичке окупације шљивари су заражени штитастом ваши, која је од 1944. год. шљиву нагло почела да уништава. Уз то, у многим шљиварима 1946. год. посушио се велики број стабала услед суше. У атару Вргудинца тада се само у шљивару једног домаћинства посушило 250 стабала. 1947. год. шљива пожегача била је готово потпуно уништена у шљиварима око Белановца, Црвене Реке и Вргудинца а пострадали су и шљивари на северном побрђу. Од 1949. год. шљиваре је почела уништавати „шарка”, дугогодишња болест која постепено суши дрво, а затим и губарева гусеница. Од 1950. год. отпочела је обнова старих и узгајање нових шљивара. У селу Чифлуку је подигнут и огледни воћњак на површини од 1 ха. Многе топоничке брзоберине су засађене воћем које у новоподигнутим воћњацима доноси у главном добре резултате особито у потесу Ческовац и на левој страни Космовачке реке. Ради унапређења воћарства, 1951. год. Пољопривредна станица у Белој Паланци на 4 ха земљишта произвела је 3540 комада воћних садница а затим за 3 године 13.000 комада. Она је 1962. год. на 9 ха површине произвела разних воћних садница 15.000 комада. Младе саднице су се делиле бесплатно домаћинствима која су желела да подигну воћњаке на већим површинама. У неким селима, као нпр. Шпају, воћу се није поклањала већа пажња услед недостатка јачег тржишта, јер белопаланачка пијаца и откупна станица не апсорбују сав вишак производње свежег воћа по задовољавајућим ценама. Ово питање је решавано на плану изградње једне сушаре која би могла вршити и конзервирање воћа.

Повећање просека приноса рода по једном стаблу омогућено је најпре отварањем пољопривредне апотеке у Белој Паланци, а затим увођењем нових квалитетних сорти воћа.

Родна стабла и принос јабука и шљива у 1967.²⁶⁵

Општина	ЈАБУКЕ		укупан у мц	ШЉИВЕ		укупан у мц
	број родних стабала	по 1 стаблу у кг		број родних стабала	по 1 стаблу у кг	
Бела Паланка	24215	14,9	3605	220590	4,1	9026

Просечни принос по 1 стаблу већине воћа је испод републичког просека. Према подацима за општину Бела Паланка у 1967. год. при-

нос јабука по 1 стаблу је био 14,9 кг (Србија 16,7), а шљива свега 4,1 (Србија 11,1). Ипак број родних стабала шљива од 220590 са родом у просеку од 9026 мц је, с обзиром на пространство комуне, прилична количина.

Главна шљиварска места су: Глоговац, Црвени Брег, Црвена Река, Црнче, Лесковик, Ланиште, Вргудинац и Ново Село. Од другог главног воћа јабука се у Белопаланачкој котлини гаји и у уређеним воћњацима са квалитетним сортама. Најбоље „јабукаре“ имају Бела Паланка, Клисуре, Ново Село, Црнче и Лесковик. У старој Југославији из ове области годишње се извозило око 12.000 кг јабука,²⁶⁶ а у новије време око 10 вагона. Крушке се гаје поглавито на побрђу јужне котлинске стране. Најбоље крушке су у атарима: Беле Паланке, Ланишта, Лесковика и Тамњанице. Трешња је одавно одомаћено воће у овом крају. У атару Клисуре помињу их путописци XVI века (Контарини 1580. г. и други).²⁶⁷ Највише трешња има у виноградима Љубатовице, Новог Села и Клисуре, али су бројна стабла и у највишим виноградима Доње Гламе, која ракију пече понајвише од трешња. Од осталог воћа најрентабилнија воћка је орах („ореј“) који је и као самоникло дрво веома распрострањен. Извозе се и орахова дебла и род. У 1928/29. год. ораха је извожено око 25.000 кг²⁶⁸ а у новије време 8 до 10 вагона. Највише ораха дају: Бела Паланка, Шпај, Тамњаница, Вргудинац, Клисуре и Ново Село.

Виноградство је у Белопаланачкој котлини, као и у осталом Нишављу, од најстаријих времена једна од важнијих пољопривредних грана. У XVI веку, овдашње становништво, кадгод је „имало прилику“ обрађивало је радо винограде. Сви чланови посланства путописца *Мелхиора Безолта* 1584. године пили су и снабдели се вином у селу Клисуре.²⁶⁹ У XVIII веку путописац *Савијор Лузијан*, говорећи о овдашњем виноградарству, са одушевљењем хвали паланачко добро и јефтино вино.²⁷⁰ И у XIX веку виноградарство је било на гласу.²⁷¹ Око 1878. год. околина Беле Паланке производила је 600.000 литара вина.²⁷² У неким селима у првој половини XIX века имућнија домаћинства добијала су од својих винограда толико вина да су га укућани често пили уместо воде. У Кременици тврде да су богатија домаћинства вином прскала своја гумна.

Домаће старе винограде уништила је филоксера коначно 1901. год., али су они делимично убрзо обновљени на подлози америчке лозе. У 1930. год. у Срезу белопаланачком под виноградима је било 307 ха продуктивне површине од чега 254 ха под старом родном лозом и 53 ха са младом лозом. Од родних винограда 246 ха било је на америчкој подлози а 8 на домаћој. На 1 км² у срезу долазило је 0,51 — 1,00 ха винограда, на једно домаћинство 0,07—0,10 ха, а на 100 становника 1,01—2,00 ха винограда.²⁷³ Између 1930 и 1940. год. површине под виноградима су увећане, али се лоза услед слабог одржавања почела сушити и пропадати. Да би се у новоподигнутим виноградима производило грозђе за извоз, Пољопривредна станица у Белој Паланци почела је да узгаја квалитетан лозни садни материјал. У том

циљу 1948. год. основан је и лозни матичњак код села Дражева. При Пољопривредној станици и матичњаку 1951. год. произведено је 90.600 комада лозних резница, а 1952. год. 200.000 комада. Уз то, у виноградима индивидуалних произвођача 1951. год. произведено је 100.000 лозних резница а 1962. око 200.000 комада.

Белопаланачко виногорје припада Нишавском виноградарском рејону, саставном делу велике Нишавско-јужноморавске виноградарске области. По подацима из 1958. год. Белопаланачко виногорје простирало се на површини од 680 ха. По подацима за исту годину сортимент винове лозе чиниле су квантитативне сорте: прокупац 54%, пловдина 42%, а остале сорте 4%. Главнину производње грозђе вршили су индивидуални произвођачи, док је Земљорадничка задруга Б. Паланка имала подрум мањег капацитета. Матичне засаде америчке лозе производила је Пољопривредна станица у Белој Паланци и то рупестрис, телеки и шасле.²⁷⁴

По подацима за 1961. год. у општини Бела Паланка било је 5.044.000 чокота. Просечан принос износио је 0,300 кг/чок, а укупан 18395 мц. У 1961. год. Бела Паланка располагала је подрумским капацитетом од 11 вагона. Овај подрум је представљао комбинацију сабирно-комерцијалног или полупрерађивачког подрума. Реализован откуп преко 33 Бела Паланка у 1960. год. износио је 12, а у 1961. год. 10 вагона. У 1960. откупна цена износила је 30, а у 1961. год. 47 ст. динара по 1 кг.²⁷⁵

У најновије време приступило се подизању плантажних винограда, на бази кооперативних односа, у површини од 220 хектара. Планом је предвиђена изградња подрума капацитета 200 вагона. Према грубој процени за даљу виноградарску производњу стоји на располагању још 10.000 ха неискоришћених површина.²⁷⁶ Међутим, мада су знатно проширене површине под виноградима, још нису у широј примени савремене агротехничке мере те ни приноси нису задовољавајући. По подацима за 1967. год. општина Бела Паланка имала је 5.378.000 родних чокота са просечним приносом по 1 чоко-ту од 0,29 кг (Србија 0,60 кг/чок) а укупним 15.698 мц.²⁷⁷

Незнатна количина грозђе прода се на локалној пијаци, док за спољње тржиште иде свега 1,5% од укупне производње. Грозђе за извоз лиферују само плантажни виногради. По *Ф. Балићу* (1965) последњих година просечно се произведе 76 вагона вина или 24 литра по становнику, што је за 3 литра мање од југословенског просека производње вина по становнику. Вино се не извози. Сем тога, у току једне године произведе се око 19 вагона ракије комовице, што значи да на једног становника комуне долази 6 литара, а на једно пољопривредно домаћинство око 38 литара.²⁷⁸

Планинска села и насеља у подножју Суве планине, Белаве и Сврљишких планина природом су упућена на *сточарство* и органски везана за планинске испаше. Стога је сточарство од давнина било веома значајно у привредном животу овдашњег становништва.

Не само у средњовековно доба, већ и у другој половини XVI века многа домаћинства гајила су више од 20 оваца. Из турског регистра о овчарском данку од 1576-77. год., који је саставио татар-пазарџијски кадија по наређењу Високе порте, зна се да је сточара, који су одгајивали читава стада оваца, било у 23 села средњег Нишавља. Они су, на име данка, на сваких 25 давали по једну овцу. Овај данак из Моклишта, Шљивовика и Црвенчева давала су три сточара, а по два из Бабин Кала, Горње Гламе, Сињаца, Пајежа, Мирановца, Градишта, Станичења, Витановца и Љубатовице. У Ђурђевопољском селу Враништу живели су и турски сточари чија су два домаћинства такође плаћала данак.²⁷⁹

У XVII веку и доцније, број стоке знатно се увећао. До средине и нарочито почетком XIX века, у овој области не само да се ценило имућство једне породице по броју и квалитету стоке — што је било уобичајено и у свом осталом Нишављу — већ се у томе огледала и част породичних задруга. Зна се, да се Адам, један од старијих представника крупачког рода *Веселинови* који су у првој половини XIX века „три пута иљадили” са својом стоком, сматрајући да је његовом роду унижен угледа а њему као домаћину укаљана част, — обесио када је видео да су његови јагањци лошији него у других домаћина. И неке друге велике крвне задруге имале су последњих деценија турске владавине и до хиљаду грла своје стоке. У Тамњаници „иљадили” су родови *Станојинци* и *Борговци*, а у Топоници *Станко Јанковић*. Било је крвних задруга које су по неколико година имале преко хиљаду грла стоке. У Долцу, на Ђурђеводолски Белег под Гулијанским планинама, три пута су иљадили *Ђуолци*, а у Крменици, на Селишту под Белавом, *Мишковици*. Осредња домаћинства чувала су неколико стотина грла ситнозубе стоке и до 20 грла волова и бивола. Мање задруге имале су око стотину оваца и исто толико шუმских коза.

После 1877. год. сточарство је почело постепено опадати са увећаним значајем земљорадње. У времену између 1885. и 1910. год. у свим насељима број крупне стоке, иако су се она знатно увећала, осетно је опао.²⁸⁰ До 1890. год. запрежна и радна стока били су само волови и биволи. Краве су се врло ретко чувале. У селу Клисуре и већини осталих насеља, становништво није јело кравље млеко јер се сматрало да оно доноси неко зло. Године 1891. клисурски учитељ *Анта Младеновић* купио је краву а затим и неколико отреситијих сељака. Међутим, млечне краве почеле су се у већем броју гајити тек од 1949. год. одкада су, доношењем Уредбе о забрани чувања коза, имућнија домаћинства уместо коза почела одгајивати краве. Развита млекарства одговара и потражњи нишког тржишта које може да апсорбује сав вишак непрерађеног млека из ове области. Краве музаре које се гаје искључиво због млека имају: Бела Паланка, Клење, Крменица, Моклиште, Дол, Вргудинац, Ђурђевац и Крупац.

Бројно стање радне и приплодне стоке у насељима Белопаланачке комуне према попису од 1960. год.²⁸¹

Насеље	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и стеоних јуница	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Бабин Кал	117	174	112	720	31
Бела Паланка	525	107	110	672	34
Бежиште	105	136	70	705	37
Ђурђевац	58	65	57	264	34
Црнче	93	83	70	472	35
Црвена Река	94	19	15	124	17
Црвени Брег	76	52	26	226	19
Чифлик	53	42	36	220	7
Дивљана	71	90	29	223	32
Дол	18	11	11	153	1
Долац	114	85	81	458	67
Доња Глама	62	104	81	508	26
Доња Кјоритница	139	178	45	781	60
Доњи Рињ	35	69	44	364	9
Дражево	54	72	32	309	46
Глоговац	91	77	30	407	27
Горња Глама	79	101	61	652	34
Горња Кјоритница	84	132	49	478	12
Горњи Рињ	59	91	51	504	17
Градиште	90	85	73	631	44
Клење	67	61	59	264	52
Клисуре	222	201	140	1063	138
Космовац	62	97	21	861	24
Козја	75	145	100	1133	21
Крменица	93	98	94	337	17
Крупац	79	59	47	306	65
Ланиште	51	44	30	174	26
Лесковић	20	26	6	153	6
Љубатовица	106	115	64	645	74
Мирановац	80	118	111	503	25
Мирановачка Кула	13	14	15	86	11
Моклиште	386	397	238	1910	337
Мокра	232	228	62	973	117
Ново Село	49	51	37	222	15
Ореовац	64	101	31	395	34
Пајеж	154	241	218	1170	43
Сињац	148	189	75	890	109
Шљивовик	191	192	141	1677	89
Штај	106	97	45	449	219
Тамњаница	130	163	65	812	78
Теловац	66	114	56	709	17
Топоница	112	108	35	918	38
Трешњанци	48	20	20	293	28
Вета	163	227	96	1458	39
Витановац	96	151	138	1446	57
Врандол	89	32	24	223	23
Вргудинац	109	123	48	504	85

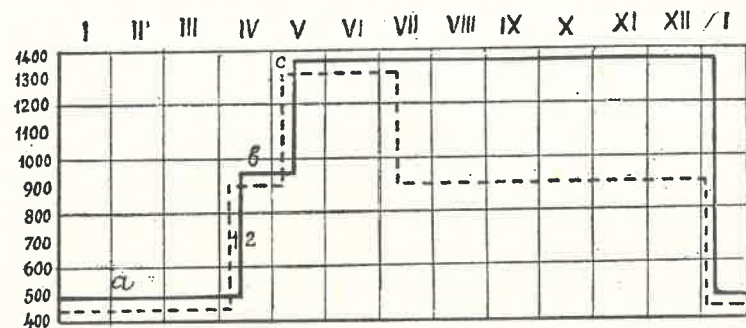
До 1926. год. откада је у низијским насељима потпуно преовладала употреба вршалице, у планинским селима многа домаћинства имала су по неколико, а нека и по 20 коња. Године 1895., иако много мање него у раније време, у овој области било је 1095 коња. Рињци, Космовчани и Гламци одлазили су редовно са коњима у нишавска низинска и пољска села на вршидбу. За рад на врши примаали су награду само у жити.

За време фашистичке окупације, окупатори су уништили преко 60% сточног фонда. Од 1945. год. одпочело се и са обновом овчарства, али бројно стање још увек није задовољавајуће. Један број домаћинства нема ситну стоку или има само једну санску козу. Од 1950/51. овчарство је у напретку, јер се у сточарским селима врши вештачко оплођавање оваца. У већини насеља имућнија домаћинства чувају по две свиње, поглавито за сопствене потребе. У планинским селима и Шпају доскоро се налазило на стари домаћи сој припитомљених дивљих свиња („пошпори“). Добре свиње гаје се у Вргудинцу и Крушцу.

Белопаланачки крај има релативно мали број стоке услед недостатка сточне хране поглавито за зимску исхрану. Села побрђа имају на планинама у главном око 300 ха утрине. Најпространије планинске ливаде на Сувој планини има Космовац, а под Зеленим врхом Горњи Рињ. Алувијалне ливаде у атарима низинских села сведене су на најмање површине. Најбоље су вргудиначке ливаде у потесу Белановац, у алувијалној равни Нишаве, које се редовно са добрим приносом два пута косе. Зимом се често ситна стока прехрањује лисником уз нешто сена из стожила, пластова зденутих у облику купе у крунама дрвећа.

Као и у осталом средњем и горњем Нишављу и у Белопаланачкој котлини, становништво се бавило о бачиском начину сточарства. Постојао је обичај да сељаци за време лета заједнички чувају и мучу своју ситну стоку. Та се радња звала бачување, а смешана стока и људи који је чувају, као и оно место где се врши муча и рад око млека, бачија.²⁸² Бачијарски систем сточарства одомаћен је још из средњег века јер средњовековни систем нишавског српског сточарства није био као код Влаха номадски него бачијарски.²⁸³ На бачији као средишту економског живота током лета је свршаван сав посао око муже, сирења и справљања масла. У планинама стока се у време када не пасе на бачијама хранила лисником и сеном са планинских ливада а појила водом са извора и локве у вртачи Драга, на Сврљишким планинама, и крашког врела Чесме Ракош, на Сувој планини. Ситна стока са бачија продавала се сточарским трговцима који су је терали за Цариград и Солун. Нека домаћинства из Топонице и нишког села Горње Студене сама су терала своје овце у Цариград и Солун. По својој намени и привредној улози, нишавске сточарске бачије одговарале су панонским земљорадничким салашима.

Са опадањем сточарства средиште економског живота са бачија прелази у села. Заједничко чување стоке у бачији било је потиснуто производњом качкавала и прелазом суподинских насеља на земљорадничку привреду. Ипак, с обзиром на знатан број стоке, све до 1912. год. велике бачије била су одржала готово сва већа села. После првог светског рата, са даљим опадањем сточарства, веће бачије осниване су тек удруживањем стоке из два или више суседних села. Те колективне бачије већа села су одржавала до 1941. године.

Ск. 10. — Сточарска кретања на јужној страни Сврљишких планина. 1 = кретање млечне, 2 = кретање јалове стоке: (а) из суподинских насеља (б) на рињску површ (Градаш 893 м и друга узвишења) и (с) Гулијанске планине (Зелени врх 1334 м и друга узвишења).

За старе Југославије, највеће бачије биле су у планини Белави на Круши, Сувој планини на Ракошу и Јеловици, Рињским планинама на Иворици, Равништу и у врх крашке суходолице Влашког Дола где се налазило сточарско насеље Гајбуца. Од 1900. год. откада су белопаланачки и пиротски трговци, по угледу на номадске сточаре Црновунце, почели да израђују качкавал у својим радионицама, сво млеко и сир са бачија продавало се трговцима-закупцима ради прераде. У качкаваљциницу на Круши млеко и сир доносила су села која су на Белави једно време заједнички бачијала: Ореовац, Клисура, Чифлик, Сињац, један део Црноклишта, Велики и Мали Суводол, Понор и Теловац. У качкаваљбачију на Иворици млеко су доносила села која су бачијала под Зеленим врхом: Горњи Рињ, Доњи Рињ, Козја, Врандол, Дражево и један део Моклишта. У радионицу качкавала на Равништу, до оснивања Гламске задруге, Горња и Доња Глама продавале су млеко Крсти Банковићу и другим пиротским трговцима а на Марковој Орници, Ново Село трговцима: Јовану Николићу из Беле Паланке и Панти Крчи Вељковићу из Пирота. Качкавал се справљао поглавито од мешаног овчијег и козијег млека. Око 1930. год. када је производња качкавала умногоме опала (на неким бачијама и до 60%) у једној сезони од 1. маја до 2. августа, качкаваљбачије произ-

водиле су: у Рињу 17.000 кг качкаваља, Вети 15.000 кг, Клисуре 12-13.000 кг, Градишту 12.000 кг, качкаваљиници Мокре и Космовца 8.000 кг, Тамњаници 6.000 кг. Ситније бачије давале су: у Вргудинцу 4.000 кг, Црвеном Брегу 2.500 кг качкаваља. Гламска задруга израђивала је око 2.000 кг качкаваља. На вагон качкаваља добијало се 1000-1200 кг масла.²⁸⁴ У СФРЈ до 1948. односно 1951. год. качкаваљ се израђивао у малим количинама једино у Горњој Глами и Вети. Године 1951. основана је централна млекара „Сува планина” у Белој Паланци. У једној сезони, од 1. маја до 1. септембра, Млекара „Сува планина” произвела је 1954. год. 2,5 вагона качкаваља и 1 вагон сира, као и већу количину бутера. Ова производња је доцније опала.

Уместо ранијих бачијарских сточарских кретања, данас из низинских села под Сувом планином сеоски пастир изгони с јутра стоку у планину на сеоску утрину а свечери је догони у села. У сампасае, у многим крајевима већ ишчезле старинске облике колективног напасања стоке без чобана, планинска села под Сувом планином пуштају у слободну испашу говеда, коње и свиње. Суподинска села, када се не користе за привредни рад, пуштају говеда у мале сампасае по својим утринама на неколико дана па их потом догоне у села.

Искоришћавање шума на страни Суве планине, а поглавито у облукку Црвене реке, било је важан привредни извор а и данас је од значаја. Око 1930 год. на железничке станице Црвене Реке и Чифлика годишње се допремало 25.000 метара дрва.²⁸⁵ Иако су огромни шумски комплекси уништени, искоришћавање овог природног богатства доноси знатне приходе становништву села Космовца, Вете и Топонице. Око 1960. год. у атару Вете било је под шумом 800 ха а под обрадивом површином свега 480 ха. У селу Топоници већина домаћинства има по неколико хектара шуме. Најбоље топоничке шуме на Сувој планини су на: Јелов пажару, Пешином Равништу и Младеновој падини, а космовачке на Големом камену.

Искоришћавање кречњака за становништво већине села је од економског значаја, јер је кречарство важан вид допунског привређивања. Кречарством се бави становништво: Црвеног Брега, Глоговца, Црвене Реке, Беле Паланке, Моклишта, Доњег и Горњег Риња, Дражева, Теловца, Клисуре, Вргудинца, Космовца и Топонице. Села у облукку Црвене реке пеку креч и од нанетог камена и дрва које сноси бујица за провале облака. Године 1953. за време једне провале облака само топоничком учитељу Космовачка река је донела 30 м³ дрва и камена за две велике кречане. Око 1960. год. глоговачке кречане по потреби лиферовале су месечно по 10 вагона креча. Становништво Црвеног Брега, Глоговца и Црвене Реке скупља око ушћа Црвене реке нанете кречњачке дробине и стеновите блокове, које та бујица сноси са Суве планине за провала облака. Задруга Црвеног Брега је око 1960. год. овај кречњак извозила у Лесковац, Прокупље и Грделицу.

Кроз све време турске владавине, главна новчана средства становништва Белопаланачке котлине доносила је *трговина* стоком и сточним продукtima.

У XVI веку и доцније, овце су по селима куповали турски набављачи који су снабдевали Цариград.²⁸⁶ Главне сточарске продукте, вуну, коже и восак, куповали су дубровачки трговци. Осамдесетих година XV столећа, дубровачких трговачких колонија било је у Нишу и у Пироту. Производња за тржиште у то време доказ је да су још у прво време под Турцима робно-новчани односи захватили и ову област. Насеобина дубровачких трговаца у Пироту нестала је првих десетина XVI века, а извоз сточарских продуката за дубровачке колоније пренео се искључиво на Ниш.²⁸⁷ Дубровачка увозно извозна караванска трговина која је у јужној Србији достигла врхунац у XVII веку, нагло је опала у току Аустро-турског рата, око 1687. године.²⁸⁸ У XVIII веку дубровачки трговци колоније Рупчук куповали су и извозили поглавито коже, нарочито бивоље и говеђе. У другој половини XVIII века извоз су вршили само они дубровачки трговци којих је било у Рупчку и областима Ниша.²⁸⁹

Одсуство веће дубровачке извозне трговине оштро се осећало у овим крајевима у току XVIII века. У то време расте значај и улога Јевреја, Јермена, Грка, Цинцара и српских трговаца.²⁹⁰ Ови нови трговци куповали су, као и раније турски набављачи, стоку у селима. Стока и сточни продукти продавали су се и у Нишу одакле су извожени у Цариград. На тржиштима оближњих средишта продавало се и пиће и нешто пољопривредних производа, али је та трговина имала мањи значај. Села у облукку Црвене реке продавала су стоку Грцима и Цинцарима у Поповом Хану, ранијем белопаланачком друмском и трговачком месту прве половине XIX века. Стока и сточарски производи продавали су се и на панађуру у Пироту где су се прикупљали „трговци са свих страна”, јер је 15 августа почињао чувени пиротски „панаир”, који је трајао читав месец дана. Ту се држао сточни ваљар и продавала искључиво стока, говеда и коњи.²⁹¹

Увозно извозна трговина била је упућена у првој половини XIX века и на Видин. У Видин се ишло старим караванским путем преко прелаза св. Николе на Старој планини. Кириције су караванима са 20-30 товарних коња, које је пратило 10-15 спроводника, ради обезбеђења транспорта од хајдука, односили комову ракију и конопље у Видин и Лом Паланку и замењивали за со и други еспап: шећер, гас и шљиве. Са Видином су трговала сва села са десне стране Нишаве, а од села са леве стране најчешће само Шпај. Кириције које су у Подунављу куповале еспап за новац нису узимале гас, јер се за осветлење у сеоским кућама употребљавала и борина (луч). Са Видином се трговало и извесно време после 1877. године. Погорелци из села попаљених у рату од 1877. год. као кириције одлазили су у Видин и куповали со, па је у селима са леве стране Нишаве замењивали за жито.

По ослобођењу од Турака (1877) трговину стоком и сточним производима преузели су паланачки трговци, али је било и сеоских трговаца који су трговали и са иностранством. Један од познатијих био је *Јованча Борђевић* из Доње Гламе. Он је извозио стоку и кач-

каваљ Гламске сточарске задруге у Солун, па чак и у Египат. Сеоске набавно-продајне задруге имале су већу улогу у трговини тек у времену између два светска рата.

Спољна трговина са насељима околних области и унутрашња између предеоних висинских и низинских села, одавно се врши трампом. До 1945. год. села из Нишке котлине, а особито Матејевац и Малча, доносила су жито у Космовац у трампу за дрва. У новије време Космовчани трампе дрва за жито преко своје задруге. Становништво села Вргудинца куповало је трампом кромпир за жито чак у лужничком селу Богдановцу. Унутрашња трампа, изазвана разноликошћу производње у предеоним производним рејонима, као и спољна размена врше се обично простом трампом без доплате, по обичајном праву: „б'ш за б'ш". Између низинских села, произвођача поврћа, и висинских сточарских насеља најчешћа је трампа: поврће за вуну или млечне производе и кукуруз-пшеница за дрва. Најразвијенија трговина трампом — поврће за вуну или сир — вршила се између села Моклишта и Рињева, а трампа кукуруз-пшеница за дрва између Долца и Топонице. Горњорињци и Доњорињци, у време вршидбе, трампе снопове ражане сламе, од које се праве рогоже, за поврће са низинским селима.

ПРИВРЕДНА СРЕДИШТА

Бела Паланка. — Као насеље градских функција, на саобраћајној раскрсници најважнијег балканског уздужног пута и једног од значајних попречних путева источне Србије, Бела Паланка се развила у економско средиште за планинску област Суве планине и њених огранака, за сувопланинско побрђе и побрђе у јужној подгорини Гулијанско-рињских планина, као и за претежни део Коритничке котлине и Белоаланачко поље. Она је већ крајем XVIII века, територијалним ширењем и привредним снажењем, добила варошки карактер. Насељавањем српског становништва, ширењем турске насеобине и стварањем чаршије, Паланка се у првој половини XIX века истакла као занатско-трговинско место. Седамдесетих година XIX века Турци су у Паланци држали око 60 дућана.²⁹² За потребе друмског саобраћаја у турској чаршији, осим гостионичарског, јавили су се: коларски, ковачки и поткивачки занат. Уз ове, ради снабдевања залеђа, поникли су и остали стари занати: терзиски, платнарски, ћурчиски, кујунџиски, мутавџијски, грнчарски, казанџијски, бојацијски, кондурџијски, папуџијски, сарачки, берберски и мумџијски. У Белој Паланци за време Турака међу српским занатлијама није било: кујунџија, бербера, сарача, папуџија, кондурџија и поткивача. Турци су још били: воденичари, механиџе и баштовани а Цигани ковачи. Дућане у којима се продавао „мек еспап“ и бакалска роба држали су Цинџари и Турци. Колари су имали радње испред Чаршије на прилазним путевима у варош. Средином XIX века, Бела Паланка је била позната по плат-

нарском и терзијском занату, којим су се бавили Срби, и кујунџијском, који је био привилегија Турака.

И у слободној Србији платнарски и терзијски занат били су најразвијенији паланачки занати. Платнарски занат је цветао све до 1908. год., до појаве фабричке робе. Памук се набављао најпре у Енглеској а затим и у Италији. Осам белоаланачких платнара продавало је своју робу у многим местима и крајевима југоисточне Србије: Нишу, Власотинцу, Сврљигу, Лужници, Коритници. Нишки трговци су куповали паланачку ткачку робу, па је препродавали. Због велике потражње квалитетног белоаланачког ткачког платна, платнарски занат је оживео после првог светског рата и одржао се до 1941. године. Око 1880. год. у Паланци је било 20 терзијских радњи. Терзије су својим производима снабдевале сво средње Нишавље и један део Лужнице.

У фази првобитне акумулације капитала, уз занате „старог укуса“ наслеђене из турског доба, изузев оних који су били привилегије Турака те су се изгубили са њиховим одласком, јављају се и нови занати изазвани новим производним односима. Насељени сеоски досељеници обављали су печалбарске или препњарски занат, а многи су се почели одавати и новим занатима: столарском, фарбарско-молерском и лимарском. Старе паланачке занатлије које су код својих кућа радиле мумџијски занат отворили су салунџијске и воскарске радње. Око 1880. године јавио се и опанчарски занат који су донели „Шумадинци“. Белоаланачке занатлије су своје производе продавали не само на чувеном панаџуру у Пироту,²⁹³ већ и на свим већим сеоским саборима по Нишављу и околним крајевима. О црквеним и манастирским славама у Лубераћи, Стрелцу, Горчинцима, Сукову и Виочкој Ржани, као и Станичењу, Темској, Манастиру темском, Извору и Ђуштици одлазиле су многе занатлије из Беле Паланке и продавале своје производе као на правом старинском вашару. Терзије, опанчари и бакрачари а нарочито меанџије са црквених слава сваке године враћали су се задовољни са продајом својих израбевина.²⁹⁴

Сеоски досељеници који су обављали занате код својих кућа и радили на грађевинама махом су били земљорадници који су се занатством бавили бесправно, без мајсторског права, протоколисане фирме и пријављене порезе. У општини су били пријављени као земљорадници или надничари. Неки од тих мајстора, који су радили на грађевинама, имали су своје дружине од 10—15 па и 20 бесправних радника са којима су обављали све послове. Бесправни мајстор Нака Петровић из Беле Паланке, око 1910. год. зидао је школе, обитеље и јавне грађевине.²⁹⁵ Белоаланачке занатлије биле су учлањене у пиротски занатски еснаф, а трговци у трговачки еснаф Беле Паланке. Под пиротским занатским еснафом, белоаланачке занатлије су остале до 1926. год. када се тај еснаф прозвао „Окружна занатска еснафска управа“ (1926—1933.), а затим су потпале под „Удружење занатлија за срез нишавски, округ пиротски“ (1933—1940.).²⁹⁶ Услед конкуренције међу члановима разних еснафа, еснафи су се спајали, раз-

двајали и поново прегруписавали у разне „мешовите еснафе“. У Пироту је, пре 1910. год., постојао еснаф дунђерско-зидарско-столарски „укупно у једну заједницу, са једним печатом“, па је развојен „за себно столари, засебно дунђери (зидари)“. Око 1910. извршено је поновно груписање у „Еснаф столарско-коларско-дунђерски и молерски“ који се тада проширио обухвативши још и коларе и молере.²⁹⁷

Преглед занатства Беле Паланке 1914. — 1953. год.²⁹⁹

Редни број	Врста заната	Број радњи у години			
		1914	1924	1930	1953
1.	ковачки	5	9	17	25
2.	поткивачки	5	6	7	1
3.	коларски	4	2	5	6
4.	терзијски	7	13	12	—
5.	платнарски	4	2	2	—
6.	лончарски	4	2	4	5
7.	абацијски	6	6	7	—
8.	ћурчијски	3	4	6	3
9.	кожарски	3	—	—	—
10.	мутавцијски	3	4	4	—
11.	пинтерски	1	2	8	1
12.	казандијски	1	4	3	2
13.	пекарски	3	5	6	2
14.	опанчарски	2	7	6	2
15.	механдијски	8	9	10	3
16.	касапски	2	3	6	2
17.	берберски	2	4	3	2
18.	обућарски	3	8	6	4
19.	каменорезачки	1	2	2	1
20.	столарски	4	8	7	3
21.	кројачки	3	2	3	21
22.	дунђерски	2	3	10	1
23.	браварски	—	2	3	6
24.	посластичарски	1	1	1	2
25.	калајшијски	—	—	—	1
26.	јоргандијски	—	—	—	3
27.	качарски	—	—	—	2
28.	сајшијски	—	—	—	1
29.	фотографски	—	—	—	1
30.	уچارски	—	—	—	1
31.	електроинсталатерски	—	—	—	1
32.	оштрачки	—	—	—	1

Иако је паланачко занатство организовано у еснафе доминирало све до 1912. год., конкуренција фабричке робе и трговина постепено су потискивале ситног занатлију који је био прост робни произвођач. Због тога су и белопаланачке занатлије гледале у месним трговцима своје непријатеље са којима су се борили за опстанак, за право да сами продају производе свога рада. Нарочите тешкоће с трговцима имали су у Белој Паланци воскари и сапунџије. Крајем XIX века лојане и воштане свеће, страни и домаћи сапун у раз-

ним калупима у Белој Паланци чак су и терзије продавале. Окружно начелство је 1899. године белопаланачким трговцима и терзијама допустило да могу само страни сапун држати, а продаја домаћег сапуна дата је искључиво сапунџијским занатлијама. Године 1894. против бакала и терзија у Белој Паланци водили су спор и белопаланачки ткачи учлањени у пиротски ткачки еснаф, у намери да им одузму право на продају ткачког платна, али ни њима није пошло за руком да се ослободе ове конкуренције.²⁹⁸

Период између два светска рата карактерише се постојаношћу или развојем оних заната који одговарају захтевима друмског саобраћаја, потребама земљорадника низинских и сточара планинских насеља те услугама градског становништва. У овом периоду неки стари занати су преображени у нове (кондурџијски у обућарски, терзијски у кројачки и др.) а сапунџијски и кожарски су изумрли. У најновије време изумрли су и мутавцијски, абацијски и платнарски занат а у јаком опадању је и бојацијски занат. Око 1960. год. изумро је и црепњарски занат (израда црепуља за печење хлеба под вршником). До 1955. год. у Белој Паланци је постојало 4 црепњарских радњи.

У целини занатство је почело опадати од 1930. године. На дан 31. XII 1934. у Белој Паланци је било 340 занатлија: 144 правних, 35 бесправних, 99 помоћника и 62 ученика. У 1934. год. основано је 4 нових занатских радњи а обустављено 16.³⁰⁰ Постепено опадање занатске радности, због укључивања занатлија у индустрију и преласка у веће економске центре, наставило се и доцније. У 1953. год. Паланка је имала 220 занатлија а око 1960. око 200. У најновије време опадање је било мање него у времену од 1930. до 1941. године, јер се већи број занатлија запослио у занатским задругама. У 1955. год. постојало је 5 занатских задруга: столарска са 21, обућарска са 20, опанчарска са 10, поткивачка са 7 и ћурчијска са 5 запослених. Ове задруге су подмиривале потребе градског становништва Беле Паланке а у главном и предеоног сеоског становништва. Столарска и обућарска задруга вишак производа извозиле су у веће градове Србије.

Статистички подаци пописа самосталних занатлија из 1964. године, показују да су у Белој Паланци и њеној околини од већег привредног значаја металопрерађивачка делатност (45 р.), прерада дрвета (31 р.), производња текстилних производа (27 р.) и прерада коже (11 р.). Занатску делатност обављају у главном сопственици радњи уз помоћ ученика у привреди. Године 1964. општина Бела Паланка је имала 150 занатских радњи самосталних занатлија у којима су сем сопственика радила 18 радника и 14 занатских ученика. Највећи чист приход (доходак) остваривале су најразвијеније делатности и производња прехранбених производа.

Индустријска функција Беле Паланке је од највећег значаја. Индустрија је поникла због потребе ратарства, сточарства, шумарства и виноградарства или се јавила у вези са искоришћавањем језерских глина у котлини. Ратарство је изазвало, још у турско доба,

развитак млинарства, а сточарство производњу качкаваља и занатско-индустријску прераду вуне у вуновлачарама и штрикарама. У Белој Паланци је око 1930. год. било 4 вуновлачаре,³⁰² а око 1960. год. 6 поред 4 штрикара. Прераду грозља и типизацију вина врши винарски подрум а дрвета стругара. Цреп и зидарску циглу израђују црепаре.

Занатске радње и приход самосталних занатлија по гранама делатности 31. XII 1964.³⁰¹

Општина	Број занатских радњи	Број запослених радника	Број занатских ученика	Приход (хиљ. динара)	
				укупан приход	чист приход (доходак)
БЕЛА ПАЛАНКА	150	18	14	57689	15556
Прерада неметала	2	—	—	260	110
Металопрерађивачка делатност	45	2	4	7016	2833
Прерада коже	11	1	—	3440	1725
Производња електричних апарата и прибора	2	3	1	2663	430
Производња праћевинског материјала	12	1	—	4646	1322
Прерада дрвета	31	3	4	15497	2509
Производња текстилних производа	27	1	4	4321	2314
Производња прехранбених производа	5	3	1	10961	1889
Граћевинско занатство	6	2	—	4672	833
Занатске личне и друге услуге	9	2	—	4213	1591

Сем поменуте Млекаре индустрију специјализовану за извоз чине индустрија модне обуће „Весна“ и предузеће „Будућност“. Претходник крупног индустријског објекта „Будућност“ биле су раније занатско-машинске радионице. Важнију производњу најпре је остварио лимарско-браварски занат који се у Белој Паланци развио око 1900. године, а пред Балкански рат основана је индустријска радионица која је радила за извоз. Одмах после првог светског рата из Паланке су се извозиле веће количине лимарских производа: шнелсидери — машине за кафу, цезве, левкови, цименте, мерице и „све друге прерађевине које су потиснуле, конкуришући, производе наше ручне израде, што се нарочито осетило у мањим ручним радионицама, које су те ствари израђивале само по поруџбини“.³⁰³ Године 1955. саграђена је фабричка зграда предузећа „Будућност“ које је проширило ранију производњу бројним новим производима. Осим воденица за кафу и „патент брава“ производиле су се рајс машине, вуновлачаре и ваге за мерење тежине до 3000 кг, као и разни машински

делови. Међутим, рад пуним капацитетом предузећа „Будућност“, као и осталих индустријских погона, омогућен је тек од краја 1956. год., када је Бела Паланка укључена у власински хидроенергетски систем. Отада се машинско предузеће почело специјализовати у производњи текстилних машина. *Фабрика текстилних машина „Будућност“* је израсла у реномирано предузеће које је на гласу не само у СФРЈ већ и у иностранству. Производи разне типове машина сушара система Fleissner. Ове машине инсталисане су у многим текстилним предузећима широм Југославије. Ова фабрика извезла је већи број различитих текстилних машина и бројним предузећима у Чехословачкој, Пољској, Индији, Румунији и Мађарској.³⁰⁴

Лежећи на споју привредно разноликих области, Бела Паланка је трговачко и прометно место. Иако се налази у близини Ниша и Пирота, Паланка је и у турско доба била извозно трговачко место. Већина старих паланачких родова трговала је стоком и сточним производима. Паланачки сточарски трговци су куповали ситну стоку по селима, терали је за Цариград и препродавали. Искључиво стоком трговали су само најстарији трговци: Тричко Тољинац и Никола Вељковац, а качкаваљем Лила Минчин, поседник бачије на новоселском делу Суве планине, који је „продавао качкаваљ по целој Турској“. Већина белопаланачких трговаца бавила се уз продају стоке и другом трговином и занатством. Штерија Грк је био трговац стоком и бакалин, Коста Цинцарин сточарски и житарски трговац, Денча Меанџија сточарски трговац, кафеџија и воденичар, Јован „Блата“ Живковић сточарски трговац и механџија, Адам Кока Станковић, Нака Пешић и Маринко Соколовић житарски и сточарски трговци. У фази првобитне акумулације капитала трговини су се одавали и имућнији земљорадници. Димитрије Гмитрић земљорадник био је закупац дућана а Станко Џаџул купац и препродавац имања.

Чаршијску трговину водили су цинцарски трговци који су били и занатлије (казанџије, кафеџије). Они су држали трговине житом, бакалнице и дућане са „меким еспапом“, а давали су и новац „под вајају“ (под интерес). Робом широке потрошње од 1890. год. трговали су белопаланачки српски трговци учлањени у трговачки еснаф Беле Паланке. Паланачки трговци су трговали и страном робом купљеном у Београду и Нишу, а трговали су и домаћим производима купљеним од нишких трговаца. Страни производи више су продавани од домаћих те су стога домаће производе мање држали у својим дућанима.³⁰⁵ Капиталистичка трговина захтевала је стално робно тржиште за увећани промет. Паланка није имала ни панаџур ни стални пазарни дан. Размена добара вршила се о „сабору на Благим петак“ (10. априла) када се продавала и куповала сва прометна роба извезе стоке. „Вашир о Преображењу“ (19. августа) установљен је 1890. године, а пијачни дан у петак званично 1922. године (у Нишу и Пироту је субота).

После првог светског рата, када је трговина са Цариградом опала, стока и сточни производи извожени су поглавито према Солуну. У

Солун и осталу Грчку извожени су овнови, овце, јарчеви и козе; јарчеве су у Грчкој куповала острва.³⁰⁶ Качкаваљ се извозио и у Александрију, а масло специјално за Солун (у нашој земљи масло се продавало у Босни и Македонији). Качкаваљ се у Александрију извозио и између 1946. и 1952. год., а затим у Грчку и Америку. Из Беле Паланке се у времену између два светска рата извозило годишње: „ситне стоке око 20.000 комада, овнова и јарчева шкропљеника по пола око 15.000 комада, коза $\frac{1}{8}$ и оваца $\frac{1}{8}$, јаради и јагњади 17.000 комада“. Извожене су и коже дивљачи: куне до 50 комада, лисице до 150 комада, курјака 10, видре 10, зечева 1500—2000 комада, веверице 50 комада и јазаваца 100 комада.³⁰⁷ Као извозно место Бела Паланка је била позната и по трговини фурнирске ораховине. До 1912. године, орахово дебло је извожено у Француску, а од 1925. када је трговина обновљена, специјално орахово дрво извозило се у Италију, Аустрију, Немачку, Чехословачку и Мађарску. У најновије време трговина је опала и извоз је незнатан.

Као главно економско средиште средњег Нишавља, Бела Паланка се иза 1877. год. истакла и као место мање акумулације капитала. Главни новчани завод била је градска штедионица основана 1892. године. Штедионица је правила годишње обрт преко 2 милиона динара.³⁰⁸ Са раслојавањем села у развијеном капитализму дошло је до концентрације трговачког капитала код неколико великих трговаца. Око 1928. год. и доцније, целокупан откуп пољопривредних производа ишао је преко Драгутина Соколовића, трговина мануфактуром, колонијалном и индустријском робом преко фирме „Живковић и Николић“ а трговина гвожђаријом и дрвеном грабом преко Јована Јовановића.³⁰⁹

У СФРЈ главна трговина обавља се преко продавница друштвеног и задружног сектора. Око 1960. год. Бела Паланка је располагала са 20 трговинских радњи и око 50 продавача.

Трговински промет на мало³¹⁰

Општина	Укупан промет у мил. дин.			Број продав.		Продав. особље	
	1960	1965	1968	1965	1968	1965	1968
Бела Паланка	5,2	14,0	21,0	66	63	97	120

Знатан пораст трговинског промета на мало у Белој Паланци и околини остварен је од 1965. год. У 1968. он се у односу на 1960. год. учетворостручио. У Белој Паланци отворена је и робна кућа чиме је продајни простор знатно увећан. У 1965. продајни простор у општини Бела Паланка износио је 1967, а у 1968. год. 2094 м². У најновије време знатно су увећани и капацитети и промет у угоститељству. Док је у 1965. год. општина Бела Паланка имала у угоститељству 63 лежаја и 496 седишта остваривши укупан промет од 633.000

дин., у 1968. број лежаја износио је 211 а седишта 1284, а остварен је промет од 1.274.000 динара.³¹¹

Према подацима од 31. III. 1953. год. од 3163 становника Беле Паланке 75,9% долазило је на непољопривредно становништво, а 24,1% на аграрно становништво.³¹² Као што је наглашено, по досељавању сеоски насељеници бавили су се поред земљорадње и занатством или трговином. Тај мешовити карактер одржавао се све до најновијег времена. Око 1930. год. становништво Беле Паланке живело је од земљорадње, сточарства, трговине и заната а било је 100 железничарских радника. „Сваки варошанин имао је своју кућу; њиве и воћњаке сваки други, а винограде сваки четврти“.³¹³ Око 1960. год. 65% од укупног паланачког становништва били су земљорадници са допунским осталим занимањима; од тога 55% живело је поглавито а 25% искључиво од земљорада. У насељу пресељеника из села Дола „Долци“ а у главном и у осталим периферним крајевима преовлађује пољопривредно становништво. Око 1960. год. „чистих занатлија“ било је 18%, а службеника (заједно са трговачком мрежом) и радника 17%.³¹⁴ Према попису од 1961. год. од укупно 4300 становника Беле Паланке, активног је било 1472. Према делатности у рударству је било упуслено 12, индустрији 228, пољопривреди 437, шумарству 9, грађевинарству 62, саобраћају 90, трговини и угоститељству 67, занатству 209, личним услугама 16, комуналној делатности 19, државној управи и правосудју 108, културно-просветној делатности 62, здравственој и социјалној делатности 57, осталим делатностима 22; ван делатности и непознато 74 и лица са личним приходом 189.³¹⁵ Удео индустријског становништва у најновије време видно је увећан.

Афирмисана тек у најновије време, туристичка функција се већ истакла као веома перспективна. Бела Паланка са Дивљаном је постала међународно летовалиште есперантиста. Ово летовалиште све више привлачи туристе из разних крајева Југославије и иностранства.* Располаже базенима за купање и вештачким језерима, крашким врелима и изворима и атрактивном околином. У Белој Паланци је каптирани термоминерални извор „Бањица“ са кога се посетиоци бесплатно служе водом. Вода тог термалитета је на гласу као допунско средство лечења код стомачних и других обољења. Код Дивљане (4 км) налази се средњовековни манастир св. Димитрија. У Белој Паланци смештај туриста обезбеђен је у кампу и хотелу „Есперанто“ који је у самом кампингу (77 лежаја), затим у хотелу „Ремизијана“ (17 лежаја) и приватним домаћинствима (400 лежаја). У Дивљани

* У 1965. остварена је укупна посета од 2540, а у 1968. год. 12726 туриста. У 1965. регистровано је 1649 домаћих и 891 страни турист, а у 1968. год. 10490 домаћих и 2236 страних посетилаца. У 1965. остварено је укупно 6724 ноћивања, а у 1968. год. 20477. Број ноћивања домаћих туриста 1965. износио је 5724, а у 1968. год. 18099. Број ноћивања страних посетилаца 1965. износио је 1000, а у 1968. год. 2378 (Статистичка документација за средњорочни план 1971—1975. године, Св. 6, Београд 1969, стр. 3, 9).

(500 м н. в.) постоји Павиљон Туристичког савеза (15 лежаја) и Летовалиште Црвеног крста (13 лежаја) а могућан је боравак и у камповима и шаторима. Међународно летовалиште Бела Паланка — Дивљана опремљено је свим опслужним службама за савремени туризам. Организован је и забавни живот. До бројних излетишта у околини иду путничка кола и аутобуси.

Стварањем чаршије још у турско доба, проглашавањем за средско место (1879. год.) и варошицу (5. IX 1885. год.)³¹⁶ развитком занатства и трговине — успостављањем сталног панаџура и пијачног дана, пољопривредне и дуванске станице, увођењем средњошколске наставе, оснивањем градске болнице, ветеринарске амбуланте и пољопривредне апотеке, развитком индустрије и туризма, Бела Паланка је од малог економског средишта прерасла у поливалентно економско-саобраћајно, административно-управно, културно-просветно и здравствено средиште. На њу је у непосредној гравитацији упућено 19 насеља са 11587 становника (1953. г.). У *гравитационој сфери* Беле Паланке су: Дол, Крменица (до 2 км), Мокра, Ново Село (до 3 км), Букуровац, Ореовац (до 3,5 км), Драчје, Клење (до 4 км), Клисурса (до 4,5 км), Вргудинац, Дивљана, Моклиште (до 5 км), Дражево (до 6 км), Доња Коритница (до 7 км), Горња Глама, Горњи Рињ (до 8 км), Горња Коритница (до 9 км), Доња Глама и Доњи Рињ (до 10 км). У сфери гравитације, Белој Паланци непосредно гравитирају 14 низинских и 5 висинска села. Сва наведена насеља везана су најуже за Паланку економско-саобраћајним утицајем. Она тржишним даном продају вишкове својих производа једино на белопаланачкој пијаци. Родних година и у време веће потражње на паланачком тржишту, редовно продају своје производе и предео села утицајне зоне као и нека насеља из доњег Нишавља. Села Ланиште, Тамњаница и Црнче добрих година доносе воће сваки дан (поглавито крушке), а село Сићево, које гравитира и непосредно и утицајно Нишу, воће (такође поглавито крушке), шљивовицу и комовицу, а пољска села Нишке котлине, нарочито Чокот и Међурово, поврће (кунус и паприку колима су доносили и Житковчани и Алексинчани). У економској гравитацији повремено гравитирају Белој Паланци сва насеља средњег Нишавља и више села Лужнице. Изузев на Ј-у, где обухвата североисточни део, на тој страни отворене Бабушничке котлине, утицајна сфера Беле Паланке ограничена је природним међама, претежно крупним цртама рељефа.

Црвена Река. — Ради потреба караванског саобраћаја, Црвена Река је основана, као друмска путна станица, на оној прометној тачци где попречни пут из долине Црвене реке излази на уздужни Нишавски друм. Саобраћајна функција друмске станице утицала је да се око ње, у последњим деценијама турске владавине, јави насеље са гостионичарством и трговином коју условљава саобраћај. Насељавањем Татара и Черкеза, 1861. и 1864. године, Црвена Река се насеобински проширила и економски оснажила. Тада су ханове и локалну трговину преузели Јевреји и Цинцари. Први су 1868. године основали мешовиту трговинску радњу³¹⁷ и један хан, а други су преузели старе

српске механе. Иако је татарско-черкеска насеобина запустела по њиховом емигрирању 1877. год., у чаршијском заметку сеоског насеља, основа привредног живота остала је у друмском занатству и трговини. У црвеноречким хановима, по спровођењу нишавске железнице, одмарали су се, остајући на преноћишту, чак и трговачки каравани од стотину и више товарних коња и запрега. Због увећаног промета, 1880. године отворен је још један дућан са мешовитом робом.³¹⁸

Изградња железничке станице 1888. год., увећала је економски значај Црвене Реке, јер се уз друмско насеље зачала и железничка насеобина. По изградњи железнице, хановима и трговином наставило је да ради овдашње становништво, јер се страни цинцарски, занатско-трговински, елемент невичан новој циркулацији живота, којој се није могао прилагодити, продао своја имања и отселио се. Чаршијски крај у селу брже се оформљавао од 1910. године, јер се Црвена Река пред Балкански рат истакла као трговинско место, познато по продукцији сувопланинског дрвета и грабе, извозу стоке, продаји вина и ракије и лиферовању креча. Те ставке трговине уз мању занатску радиност карактеришу углавном привредне прилике и у времену између два светска рата.

У СФРЈ, Црвена Река се свестраније развила. С обзиром на број становника истиче се хетерогеном професионалном структуром и широком заступљеношћу појединих социјалних група. По попису од 1961. год., од укупно 413 становника, активног је било 135. Према делатности у рударству је било упуслено 7, индустрији 13, пољопривреди 33, грађевинарству 12, саобраћају 18, трговини и угоститељству 3, занатству 15, комуналној делатности 2, државној управи и правосудју 8, културно-просветној делатности 15, здравственој и социјалној делатности 3, остале делатности 1, ван делатности и непознато 5 и лица са личним приходом 14.³¹⁹ Црвеној Реци стално (културно-просветна функција) или повремено (економско-саобраћајна функција) гравитира 14 предеоних насеља: околна села, насеља западног дела котлине и насеобине Ветанске корутине.

ОПШТА ПРИВРЕДНОГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА

Општа привредногеографска карактеристика Белопаланачке котлине може се у главном приказати на бази статистичких показатеља за општину Бела Паланка и то о структури пољопривредних површина, изворима прихода домаћинстава и о народном доходу и његовој структури.

Главнина пољопривредних површина у општини Бела Паланка је под ораницама и баштама (13.856 ха) које се на највећој површини засејавају житом (11.437), а у већој мери и сточним биљем (1.137 ха). Повртно биље заузима мање површине (623 ха), а индустријско биље још увек се гаји на малим површинама (229 ха). Пањаци запремају сразмерно велике површине (10.262 ха), али су од значаја и површине под ливадама (3.160 ха). Под воћњацима је преко 1.000 ха. У својини друштвених газдинстава је 7.596 ха пољопривред-

ног земљишта, од чега оранице и баште обухватају 224 ха, а претежно се засејавају житом (143 ха). Главнина пољопривредног земљишта друштвених газдинстава је под пашњацима (7.277 ха).

Пољопривредна површина према начину коришћења у 1968. години²²⁰

Општина	Пољопривредна површина	укупно	Оранице и баште			
			Од тога			
			жита	индустријско биље	повртно биље	сточно биље
Бела Паланка	29.090	13.856	11.437	229	623	1.137
Друштвена газд.	7.596	224	143	3	5	63
Газдинства индивидуалних произв.	21.494	13.632	11.294	226	618	1.064

Пољопривредна површина према начину коришћења у 1968. години

Воњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Рибњаци, трстици и баре
1.060	751	3.160	10.262	1
7	69	19	7.277	—
1.053	682	3.141	2.985	1

Главнина домаћинства у насељима белопаланачке општине остварује изворе прихода од пољопривредног рада. Међутим, врло је знатан број оних домаћинства која живе од мешовитих извора прихода. Од 45 сеоских насеља у 11 већина домаћинства остварује мешовите изворе прихода. Највећи број домаћинства остварује приходе од непољопривредних делатности једино у Белој Паланци и Црвеној Реци. Овакви односи привређивања сведоче о дубоким социјалним променама које су захватиле белопаланачка насеља у социјалистичкој Југославији.

Из података о динамици народног дохотка од 1960—1964. год. и кретању народног дохотка по привредним делатностима од 1965—1968. види се, да је доходак у општини Бела Паланка стално и знатно растао до 1966. год. и да је у 1967. и нарочито 1968. год. почео видно опадати. Међутим, у 1968. год. доходак остварен у друштвеном сектору у поређењу са ранијим годинама и реализацији приватног сектора, био је веома знатан. Максималан доходак од индустријске делатности достигнут је у 1966. год. Опadaње дохотка од те делатности у 1967. и 1968. год. одразило се на смањење укупног народног дохотка у већој мери. По томе се индустрија истиче као најакумулативнија грана привреде. Главна индустријска организација фабрика текстилних машина „Будућност“ запошљава око 200 радника и тиме умногоме утиче на заустављање радне миграције.

Извори прихода домаћинства у насељима Белопаланачке општине 1961²²¹

Општина — Насеље	Укупно	Извори прихода		
		пољопривреда	мешовити	непољопривреда и непознато
БЕЛА ПАЛАНКА	5946	2984	1905	1057
Бабин Кал	116	10	105	1
Бела Паланка	1210	146	333	731
Бежиште	116	76	28	12
Букуровац	59	41	17	1
Црнче	93	19	72	2
Црвена Река	116	9	39	68
Црвени Брег	104	52	40	17
Чифлик	66	23	32	11
Дивљана	72	44	27	1
Дюла	21	18	1	2
Долац	146	50	62	34
Доња Глама	59	57	2	—
Доња Коритница	144	108	34	2
Доњи Рињ	36	21	14	1
Дражево	53	34	17	2
Глоговац	92	63	25	4
Горња Глама	80	74	5	1
Горња Коритница	96	74	11	11
Горњи Рињ	60	42	16	2
Градиште	92	39	51	2
Клење	68	46	21	1
Клисура	243	136	86	21
Космовац	64	62	—	2
Козја	75	67	7	1
Кременица	92	41	50	1
Крупац	79	25	45	9
Ланиште	52	18	32	2
Лесковик	20	8	12	—
Љубатовица	106	67	37	2
Мирановац	81	68	10	3
Мирановачка Кула	16	12	1	3
Моклиште	389	234	145	10
Мокра	272	144	86	42
Ново Село	49	18	30	1
Ореовац	67	63	2	2
Пајеж	155	145	9	1
Сињац	149	101	44	4
Шљивовик	198	110	83	5
Шпалај	98	49	46	3
Тамњаница	132	76	50	6
Теловац	66	58	8	—
Топоница	114	95	13	6
Трешњанци	46	31	15	—
Вета	162	130	29	3
Витановац	98	82	14	2
Врандол	101	36	52	13
Вргудинац	118	62	47	9

Динамика народног дохотка 1960—1964. године³²²

(у процентима)

Општина	Базни индекси 1960=100				Ланчани индекси претходна година=100			
	1961	1962	1963	1964	1961	1962	1963	1964
Бела Паланка	108	142	167	232	108	131	118	139

Народни доходак по привредним делатностима 1960, 1965, 1966, 1967. и 1968. год.³²³

(у хиљадама динара)

Општина	УКУПНО	Индустрија	Пољопривреда	Шumarство	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина и угоститељство	Занатство	
									1960
Бела Паланка									
Укупно	1960	13490	500	10260	180	330	370	850	1000
	1965	35826	5900	22820	450	1383	677	3400	1196
	1966	55713	15229	29765	470	2816	52	5637	1743
	1967	54215	10111	30949	834	3773	216	5701	2628
	1968	50043	9471	26945	751	2934	313	6816	2813
Друштвени		20533	9472	2133	751	1413	—	6631	134
приватни		29510	—	24812	—	1521	313	185	2679

У 1964. год. по глави становника долазило је у комуни Бела Паланка 1302 н. динара.³²⁴ У предреформском периоду, према народном дохотку по 1 становнику од укупно шест група, у које су биле разврстане све комуне СР Србије, и међу којима у прву долазе општине са дохотком по једном становнику изнад 500.000 старих динара, а у последњу са дохотком испод 100.000, — комуна Бела Паланка била је у петој, предпоследњој, групи са дохотком 200 до 100.000 ст. динара по 1 становнику. По томе, она је долазила међу најнеразвијеније општине у СР Србији.³²⁵

Према структури народног дохотка општина Бела Паланка је 1964. год. припадала аграрним комунама, тј. она је долазила у категорију оних комуна у којима више од једне половине народног дохотка даје пољопривреда, а мање од једне четвртине индустрија и мање од једне четвртине терцијарне делатности. Доходак остварен од пољопривреде износио је 70%. Према основној оријентацији у аграрној производњи која даје битно обележје структури привреде, — комуна Бела Паланка истицала се производњом дувана. Производња дувана 1964. год. на 1 пољопривредног становника износила је 17,9 кг. По овој производњи општина Бела Паланка била је на једанаестом месту у Србији.³²⁶ У најновије време она добија све већи значај.

САОБРАЋАЈ

У склопу велике Моравско-нишавско-маричке магистрале и нишавски део те главне уздужне балканске комуникације истицао се својим значајем за саобраћај. У римско доба од Ниша на исток водио је знаменити пут *Via militaris* широко изграђеном трасом на којој су се могла мимоићи двоја кола. Антички војнички пут је, обилазећи Сићевску клисуру, из Ниша водио кроз равну котлину у долину Куновице па је преко платоа Плоче прелазио развође Куновице и Црвене Реке и улазио у Белопаланачку котлину водећи приближно правцем друма са Плоче ка старој Ремезијани.³²⁷ Од ње, друм се успињао на југоисточни обод котлине водећи поред села Крменице на подножје Милџиног врха и подбелавски плато. На Милџином врху (668 м) налазио се кастел који је заштићивао друм, а југоисточно на Буковој падини била је станица *Mutacio Latina*, по Итинерариуму *Hierosolymitanum*-у (из 333. год. н. е.) удаљена 9 римских миља од Ремезијане. Од ове станице ишла је римска траса под заштитом једног утврђења, северно од села Великог Суводола, обронцима Белаве на Пирот (*Turribus*).³²⁸ Римски војнички пут (завршен до Ниша 33. или 34. године н. е.) био је дуго време једини спој између Запада и Истока и представљао је са стратегијског и трговачког гледишта најважнији пут Балканског полуострва.³²⁹ Тај пут је у Белопаланачкој котлини местимично био очуван и у XVI веку. Ханс Дернхам га је нашао 1553. год. местимично очуваног и поплочаног изнад села Клисура и преко планине Белаве.³³⁰

У средњем веку и доцније долином Нишаве и кроз ову област водио је Цариградски друм. Тај пут, којим су се кретали товарни и колски саобраћај, проходиле дипломатске мисије и царска посланства и пролазили страни путници, водио је од Ниша долином Кутинске реке, кроз Заплање, па је Суву планину прелазио преко њене најниже преседлине Змијине ливаде изнад Јагличја. Он је под северном суподином Суве планине водио развођем између Црвене и Јелашничке реке и долином Црвене реке у Белопаланачку котлину ка Белој Паланци.³³¹ Из Беле Паланке друм је ишао кроз село Клисуру, пео се на један изданак Белаве, пролазио кроз Суводо, ишао подножјем Белаве и Асарлука и улазио је у Пирот на Бистрицу. Овим је путем прошао Брокијер у XV веку.³³² У XVI веку, ради обезбеђења саобраћаја, на друму су постављене страже с бубњем. Како им је сврха била обезбеђење саобраћаја, на страже је унеколико прешла и заштитна улога античких кастела и средњовековних утврђења. Како путописци XVII века не спомињу на нишавском делу Цариградског друма страже с бубњевима, извесно је да су Турци тада градили поред пута заштитне карауле. У XIX веку у Белопаланачкој котлини на нишавском друму било је стражарских караула на неколико места: на Плочи, код Црвене Реке, Паланке и Јанкове клисура под Белавом. Турска караула под Белавом, у којој је стражарило неколико сејмена

са једним буљубашом, налазила се у потесу Гарван на месту које је названо Кула.

У XVII и XVIII веку, на путу Ниш — Бела Паланка и Бела Паланка — Пирот, траса Цариградског друма се мењала и скраћивала. Стара траса, од 1621. године или нешто доцније, на путу Паланка — Пирот да изградње Митад-пашиног друма, од Беле Паланке водила је источним ободом Коритничке котлине поред села Шљивовика у Пирот.³³³ Осим ове од XVIII века употребљавала се и нешто измењена стара траса, која је из Беле Паланке водила кроз кречњачки усек Ченгене Дервен (Цигански кланац) правцем античког војничког пута.³³⁴ У другој половини XVIII века измењен је правац и на траси Ниш — Бела Паланка. Тада је спроведен пут долином Јелашнице, те је Цариградски друм од Нишке Бање ишао на Моралију скрећући ка Банцареву и Студени одакле је долином Драгуше водио на Попов Хан-Вргудинац и Белу Паланку.³³⁵

У другој половини XVIII века успостављен је још један пут из Белопаланачке у Пиротску котлину. Он је ишао од Пирота преко Бистрице, северним подножјем Асарлука и Момчиловца, преко Будин-Дела, Темчице, поред Црноклишта и даље северном страном Белопаланачке котлине³³⁶ поред Клења, Моклишта и Дражева ка Црвеној Реци. Године 1862. саграђен је *Митад-пашин друм*. Тај пут, којим се и данас делимично саобраћа представљао је најпогоднију друмску саобраћајницу долином Нишаве, на кунувичко-нишавској траси. Од Ниша води долином Куновице на плато Плоче и преко њега кроз југозападни део Белопаланачке котлине ка Белој Паланци, а затим кроз Цигански кланац, поред Старчева хана, Круше и Хајдучке чесме, кроз Шумје у Пирот.³³⁷

Попречни пут који спаја Подунавље водећи преко Белопаланачке котлине ка јужном Поморављу, Власини и Знепољу, — кроз долину Коритничке реке и даље постојао је и у античко доба. Кроз Коритницу, где је био заштићен кастелима, овај пут се везивао за *Via militaris* код Ремезијане.³³⁸ Могућно је, да се он продужавао трагом данашњег пута у римски друм који је водио долином Тимока.³³⁹ На то указују остаци античких градњи око ранијег караванског пута, с којим је упоредо ишао још старији пут у становништву познат као „Латински пут“. Овај попречни пут је у турско доба био од великог значаја за белопаланачка насеља са десне стране Нишаве, јер су она тим „чувеним паланачко-белограчким путем“ који је преко северног обода Белопаланачке котлине водио кроз Белопаланачки Буцак на Балта Бериловац и преко превоја св. Николе у Чупрен, водећи за Белограчак и Видин, — трговала са Подунављем. Паланачко-белограчким путем 1841. год. прошао је француски путописац М. Бланки.³⁴⁰ Митад-паша га је доградио и утврдио јаким караулама на чупрењском делу и Бабиној глави, јер је силазећи са Старе планине пролазио поред српске границе, а раније делом и кроз српску територију.³⁴¹ Од 1877. год. главна варијанта овог пута изводи на долину Тимока као најпогоднија веза са Сврљигом и Књажевцем.

Све до појаве нишког валије Митад-паше, до 1860. године, није постојао ниједан употребљив друм и због тога сељаци нису били у могућности да чешће превозе своје производе на градска тржишта. Такве саобраћајне прилике и хаотично стање у нишком ејалету биле су основни разлози, да чак ни данак од становника није био прикупљен неколико година. До изградње Митад-пашиних друмова по старим путевима колима се превозило за три дана 150 ока робе а на новим друмовима, од 1862. год. 500 ока робе за један дан.³⁴² Саобраћајне прилике побољшале су се још више оправком старих и изградњом нових ханова. На Нишавском друму, којим су све до изградње железнице саобраћали кирицијски каравани према Софији и Цариграду, у Белопаланачкој котлини постојало је више ханова: хан на месту Албасанка, испод села Тамњанице, ханови у Црвеној Реци, Шупљикамен хан на истоименом месту испод села Вргудинца, паланачки ханови, Старчев хан под Милћиним врхом и Будуровски хан са јужне стране Лукиног камена на месту Гарваник. Овај последњи хан, који је срушен 1908. године, држао је клисурски род Будуровци. На паланачко-белограчким путу постојала су два хана: један у близини негдашњег дрвеног моста на Нишави у потесу Падина, на месту које се зове Ан, а други под преседином Бабине Главе. Овим попречним путем се преко Пандиралског Бумрука, пролазећи и кроз ову област, кретао знатан део увозно-извозне трговине између Кнежевине Србије и Турске. Приход Пандиралског Бумрука само од 1. маја до краја октобра 1843. год., за извоз стоке и сточних продуката из Србије у Турску (волова, крава, коња, магараца, јагањаца, меса, козине, вуне, овнова, оваца, јараца, коза, кожа јарећих, кобила, ждребади и пиштоља призренских) износио је 21.928 гроша и 10 пара, а из Турске у Србију разног еспапа (старог гвожђа, чутура, соли, ракије, вина, дрвених самара) 341 гр. 38 пара, укупно 22.270 гроша и 8 пара.³⁴³

За познавање функција друмских путних станица у XVIII веку и доцније, од значаја су опис путописца Дриша о великом хану из Беле Паланке и путника Ами Буа о механама у Црвеној Реци. Хан или каравансерај код Паланке била је лепа механа у којој се могло преноћити бесплатно, јер су и њега Турци изградиле за севал. Био је озидан од камена и покривен бакром и оловом.³⁴⁴ Опис Ами Буа, карактеристичан за опште саобраћајне прилике прве половине XIX века, је из 1836. год. а односи се на три механе у Црвеној Реци. Средња од њих била је турска кафана која се налазила поред обале Црвене реке и састојала се од једне простране одаје подељене на четири подијума са лежајима за путнике; кафана је имала и покривени чардак опремљен такође лежајима на подијуму. Један Муслиман је у кафани увек имао спремљену кафу за путнике, док се његов слуга старао за коње. Ако се за храну тела набавити и најмања ствар, потребно је било да се наручи у једној крчми домаћег становништва.³⁴⁵

Изградња друмова, ханова и обезбеђење саобраћаја за Митад-пашиног валиловања, изазвали су почев од 1862. године жив друмски саобраћај и појачану трговину са Србијом, Солуном и Ђитољем,

Сваке године преко Бумрука на Пандиралу прелазило је у Турску по много хиљада крупне и ситне стоке, што су закупуљивали турски трговци. Само у току 1870. године увезено је у Србију: соли, пиринча, дувана, платна, коња и друго у вредности од 202.350 гроша а извезено у Турску: овнова, воска, маслаца, кожа и другог у вредности од 8.554 гроша.³⁴⁶

Изградњом железнице долином Нишаве, 1887—1888. год., саобраћајни значај Белопаланачке котлине још више се увећао. На сектору Белопаланачке котлине досада су установљене 4 железничке станице и 3 постаје. На станицу Долац упућена су села Долац, Мали Долац, Крупац, Лесковик, Тамњаница и Ланиште; Црвену Реку насеља Црвена Река, Врандол, Црвени Брег, Шпај и села облукa Црвене реке, централну станицу Бела Паланка средишни део области, Коритничка котлина, Лужница и Белопаланачки Буцак, а на станицу Чифлик која је до 1908. год. била постаја, села источног дела предела. Постаја Радов Дол установљена је за села Градиште, Црнче и Радов Дол, Белановац за Моклиште, Дражево, Ново Село и Вргудинац од 1946. год., а Црквица за Клење, Клисур и Крменицу од 1945. године. Станице и постаје омогућиле су становништву низинских села путовање у Ниш у свакодневној радној миграцији.

У Белопаланачкој котлини долињски усеци урезани у ободу, висинске ободне преседлине и снижена развођа су природни пролази на које су упућене спољне саобраћајне везе. Стога је њихов примордијални значај у саобраћајној улози. Унутрашњи путеви су углавном колски и њима су сва села повезана са Белом Паланком. Унутрашњи путеви који спајају насеобине са атаром зову се „прогони“; они су и колски и пешачки. Попречни путеви између приватних имања којим пролази стока зову се „пропусти“. Они се постепено губе. Села су са планинским гробенима спојена пешачким путањама и козјим стазама које се зову „врвине“. Једина веза између гробена Суве планине и села Космовца преко северних ескарпмана, изван преседлина, води преко Ласног рида на око 2,5 км источно од Трема. Козјом стазом преко Ласног рида, названог тако јер је ту могуће узлажење на гробен, Космовчани истерују стоку на планинске испаше.

Друмска моторна возила у општини Бела Паланка 1961. и 1968. год.

Година	Мотоцикли	Путнички аутомобили	Аутобуси	Теретни аутомобили	Специјална возила	Вучна возила	Теретне приколце
1961	15	13	—	5	1	20	13
1968	215	103	1	32	2	27	16

Изградњом аутопута општина Бела Паланка је добила 43 км савременог коловоза првог реда, а реконструкцијом пута Бела Паланка — Бабушница 20 км пута трећег реда од чега 12 км са савременим

коловозом. Предстојећом изградњом аутопута долином Нишаве на сектору Бела Паланка — Пирот и завршетком пута Бела Паланка — Сврљиг као и осталих путева трећег реда, друмским саобраћајем у месном и међумесном превозу биће обухваћена већина насеља Белопаланачке котлине а њена саобраћајна улога биће изванредно значајна.

Осавремењавање мреже путева утицало је и на увећање возног парка, а нарочито броја путничких возила. Док је 1961. у комуни Бела Паланка било само 13 путничких аутомобила, у 1968. год. регистровано је 103. У истој години 215 радника и другог становништва имало је своје мотоцикле.³⁴⁷

В. НАСЕЉА

МОРФОЛОГИЈА

Примитивни облици људских станова. — У Белопаланачкој котлини, као и у околним крајевима, најстарија људска станишта, од којих има трагова, су *земунце*. То су примитивни подземни станови облика пећинских одаја. Појава већег пећинског насеља на клисурској Дубрави у првој половини XVII века, извесно је доказ о грађењу земунца још од почетка турске доминације. Земунце су дубљене најчешће у пешчарима и конгломератичном материјалу. Старије делимично очуване земунце грађене су крајем XVII и у првој четврти XVIII века, у времену аустро-турских ратова, а млађе крајем XVIII и у првој половини XIX века, у времену харања крцалиских хорди и пустошења епидемичних болести. У земунце познате под именом „дувчишта“, које су коришћене као прибежишта и станишта, скланило се каткад становништво више села. У љубатовичке земунце на Кузманици и Трновику, „кутали су се“ чак и Теловчани, а по горњогламским на Кучевцу и Букуровачким у Бандолу околна села. „Дувке“ и „дувчишта“ у атару Клења, Новог Села, моклишким виноградима и Ливађу код села Лесковика биле су поглавито уточиште за време епидемија.

У збежиштима у којима се дуже боравило, уместо влажних и обурвавајућу подложних земунца, грађене су *полуземунце-колибе* („кошарке“). У њима је овдашње становништво пребивало са покућанством чувајући уз те привремене настамбе и стоку. У мањем броју било их је стално настањених и по селима. У помештаним насељима грађене су до краја турске владавине. У Старој Клисури на Дубрави, у првој половини XIX века, све становништво је живело у кошаркама и колибама а само су Кулинци имали кућу са ћерамидом. Дуго се живело и у теловачким кошаркама на Чумином кошаришту и Разбојишту.

Стамбене зграде. — *Колибе* или кошаре, најстарије познате куће белопаланачког краја, грађене су кроз све време турске владавине. Помиљу их и путописци. Герлах је забележио да се 1573. год. село

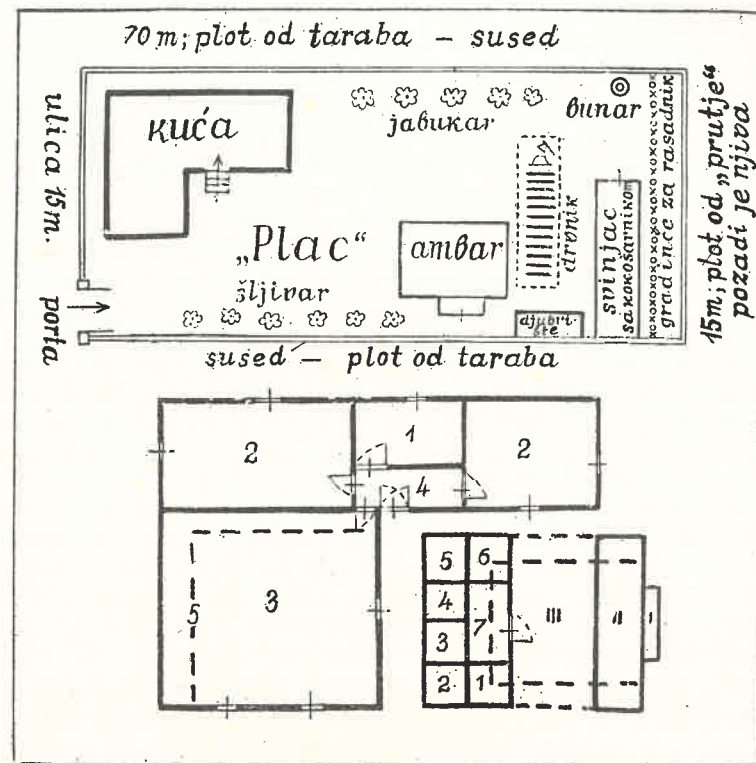
Клисура састојало од сламених колиба.³⁴⁸ И Швајгер, који је 1577. год. преноћио у Клисури, каже да је овдашње становништво живело у колибама које он описује као сиромашне и бедне.³⁴⁹ И касније крајем XVII века, 1699. год., гроф Етингенски описује колибе у Тамњаници као једине сеоске куће.³⁵⁰ У планинским селима Топоници и Космовцу сем сламених грабене су и колибе покривене папраћу, а у Моклишту и још неким низинским селима, шеваром („трст“). Кошаре су се најдуже одржале у читлучким селима где није било других кућа до краја турске окупације. Једина кућа у Алиловом читлуку у Новом Селу која није била „колибка сламара“, као и у другим читлуцима, била је беговска кула.

Из колибе се, у првој половини XIX века, развила *плетара*. Иако је задржала неке основне карактеристике материјалне културе куће из које се развила, плетара је у морфологији насеља конструкциони претходник нових типова кућа. Она је прва развијена кућа која је уместо овалне добила квадратну и правоугаону основу, а уместо сламеног ћерамидни кров. У селима Топоници и Космовцу плетаре су покриване аргилошисним плочама („куће под лискун“). Нов облик основе ове усавршеније куће омогућио је да се поставе двоја врата („велика“ и „мала“). Отварање двају наспрамних врата одговарало је потребама кућних задруга и њиховој деоби. Први прозор на стамбеним зградама у насељима Белопаланачке котлине стављен је на „Тасиној кафани“ у Црвеној Реци око 1850. године. Седамдесетих година прошлог века плетара, која се градила обично у крају двора лицем окренута у двориште, развила се у хоризонтални а на нагибној топографској површини и вертикали. Продужењем кровне настрешнице добила се подкровна сувота („сајван“ гдеде „подсушила“) која је претходила докату („ћошка“). Код плетара на ћелици под већом собом отворен је подрум („земник“). Уз плетару, најпре у Белој Паланци а затим и по селима, као прилепци дограђиване су привредне зграде. Таквих кућа има и данас у Белој Паланци.

Плетару је заменила *чатмара* („чакмара“, „четмара“) која се гради од првих деценија XIX века. И ове су се куће развиле од једноодељних ижа. Занатлије (мутаџије, терзије и други) имали су занатску радионицу „ћерану“ која је доцније служила као остава. Од 1890. год. чатмаре су покриване црепом. Чатмаре изграђене после 1877. год. уместо комина добиле су моравски ошак од 4 или 6 сводова. Код неких кућа на врху моравског ошака надзидавао се кондир да у кући буде пића или какво друго знамење из народног веровања. Уместо старих дрвених брава („кључарки“) код чатмара су постављене боље браве („ћубек“). Чатмаре су усавршаване угледањем на варошке куће на које налице не само по спољњем изгледу већ и по унутрашњем уређењу.

Новији тип куће је *кованица* а савремени *зидара* градског изгледа. Кованице су се почеле градити углавном од 1920. године. Кровну конструкцију имају као и савремене стамбене зграде а покривају се црепом. Ове зграде као и савремене имају патос од дасака, али пре-

овлађују земљани подови. У новије време кованице се граде у облику слова Г и зову се „криве кованице“. Код новијих кућа овог типа уместо моравских граде се димњаци са градских зидара, а има их који су пренети угледањем на димњаке других крајева.

Ск. 11. — Двориште величине 10 ара са основом куће и распоредом привредних зграда Дојчина Стојановића од рода Стојановици у Орашју засеку Моклишта. Под планом дворишта су хоризонтални пресеци куће и амбара. Стамбена зграда типа „Криве кованице“ је саграђена 1931/32. год. Делови куће: 1. ижа; 2. мала соба; 3. голема соба; 4. ходник; 5. подрум под големом собом. Делови амбара: I. врата од земљице која је под амбаром; II. кош за мозуру; III. сајван у амбару; 1–6 пресеци за жито у амбару; 7. улаз за пресеке. За време фашистичке окупације заздана земљица служила је као скривница.

Дворишне зграде. — У већини насеља Белопаланачке котлине око главне или више стамбених зграда по крајевима двора, који је обично малих димензија, налазе се важније помоћне зграде и понека стаја. Ако су кош и амбар на улазном делу дворишта између њих су улазна врата са надстрешницом („порта“ са „сајваном“) за смештај кола. Код таквих дворова и оних који се подижу на ћелици, под кошом и

сајваном је подрум. Постојали су и покретни кошеви који су се могли лако премештати. По виноградима се подижу колибе или *зевници*, а неки Белопаланчани имају у виноградима под моклишком Дубравом мале летниковце.

У најновије време, понајвише по уским двориштима, подижу се овеће комбиноване зграде у којима је сконцентрисано више ранијих привредних зграда и остава. Ако се не граде скупне зграде, које се обично у целини зову амбар, главније помоћне зграде надовезују се у продужетку стамбених зграда. Због концентрације дворишних зграда или надодатог грађења, у појединим насељима наилази се на дворове у којима сем стамбене и таквих зграда нема других помоћних зграда.

Земунце, које су као оставе имале улогу скривница, користе се као помоћна привредна одељења. Белопаланачке земунце под Малим курилом у махали Варош међу највишим кућама, издубљене у бигреним складовима моћности око 100 м, служе као ледаре. Оне су биле најпре склоништа и привремена станишта; отуда у њима трагови „житних рупа”. Коришћене су и као скривнице за чување девојачке спреме и склањање важнијег покућства. Иза 1877. год. служиле су и као кочине за свиње, а после тога као ледаре. У њима се остављао лед из тресаве Језера. У неким је ускладишћавано око 5 вагона леда.

Сточарски станови. — Мада се различито граде у Белопаланачкој котлини се разликују два основна типа сточарских станова или појата: „колибе на главу” и „зидане појате”. Ове друге чине куће на каменим темељима. До појата око села обично су два трљака у којима се музу овце и скупља ђубриво. По њивама се, када се скину усеви, постављају покретни трљаци ради натпојавања.

У зиданим појатама стока борави током целе године. Појате на рињској и гулијанској површи граде се у великим вртачама и називају именима власника. Једна од таквих појата је у „Цојинској вртачи” под Зеленим врхом. У неким појатама и на планинама има овчара који ту стално бораве са стоком. Највиши стално настањен сточарски стан налази се непосредно под Зеленим врхом на месту Гувништу на висини од 1300 метара.

До 1941. год. у Белопаланачкој котлини сточарски станови су били веома распрострањени. Многе од њих су спалили окупатори. Између осталих спаљена је 1943. год. и сточарска насеобина у дубодolini Дола у атару Горњег Риња и појате под Градцем на месту Забел.

Положаји насеља. — Према разликама које постоје у положају насеља и њиховом односу према привредним површинама, у Белопаланачкој котлини издвајају се две групе: насеља по дну котлине и побрђу и насеља под високим ободом.

Првој групи у зоналном распореду припадају два насеобинска низа: пољске насеобине у равници и насеља побрђа на терасама и у долинама. На свој површини у алувијалној равници Нишаве је Мали

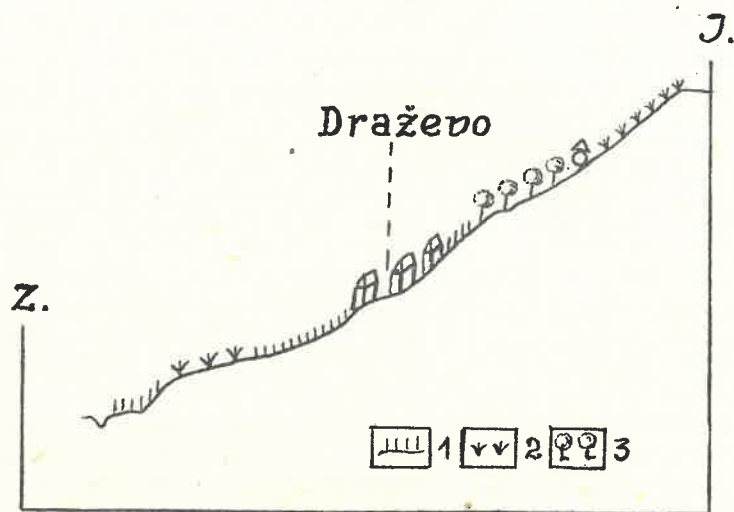
Долац. Од осталих насеља у поменутој алувијалној равни су претежни део Беле Паланке и Црвене Реке и најнижи крајеви Чифлика и Крушца. Бела Паланка и Црвена Река су и у спојној алувијалној равни Нишаве и Коритничке реке, односно Нишаве и Црвене реке. Крајеви Беле Паланке у непосредној суподини Великог и Малог Курила изграђени су на овећој распљоштеној плавини реке Коритнице. Делмично на плавинама су и: западни крај Црвене Реке и северни села Чифлика. Први је везан за нанос Црвене реке а други Седларског потока. Пољским селима припадају и насеља на морфолошкој граници, споју дна и стране котлине, јер су она углавном положена у равни. На морфолошкој граници гулијанско-рињске подгорине су: пољски крај Љубатовице, село Клење, заселак Бандол и ивичне махале Крушца, а на супротној сувопланинско-белавској страни, ивични крајеви Беле Паланке и Црвене Реке. За микроположај Беле Паланке и Крушца од особитог су значаја снажна крашка врела: Белопаланачко и Крушачко. Док су пољски крај Љубатовице и заселак Бандол лоцирани за прелазе Љубатовичке реке и Бандола у котлинску раван, село Клење је у међудолинском положају додиром кречњачког Бањичког врха и котлинске равни; на линији истицања обилних извора.

Насеља пољског низа економски користе раван котлине, у којој је основни предео привредни појас и средиште агрикултуре, за ратарство а стране у залеђу за сточарство и виноградарство. Због тих погодности овај низ се пружа умногоме континуелно од најисточније тачке горњег дела котлине од села Чифлика, кроз средишњи, преко Беле Паланке, до западног доњег дела области сектора Малог Дола. У њему су локално средиште Мали Долац, секундарно Црвена Река и главно насеобинско и централно средиште свег средњег Нишавља, Бела Паланка.

Посматрајући низинске положаје насеља на терасама, *Ј. Цвијић* је запазио да су бројна села у белопаланачком крају груписана око извора на терасама, а нарочито по њиховим горњим и доњим ивицама.³⁵¹ Нижа насеља побрђа положена су на фрагментима серије речних тераса, а виша на темену најнижег пода. На Нишавиној тераси од 15—17 м леже нижи крајеви Врандола и белопаланачка Нова Мала, тераси од 50—60 м Лесковик, Ново Село и белопаланачка Варош Мала, тераси 100—120 м Крменица, Црвени Брег и делови Вргудинца, Дражева и Моклишта, а на највишој речној тераси од 150 м Шпај и Тамњаница. На темену поменутог пода су: Букуровац, Градиште и Клисурса.

Насеља на терасама особито северне котлинске стране (Врандол, Дражево, Моклиште) лоцирана су додиром растресетих неогених наслага и кречњачких одсека виших подова или рињске површи. Она су обично у међудолинском положају снабдевајући се водом из извора који избијају граничком стена различите геолошке грађе и разне отпорне моћи. Ови положаји пружају и повољне економске могућности. На неогену, око и испод насеља, су озирљива земљишта,

оранице и виногради, а на кречњачким падинама и красу изнад насеља шуме и сточне испаше. Због тих разноврсних погодности, насеља на терасама и у долинама које дисецирају побрђе, на обема котлинским странама јављају се у дугом појасу на свем пространству предела.

Ск. 12. — Положај села Дражева. 1, зирати; 2, утрина; 3, шуме.

Међу насељима која леже на терасама саобраћајно се истиче положај Шпаја. Ово је насеље на темену највише Нишавине-шпајске терасе од 150 (440) м под одсецима пода Битке у врх истоимене избочине на последњем чоту који затвара облук Црвене реке. Тако лоцирано оно је на месту где снижено развође на спајској избочини прелази добри колски путеви водећи из средине јужног готово непрекидног, са извесним одступањима скоро јединственог насеобинског појаса, и из пољских села и предеоних средишта у Ветанску корутину. Овакав посреднички положај Шпаја од изразитог је утицаја за преношење елемената материјалне културе у међусобном прожимању свег предеоног становништва као и за олакшана унутрашња кретања.

Насеља везана за речне долине и долове налазе се на различитим микроположајима. У долинама усеченим у палеозојским шкриљцима, пермским црвеним пешчарима и сенонском флишу (Вета, Топоница, Глоговац, Љубатовица) насеља су на уравнином долинском дну и алувијонима широких котластих дубодолина. Њихови приметни делови су у ерозионим проширењима на стеништу јаруга и поточића. Према величини проширења у односу су степен развика и физиономија насеља. У ужим и стешњеним долинама које просецају кречња-

чке наслаге (Долац, делом Црнче) и неогене седimente (Вргудинац) старији насељски крајеви су у проширењима, а новији на долинским странама. Насеља су искидана у долинским усецима типичним и у горњем и средњем току Љубатовичке реке. Њихови новији крајеви су веома издужени и неразвијени.

Насеља под високим ободом леже на планинским падинама на земљишту различите пластике. Космовац је у највишем делу великог изворишног облук Црвене реке у непосредној суподини Големог камена на висини од 680—720 м. Главни насељски крајеви су на огољеним црвеним пешчарима у међуречју левих саставница Космовачке реке. Теловац је на стрмо нагнутој падини Дела у висини од 700 м у дну суве долине Седлара, између кречњачког била Белаве и Црног врха, на лискуновитим карбонским пешчарима у тектонском прозору разореног темена шаријажа Великог градишта.

Планинска села на високом северном ободу су у удаљењима разривене рињске крашке површи. Леже у проширењима скрашћених долина и суходолица (Горња Глама, Горњи Рињ) или дну овалних дубодолина под хумовима (Доњи Рињ) и на лактастом скретању скрашћене долине (Доња Глама).

Положај долинских насеља, сем истакнутих географских погодба, био је условљен и историјско-друштвеним приликама. Она су била скровитог положаја, јер су се у долинским крчевинама незнатно примећивала. Остала су у долинама јер су хидрографски и климатски на погодном месту, снабдевена водом и заклоњена од ветрова. Економске могућности су им повољне јер су у долинама стрмих страна које се не могу обрађивати, док су темена подова озиранија а њихови одсеци обрасти утринским пашњацима и шумама. Уз то, долинама су спроведени путеви којима су та насеља повезана са котлинском равни и предеоним средиштима.

Положај насеља под високим ободом стоји у вези с временом засељавања. Основана у времену када су природни услови и историјско-друштвене прилике одговарале висинском положају, планинска села су углавном остала на првобитном положају јер се њихово становништво бави сточарством и искоришћавањем шума односно сточарством и допунским радом уз планинску земљорадњу.

Физиономија насеља. — Као у осталој југоисточној Србији и у Белопаланачкој котлини, начин настањивања у времену засељавања преко комплекса географских услова локације био је одређујући на типове и облик села.³⁵² Пре помештања на данашње положаје већина села била је разбијеног типа. И највећа села била су разасута по гумњима, виноградима, крчевинама. Најпре су се попут читлачких почела збијати насеља која су по наређењу Турака морала бити груписана на одређеним местима (Клисурса, Крменица, Моклиште, делом Тамњаница). Да би саградило куће у збијеном насељу, становништво Крменице морало је да међусобно „мења земљу”. Како положај и тип неких насеља стоје у тесној вези, то су збијена насеља, сем оних код којих је тај тип настао утицајем власти, у зависности

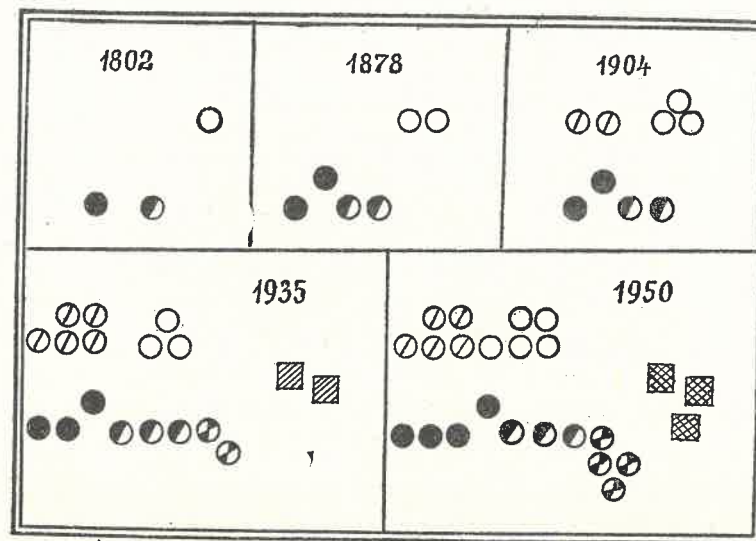
од места настањивања оснивача родова, еволуције и микрорељефа, — најраспрострањенија. Збијена села у предеоном становништву позната су под појмом „убрана села” или „села у куп”. Нека збијена села, у којима урастање још није испунило празне међупросторе, имају разређене крајеве у ивичним махалама. Збијена села разређених крајева су: Горња и Доња Глама, Лесковик, Вргудицац и Шпај. Код већине села потпуне збијености гомиласте врста запажа се да су збијенији они крајеви који припадају једном роду. Збијенија је и средина насеља, али су сви крајеви повезани те се махале надовезују једна на другу. Средиште насеља је обично на раскрсници и на путу („дрекрсе”, „раскрсе”) на широком простору где је често школа гдегаде и задруга, а ако је изграђен и задружни дом (Клисуре, главни део Моклишта). Родовске махале се разликују по надимцима („прекорима”) породица које их настањују, ређе по топографским називима (Орашје, Брестовац, Пискавица) или неким особинама (Новосел, Чифлик, Блато). У негдашњим читачким насеобинама збориште и средсело су у средишту (у Клењу око куле Ибраим бега). У неким селима предавањем дворова услед деоба и густим урастањем развио се јако збијени тип. У таквим насељима чест је случај да се у појединим крајевима куће једна на другу наслањају. Представник насеља јаке збијености је Клисура.

Код збијених и јако збијених села у којима је згушњавање достигло највећи степен јавила се дисперзија, јер се врши одсељавање на имања где се граде куће на гумњима и око појата. Тако настају раселице засноване у првој фази прерастања збијених у разбијена села. Веће и развијеније раселице имају Дражево, Ланиште и Теловац. У типологији насеља раселичка врста је обухваћена појмом збијено-развијене врсте јер показују ситуацију обратну од ибарског развијено-збијеног типа (Б. Којух 1969).³⁵³

Села разређеног типа имају збијене куће у издвојеним махалама. Оне су оптрије издвојене ако припадају породичним заједницама. У долинским насељима израженог разређеног типа, Долцу и Топоници, у гомиластим махалама куће су окружене мањим окућницама („плацеви” са баштом и воћњаком) те су и куће и крајеви разређени. Најзбијенији крај и код ових насеља је средсело. И разређени тип насеља настао је из економских разлога, али се опажа и тежња становништва да се сродство групише градећи кућу уз кућу у крају који настањује. Одређујући економски и социјални утицаји огледају се и у томе, што се разређена насеља налазе на различитим положајима: у доловима (Долац, Топоница), крашким удубљењима (Горњи и Доњи Рињ), површи (Букуровац) и на комбинованом положају (Чифлик, Црвена Река).

Међу разређеним насељима специфичан варијетет представљају „села у доловима” која се као и „раселинска” издвајају у посебну врсту (М. Костић 1961). Именом „дол” зове се у Нишављу готово сваки безимени поток који протиче неком јаружастом долином, а често

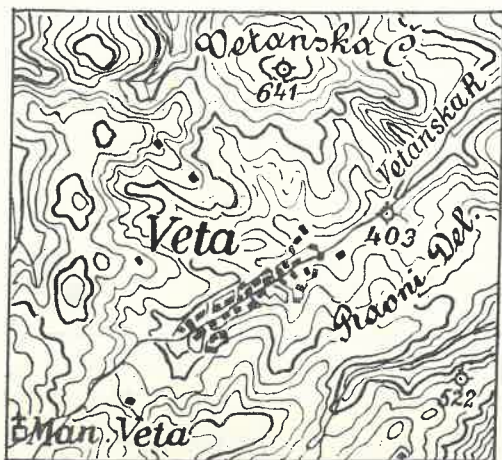
и села имају називе по тој врсти долина. Како се дубоке долине уских страна и кратких водотока називају доловима, то се и разређена села клинастог облика која леже у њима, због своје специфичне обликованости која се каткад огледа и у имену, издвајају као посебан варијетет разређених насеља. У Нишављу представник таквих насеља је село Дол у Белопаланачкој котлини код Беле Паланке. Условљеност типа начином настањивања и локацијом, преко везе рељефа и насеља, диференцирала је извесне разлике у изгледу и код ових издужених разређених насеља.³⁵⁴

Ск. 13. — Село Дражево кроз пет фаза развоја (1802—1950. г.). Шрафирани квадрати означају заматак раселице (IV фаза) и данашњу раселицу (V фаза).

У Белопаланачкој котлини заступљена су и насеља разбијеног типа. Становништво средњег Нишавља та насеља зове: „раштрканим”, „растуреним”, „распртаним” и „расточеним” селима. Изузев Моклишта сва насеља разбијеног типа су у долинама. Издужена и преко 2 км, долинска разбијена насеља састоје се од група кућа међусобно удаљених 150 до 550 м. Те осамљене групе обично припадају једном роду и називају се његовим надимком. Средиште „село” је највећи крај и у њему је збориште код задружне продавнице. Остали крајеви представљају „мале” или „заселице”. Као и код села разређеног типа и код насеља овог типа начин засељавања у основи је био одређујући за типологију и обликовање. Физиономијски је разбијеног типа и највеће село Моклиште. Оно поред главног краја који се зове Барака има и три заселице (Орашје са махалом Илинци, Чулинци и Драчје). Заселице, које се оформљују у осамостаљена насеља

(Драчје је издвојило атар) су основане, као и већина разређених махала у селима на северном ободу, 1877. год. по повратку становништва из збегова у своја, од Турака, попаљена села у првом српско-турском рату од 1876. године. Разбијена села и у новије време се углавном развијају дисперзно, јер се врши перманентно исељавање из свих крајева.

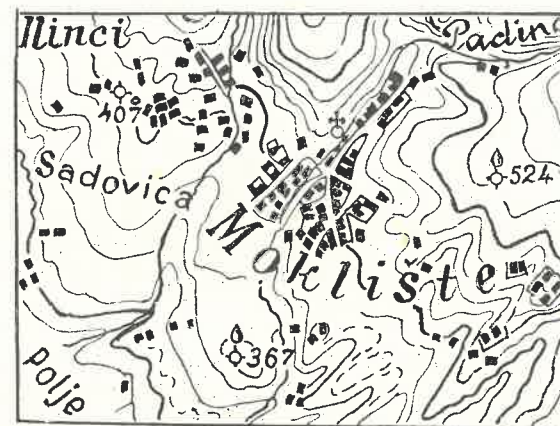

Ск. 14. — Положај и тип села Вете (размер 1:50.000).

Обликованост насеља је таква да су она низно издужена, ако су у долинама, линијасто наврстана ако су ушорена на путу или гомиласто-гнездаста, ако су у каквом удубљењу. Код уздужних насеља која се пружају поглавито у дужину и попречних која се развијају у ширину (села на темену тераса и на морфолошкој граници — Клисуре, Теловац, Крупац, Клење, Дражево) главни крајеви издвајају се по оријентацији и обично се зову „горња мала“, „средсело“ и „доња мала“, док се остали крајеви разликују по надимцима породичних заједница. У Букуровцу главни делови насеља зову се: Средсело, Горњикрај и Доњикрај, а у Љубатовици Доњокрајска Мала, Средња Мала са Прекрсјем и Горња Мала. Правилније геометријске облике и могућности за урбанизацију имају само насеља која се пружају у ширину. Најправилнију правоугаону планиметријску слику показује село Крупац у коме су куће грађене дуж двају паралелних улица. У гомиластим збијеним селима, куће су дуж кривих улица које се од средсела разилазе у различитим правцима. Нека низинска насеља (Букуровац, Црвена Река) прелазе на главне путеве на којима се ушорјују. У тим најновијим крајевима она добијају облике збијених друмских села.

Бела Паланка је у основи друмско насеље крстастог облика типа модернизованих градских насеља. Разликују се двадесетак

махала и крајева крстасто, претежно симетрично, наврстаних и ушорених дуж двају главних путева супротних праваца. У типологији и обликовању уочавају се више варијетета. Крајеви старобалканске физиономије одржали су се понајвише у најстаријим деловима — Варош Мали, Тољинској Мали, Врбак Мали и Мали под Кале. Крајеви тзв. патријархалног типа обухватају централне делове и млађе махале, крајеви новије правилне градње западне и северне делове. Крајеви сеоског изгледа су периферијског размештаја. Најизразитији је у највишем делу Нове Мале. Савремена изградња, која је изменила географски лик Беле Паланке и у главној улици, заснива се на принципу модерне урбанизације.

Ск. 15. — Положај и тип села Моклишта (размер 1:50.000).

У целини посматрано, закључује се да су културни утицаји различитих цивилизација утиснули свој печат у насеобинску типологију и урбану физиономију Беле Паланке. У њој ће се, и поред социјалистичке трансформације, још једно време назирати пет типолошких варијетета, најстарији са цртама старобалканског изгледа, међуратни преиначеног патријархалног типа и савремени са обележјем социјалистичке културе нашег времена.

ПОРЕКЛО И ГЕНЕЗА СЕОСКИХ НАСЕЉА

Насеља Белопаланачке котлине различитог су порекла. По времену постанка и старости, она се могу сврстати у четири групе: прву са врло старим пореклом средњовековним насељима, другу са старијим селима из времена пре XVIII века, трећу са млађим насељима из друге половине XVIII века и позног турског доба и четврту са новим селима из периода по ослобођењу од Турака. Групи нових села припадају и засеоци.

Средњовековна насеља. — Поред ранијих главних насеља, Извора, Новог Села и Клисуре, средњовековног порекла су несумњиво и

бројна друга данашња насеља. У познатијим изворима XV века од белопаланачких села наводи се једино Моклиште, а од осталих насеља средњег Нишавља Мокра, Орља, Црноклиште и Козја. Док се Орља у једном дефтеру из 1451. год. наводи под данашњим именом, Мокра се у дефтеру од 1447. год. спомиње као село Мокрин.³⁵⁵

Средином XV века већина села Белопаланачке котлине и осталог средњег Нишавља била је обновљена, али су насеобине биле веома неједнаке развијености. Село Козја, које се наводи међу тимарима у поречју Тимока 1454—1479. год., имало је 3 домаћинства. Приближан приход, укључујући и испенч од 56 акче, који је убиран од тог села износио је 364 акче. Већина села имала је највероватније око двадесетак домаћинстава. Село Црноклиште, које се наводи у једном дефтеру из 1448/1449. год. имало је 19 домаћинстава, а давало је приход од 1332 акче. Моклиште, највеће село Белопаланачке котлине и осталог средњег Нишавља, и у XV веку било је међу најразвијенијим. Године 1448. Моклиште је имало 60 домаћинстава и 6 домова удовица, а давало је приход од 5672 акче.³⁵⁶ Моклиште се спомиње и у XVI веку када се истицало сточарством а поглавито овчарством. По турском регистру о данцима из 1576/77. год. у Моклишту је било 3 домаћинства која су имала више од 25 оваца.³⁵⁷ Старост становништва Моклишта, испитивањем порекла, може се пратити до XVII века. Село Тамњаница је познато из 1443. године. У великој битци на Куновици, која се водила и у западном делу Белопаланачке котлине и у којој је деспот Бурџ Бранковић жестоко потукао Турке један убијени блиски рођак султанов као и хиљаде палих муслимана сахрањено је у Тамњаници.³⁵⁸ Трагови тог средњовековног гробља налазе се у атару Тамњанице на месту Клепало. У старијим историјско-географским изворима, Тамњаница се спомиње два пута. Првипут, у једном запису из XVII века записаном у манастиру св. Борба у Темској, пре 1699. год. као пиротско село Тамњаница.³⁵⁹ Другипут 1699. године када је у том великом селу које назива „варошица Дамњаница“ коначио аустријски посланик Волфганг Етингенски.³⁶⁰ Село Љубатовица је врло рано основано и припадало је, судећи по имену, средњовековном властелинском феудалном поседу. У XVI веку наводи се у поменутом регистру о данцима из 1576/77. године.³⁶¹ До последњих деценија турске владавине, Љубатовица је као слободно село остала одвојена од љубатовичког војника. То доказује пиротски „Харачки и Ђумручки списак“ из 1844. године у коме се село „Љубатовца“ посебно наводи уз „љубавца војници“.³⁶² У првој половини XVIII века, када је доселио Бурџ, оснивач љубатовичког рода Буринци, Љубатовица је била веће село.

Од осталих средњовековних насеља Белопаланачке котлине у регистру о данцима из 1576/77. год. наводе се Доња Глама, Горња Глама, Градиште, Топоница, Вета, Долац и Дражево, а од осталих насеља средњег Нишавља — Трешњанци, Бабин Кал, Мокра, Сињац, Шљивовик, Пајеж, Црвенчево, Козја, Мирановац, Ресник, Станичење, Доња Коритница, Витано-

вац и Враниште. Међу овим селима сточарством су се истицали Шљивовик, Црвенчево и Враниште. У Шљивовику и Црвенчеву по три домаћинства имала су више од 25 оваца, а у Враништу једно српско и два турска домаћинства.³⁶³ Имена села Доња Глама и Горња Глама проистичу из средњовековне рударске делатности. Реч „глама“ значи злато. Око 1440. год. у једној литри гламе било је 25% злата или једна четвртина. Будући да су „српски владари приморавали Дубровчане да одвајање злата од сребра врше на рудиштима Србије, односно по рударским градовима“ и да је трговина са гламским сребром била искључиво у рукама дубровачких трговаца,³⁶⁴ — може се рећи да су на сектору села Доње и Горње Гламе била стара златоносна рудишта, а можда и топионице и чистионице у којима су Дубровчани одвајали злато од сребра и трговали тим металима. Због свог значаја за рударство Доња и Горња Глама свакако су била познатија средњовековна насеља. Рударство се заснивало на експлоатацији еруптивних стена а нарочито оближњих андезита. Име села Градишта, распрострањено у топономастици Нишавља, упућује на старије насеље друкчије врсте и другог културног стања.³⁶⁵ Оно је доказ да је данашње село подигнуто на месту неке раније насеобине. Археолошким истраживањима утврђено је, да остаци старог утврђења у близини овог села потичу из VI века од једног Јустинијановог кастела из Румизијанске области.³⁶⁶ Из тога се закључује да је данашње насеље основано поред византијског градића још у раном средњем веку. На велику старину указују и други трагови ранијег живота, поглавито остаци црквишта св. Илије, свеца чији је култ у средњем Нишављу био јако раширен кроз старији период турског доба. О несумњивом континуитету од раног средњег века до данас, сведоче и друге чињенице. Испитивањем порекла становништва утврђено је, да је искључиво стариначко становништво Градишта велике старости, поуздано из времена пре XVIII века. Обележено је и на старијим картама; на Ебшелвицевој карти из 1718. године означено је као настањено село,³⁶⁷ на карти А. Х. Русета из 1843. године (размер 1:1,600,000), која представља смањену али унеколико исправљену Генералну карту Европске Турске коју је Лапије издао 1822. год. у Паризу (размер 1:800,000) израђену на основу старе топомастике, — на првом листу карте на крајњој источној ивици Белопаланачке котлине изнад Нишаве на уласку у Сићевску клисуру, обележено је данашњим именом.³⁶⁸ Мада је на поменутом картама обележено због важности стратегијског положаја на улазном делу велике Сићевске клисуре, извесно је да се убрајало у знатнија насеља. На то упућује и чињеница, што су на Русетовој карти у сливу Нишаве осим Градишта обележени само Ниш, Бела Паланка и Пирот.³⁶⁹ У пиротском „Харачком и Ђумручком списку“ из 1844. год., Градиште је као слободно село српским именом уведено у турско назвање „карне Иградиште“.³⁷⁰ Село Топоница је познато по највећем измештању. До XVIII века Топоница је била код данашњег насеља Црвене Реке, на једном делу њене махале Валожје. Као и друга и ово село Турци су спалили по повлачењу аустријске војске и српских добровољачких чета у аустро-турском рату од 1737.

године.³⁷¹ Избегло становништво поместило се на данашње место и заселило у шумским крчевинама. На положају негдашњег насеља покрај нишавског друма налази се на трагове (селиште).³⁷² Да је Топоница била код Црвене Реке доказ је и старо, у турско доба употребљавано, име села Црвене Реке која се звала и Топоница (Тополница).³⁷³ У селу Топоници има стариначких родова који броје и до 10 појасева. Село *Вега*, средњовековни црквено-феудални посед истоименог манастира, сем у XVI помиње се и у XVII веку. Овај други помен је из 1686. године у једном запису посредно преко Ветанског манастира.³⁷⁴ Средњовековна села *Долац* и *Дражево* била су слободна села кроз све време турске окупације. У пиротском „Харачком и Ђумручком спису“ из 1844. године наводе се са осталим слободним селима: Моклиштем (карије Имяклише), Доњом Гламом (Глама Дољня) и Крупцем (карије Икрпацъ) као карије Идолецъ и карије Идражева.³⁷⁵ Село Дражево називало се и Дражевац.

Мада се у доступним изворима не спомињу поуздано су средњовековна насеља и Букуровац и Горњи Рињ. Село *Букуровац* се налази на сектору долина Влашког Дола и Бандола,³⁷⁶ главном подручју негдашњег старог романизованог становништва, које је живело на северном ободу Белопаланачке котлине. На то упућују чисто влашки хидроними: Влашки Дол и Бандол.³⁷⁷ Име Букуровац долази по влашком имену Букур,³⁷⁸ по коме се насеље у турско доба, па и доцније, називало Букуровци.³⁷⁹ То је доказ да су насеље основали Власи сточари у средњем веку. У имену Букуровци са додатним наставком — овци одржало се назвање од оснивача проистеклог првог рода који је заселио село: тада је оно чинило једну посебну целину на основи родовске заједнице, на којој је почивало друштвено уређење код Влах.³⁸⁰ Када је село поморила куга 1802. године, у опустелом насељу пиротски Турчин читлук-сахибија Латиф-ефендија створио је читлук насеобину познату из пиротског „Харачког и Ђумручког списка“ из 1844. године под именом Чивлиги Букуровци.³⁸¹ Данашње насеље се развило из тог читлука насељавањем чифличана и обнављањем стариначког становништва. Село *Горњи Рињ* припадало је као манастирски пријавор црквено-феудалном поседу манастира св. Димитрија и св. Николе. На истом средњовековном црквеном добру крајем XVII веку основано је и село *Доњи Рињ*. После смрти неког калуђерског старешине, манастирски слуга је позвао становништво Риња и села Периша да се насели на преосталом црквеном имању које је било запустело. По старом и ново насеље, које је примило црквеног свеца као преславу, прозвало се Рињ. Назвање горњи и доњи додато је иза имена Рињ тек последњих деценија турске владавине, али се и данас издвајање у говору становништва ребе врши, јер се под појмом Рињ обухватају оба насеља. У пиротском „Харачком и Ђумручком спису“ из 1844. год. села су убележена као Рињ Горњи и Рињ Доњи, без ближег обележја.³⁸² Доцније се, до 1877. год., прво село називало Горњи Рињ, а друго Рињ Доњи, што је био случај и са Горњом односно Доњом Гламом.³⁸³

Старија села. — У ову групу долазе четири села за која у доступним изворима нема помена, а за нека ни сигурнијих индикација о времену оснивања. Старија села су: *Космовац*, *Црнче*, *Дол* и *Кременица*. Села *Космовац* и *Црнче* налазила су се до XVIII века на нижим положајима ближе друму. У овим помештеним насељима преовлађује становништво велике старине. Село *Дол* се налази у главном насеобинском појасу средњовековних Влаха сточара, у долини повремениог тока Влашког Дола. Према оскудном знању становништва изгледа да се у старини и само село називало истим именом. У селу Дол било је становништва друге етничке припадности. Оно је одржавало нарочите посмртне обичаје чији је главни чин био обредно ноћно ношење мртваца око села. Све то указује да је село данашњег постанка. Испитивањем порекла становништва у селу Мокри суседне области Коритнице, утврђено је да је „запатник“ разгранатог мокрањског рода „Поповске лозе“ Димитрије после „чуме“ из 1699. године побегао као дете сироче из Дола код Б. Паланке.³⁸⁴ По томе је поуздано, да је Дол постојао у XVII веку. Као слободно село у првој половини XIX века у пиротском „Харачком и Ђумручком списку“ уведено је под турским називом карије Идол раеси³⁸⁵ што значи „раја села Дола“. Око средине XIX века названо је Дол-Паланка.³⁸⁶ Тај назив је добило по саобраћајној функцији друмског хана који се налазио у атару села у првој половини XIX века. Хан је држао Арбанас-Анција, оснивач рода Анције из Дола до кога тај род броји пет појасева. Анција је био крпација, који је од паланачких Турака подигнут хан за себе присвојио вероватно одмах по доласку крпација у овај крај 1796. или између те и 1800. године.³⁸⁷ Село *Кременица* постала је насељавањем вароши Клисуре после 1630. године.

Млађа насеља. — У ову групу долазе сва остала већа села међу којима и нека од оних која су се развила из читлука или су обновљена уз читлуке. То су: *Вргудинац*, *Глоговац*, *Црвени Брег*, *Шпај*, *Лесковик*, *Чифлик*, *Крупцац*, *Теловац*, *Клење*, *Врандол* и *Ланиште*. Да ли су нека од ових насеља под истим именом постојала и пре судбоносног уништавања у првој четврти XVIII века не може се сазнати. О томе нема изворног материјала а малобројни стариначки родови обично знају само она ранија збивања из живота насеља која се односе на време њихових последњих предака — уназад најчешће за четири а највише 5 до 6 појасева, слично знању нових слојева досељеничког становништва образованог у XVIII и првој половини XIX века. Међутим, да су на положајима већине данашњих насеља ове групе, или у њиховим атарима, постојала старија насеља из времена пре XVIII века доказују њихова старија помештања и старији трагови ранијег живота и културе.

О пореклу села *Вргудинац* и *Глоговац*, која су се у турско доба звала *Вргудинци* и *Глоговци*,³⁸⁸ пошто су се та назвања свршавала на — ци, може се рећи да су им називи проистекли из породичних презимена оснивача, из којих су се временом диференцирала имена селима.³⁸⁹ То значи, да су та села постала из једне родовске крвне за-

друге. Села *Црвени Брег* и *Шпај*, у коме има и стариначког становништва из неког ранијег насеља које се налазило у атару данашњег, основана су крајем XVIII века насилним насељавањем ради чифличења њиховог становништва уз арбанашке крцалијске чифлуке. У топономији око првог села (Арнаутски Грљак, потес Албасанка) виде се места где су били ти арбанашки крцалијски чифлуци, а у имену села Шпаја албанска реч за кућу. Реч шпај употребљава се и данас у дебарском дијалекту албанског језика, где шпрај је, изговор шпај, значи кућа.³⁹⁰ Из турских читлука, насељавањем чифличана, постала су у првој четврти XIX века села *Лесковик* и *Чифлик*. У првом је на свој чифлук населио 3 куће, из којих се развило данашње село, очитључени спахија Шефир, а у другом читлук-сахибија Али-ага клисурске родове Рамадановце, Ајвазовце и Дилаверовце који су засновали данашње село. Село *Крупац*, које се 1844. год. спомиње као слободно село, за разлику од пиротског Крупаца, последњих деценија турске владавине и доцније звало се Доњи Крупац,³⁹¹ а село *Теловац* Тиоловци и Тијеновац. По знању становништва село *Клење* се називало *Клње* због „проклетује“ (клетве). Под турском окупацијом био је убијен један човек из села а није се знало ко је убица. Да би се пронашао злочинац, ношен је кондир са ракијом кроз цело село и сваки домаћин кад би почео да пије да докаже како су он и његови укућани невини клео би убицу. По том заклинању околна села прозову ово *Клње* („клнути“ старији облик глагола клету). Обичај „проклетује“ био се одржао у суседној Сврљишкој котлини и после ослобођења од Турака.³⁹²

Нова села. — Има их само два: *Мали Долац* и *Драчје*. *Мали Долац* је основан као железничарско насеље у времену између два светска рата на атару Долца, код истоимене станице. Оно се развило у мање занатско-трговинско средиште за суседна села доњег дела предела. *Драчје* је доскорашњи заселак Моклишта који је 1953. год. осамостаљен издавањем атара. Основано је 1900. године у потесу званом Чифлик на ранијем чифлуку белопаланчанина Шерифа Алијића. То је најмање насеље са десетак кућа.

Засеоци. — У Белопаланачкој котлини постоје три изразитија засеока: *Бандол*, *Орашје* и *Чупин Дел*. Сви су постали од издвојених већих заселица. Као раселице прерасле у омање насеобине, ови засеоци постаће осамостаљена насеља по издавању атара из атара матичних села. *Бандол* је заселак Дола од 12 кућа. Основан је као раселица око 1930. год., откада је отпочело пресељавање једног дела становништва из села у дотадашње привремено настањене виноградарске и сточарске станове; те су привредне зграде претворене у стално настањене куће. Уз овај заселак одржало се и неколико ненастањених сточарских појата. *Орашје* је засеок Моклишта од преко 50 кућа. Основан је од разгранатог рода Стојанови 1877. год., када се тај род преселио на своје појате. Овај велики засеок има своју издвојену махалу *Илинци* засељену од истоименог рода. *Чупин Дел* је други моклишки засеок од петнаестак кућа основан од рода *Чупинци* на исти начин и у исто време.

Осврт о општем развоју насеља. — Живот насеља Белопаланачке котлине, као и осталог средњег и свег Нишавља уопште, од XVIII века до краја турске владавине, карактерисао се спорим рашћењем прекиданим, у два до три маха, уништењем или наглим опадањем. Највећи број насеља из предкапиталистичког доба имао је мање од 30 домова. У последњим деценијама турске владавине Топоница је имала 30, Вргудинац 27, Теловац 16, Тамњаница 15, Крупац, Кременица и Букуровац по 9, Горњи и Доњи Рињ по 7, Врандол 6, Црнче 5, а Дражево, Ланиште и Чифлик по 3 куће крвних задруга. Нека већа насеља, услед тешких услова живота у колебљивим приликама позног турског доба, раселила су се умногоме. Већина становништва Теловца, ранијег Тијовца, пребегла је у Сврљишку котлину и код Сврљига основала село истог имена — *Тиовац* (Тијовац).

Према статистичким подацима из 1878. год., по ослобођењу од Турака, већина насеља била је мала или сасвим мала. Свега неколико данашњих највећих насеља имало је више од 40 кућа а само Бела Паланка и Моклиште преко 100 домова. У Белопаланачкој котлини било је укупно 1073 куће, мање него што данас има само Бела Паланка. Већина насеља између 1878. и 1884. год. увећала се бројем кућа, док су од 1884. до 1910. год. поступно расла. Између 1910. и 1921. год. насеља су се незнатно увећала. У раздобљу између 1921. и 1948. год. а поглавито у времену од првог до другог светског рата, пада главна развојна фаза. У СФРЈ нека села су се приметно увећала, а већина видно изменила свој географски лик изградњом кућа градског типа и грађевина општинских потреба.

ПОСТАНАК И РАЗВИТАК НАСЕЉА ГРАДСКИХ ФУНКЦИЈА

Бела Паланка. — Крајем XVI века, када се Куручесма развила из путне станице у варошко средиште Белопаланачке котлине, насеље на месту старог града Извора потпуно је запустело. У писаним изворима име му се не спомиње после 1565. године. Због погодности географског положаја, које је имао град Извор на раскрсници важних путева положен у средишту котлине, почетком XVII века Мехмед-паша, вероватно нишки или пиротски заповедник, подигао је на том месту стратегијско утврђење и путну станицу.

То утврђено место служило је првенствено ради одбране од хајдука и друмских разбојника. Оно је било, као и остала привремена утврђења тога доба, обично земљано упориште постављено на главном путу. Било је: „утврђено плотом (кољем) набацаним иловачом, што се зове *Паланка*, камо се становници заклоне, када добију глас, да су хајдуци запремили поље”.³⁹³ Та је Паланка, по Мехмед-пашини, названа *Мехмед-пашина Паланка*. Мехмед-пашину Паланку први спомиње, 1621. године, као турско „село” и коначиште анонимни путописац француског посланика Де Хеа под именом Мехмед-пашина Паланка.³⁹⁴ Под истим именом спомиње је и Пуле.³⁹⁵ У картографским

материјалима Мехмед-пашина Паланка обележена је, на Цариградском друму на данашњем месту, и на Де Феровој карти, издатој први пут у Паризу 1709. године.³⁹⁶

Када је, највероватније око 1630. године, уништена Куручесма, „године 1638-39. судији (кадији) од Пирота (Шеркеја) би наређено ручним царским писмом (ферманом) да из нова сазида паланку у Куручесми“.³⁹⁷ Међутим, нова паланка није подигнута на рушевинама Куручесме, већ на данашњем месту, јер Мехмед-пашина Паланка није била сигурно склониште и заштита од опасних хајдука. Како је нова паланка требала да буде и градско средиште, јер је рушењем Куручесме нестало и јединог предеоног средишта, то је она саграђена на данашњем, географски најпогоднијем месту. Нова паланка је завршена 1639. године по предлогу плана будимског валије (беглербега) Коча Муса Паше, „због тога, што су на овом месту хајдуци-устанци разбили један велики караван и побили много Мухамеданаца“.³⁹⁸ По Муса-паши, паланка је прозвата *Муса-пашина Паланка*. Она је, према подацима Хаџи Калфе († 1658), „имала 200 рифи (аршина-лаката) у дужину, а 120 у ширину, а зидове 3 рифа широке, а 14 рифи високе, заједно с темељима. Имала је 8 округлих кула, и свака је у наоколо хватала 20 рифи, а у висину 20 рифи. Кула на уласку била је риф виша од осталих, тако да је било свега 39.000 рифи зида, и за оваки је риф ухваћен рачун да ће стићи 70 аспара.“ Тај трошак, укупно 30.000 гроша, ваљало је да потегли 13 околних кадилука.³⁹⁹ По мишљењу Ф. Каница подробности којима Хаџи Калфа описује извођење новоградне, вршене по наређењу султана Мурата IV освајача Багдада, показују да су у XVII веку оваква дела сматрана под муслиманским господарством као нарочито одлична.⁴⁰⁰ Ово мишљење поткрепљује и тврђење К. Јиречека, по коме је Муса-пашина Паланка била „највећа старотурска тврђава на целој Војној цести“.⁴⁰¹ У близини тврђаве, за чију је изградњу коришћен и материјал рушевина римске Ремезијане, Муса-паша је за путнике саградио један велики хан.⁴⁰²

Изградњом Муса-пашине Паланке било је обновљено градско насеље на простору античке Ремезијане, раносредњовековне Румизијане и средњовековног и познијег Извора. Тиме је коначно завршено помештање предеоног средишта.

Прве податке, за даљи територијални развој, даје Евлија Челебија за средину XVII века. По његовом сведочанству, 1652—1653. године, у тврђави је било 150 војника с командантом, једна џамија и магацини.⁴⁰³ Кикле 1658. године истиче Муса-пашину Паланку као врло лепу са зидовима од камена, креча и малтера и са четири куле оивичене мазгалама.⁴⁰⁴ У то време, око средине XVII века, отпочело је насељавање српског становништва из суседног Новог Села. Становништво Новог Села, које се доцније по наређењу Турака сво преселило, основало је на североисточним падинама Малог Курила, у свом атару, данашњу Варош Малу населивши њен источни део. Тако је насељавањем Новог Села, почев од средине XVII века, створен најстарији српски крај Паланке, који су Турци назвали *В а р о ш М а л а*

и који се тако и данас зове. Када је Тосканац Јован Кјаромани 1659. године дошао у, од Срба, већ настањено место, које једноставно назива „Паланка“, оно је било „ограђено прекрасним бедемима као утврђени замак, али унутра — осим турске тврђаве — није било више него четири кућице покривене сламом у којима станују Срби“ („Расциани“).⁴⁰⁵ То су биле куће првих досељених родова из Новог Села. Вероватно већ следеће, 1660. године, избегли Цигани из оближње, раније разорене вароши, Куручесме, до тада настањени по околним селима, населили су се у близини Муса-пашине тврђаве и основали данашњу Доњу Циганску Малу. Када је у Муса-пашину Паланку приспео енглески племић Џон Бурбури, 1664. године, у пратњи аустријског посланика грофа Леслија, српско становништво било је већ бројно насељено. Оно је Бурбуријеву дружбу пресрело на „особит начин“: „жене бацајући пред њих на пут мале комадиће масла и соли, предсказивале су и желеле тиме срећу и успех путу и раду посланства“.⁴⁰⁶ У то време или можда нешто касније, око 1665. године, на позив Турака ради економских потреба насеља, крај тврђаве населила се, највероватније такођер из Куручесме и друга група Цигана и основала данашњу Горњу Циганску Малу.

О општем изгледу, насеобинској улози и значају, па према томе и степену територијалног развика, говоре потоњи путници XVII века. Павао Тафернер, Исусовац, члан и капелан Леслијева посланства, 1665. године, када се то посланство враћало из Цариграда, разгледајући римске остатке у Паланци истиче да су из рушевина старе римске вароши Ремезијане Турци саградили Муса-пашину Паланку.⁴⁰⁷ Десет година доцније (1675) у свом опису Турског Царства помиње је као ноћиште на путу Цариград — Београд руски племић Тодор Теоктистов Дорохин.⁴⁰⁸ Као „знатније место“ на путу од Ниша у Софију, помињу је Морозини 1675. и Бенети 1680. године.⁴⁰⁹ У то време, Муса-пашина Паланка се развила у већу паланку. Због тога је Бенаглија, 1687. године, описује као „варошицу, која бијаше најбоља паланка на свем путу, јер је ограђена платном, а штите ју 4 дебеле округле куле и 2 четворца над вратима, од којих је један сав од железа“.⁴¹⁰ И Бенаглија потврђује, по исказу месног становништва, да је Муса-пашина Паланка грађена и од материјала са руина римске Ремезијане. Када се тврђавица градила, причаху му, камење се од порушених зграда вадило, и том приликом наишло се на многе написе, старе новце и колајне.⁴¹¹ Последњи значајнији опис стратегијског значаја пред аустро-турском рату од 1689—90. год., изнео је у својим мемоарима гроф Шметау. По њему: „Паланка је један стари замак, опасан јаким зидовима, заштићен кулама и доминира висовима; без артиљерије било га је немогуће освојити“.⁴¹²

У аустро-турском рату од 1689—1690. године, Муса-пашина Паланка је била тешко оштећена и делимично разорена. Тада су уништени одбранбени јаки камени зидови, којима је Муса-пашина тврђава и насеље око ње било опасано од 1655. године. Трагови тих камених зидова распознају се местимично и данас западно од насеља.

Те од путописаца толико хваљене бедеме и зидове, Аустријанци су разорили артиљеријом приликом освајања октобра месеца 1689. године, када су уништили и неколико зграда у насељу.⁴¹³ Због тога је аустријски генерал Ветерани, који је 9. јануара 1690. године стигао у Ниш, одмах снабдео јаком посадом Паланку.⁴¹⁴ При повлачењу исте године аустријски војници потпуно су уништили градске зидове.⁴¹⁵ Ратна разарања нису била отклоњена ни до краја XVII века, јер последњи путописац XVII века, аустријски посланик гроф Волфганг Етингенски, који је 1699. године путовао у Цариград и обратно, није коначио у Муса-пашиној Паланци него у селу Тамњаници,⁴¹⁶ које се не налази на друму већ високој заравни, неколико стотина метара удаљено од друма.

Почетком XVIII века, тврђаву је обновио а насеље око ње опасао jakim палисадама нишки Мустафа-паша у сећању становништва познат као турски велики везир. Та се ограда од палисада одржала све до средине XIX века. Њом ограђено насеље затекао је Ами Буе 1840. године.⁴¹⁷ По Мустафа-паши обновљена паланка је почетком XVIII века прозвана *Мустафа-пашином Паланком*. О обнављању тврђаве одржало се народно предање које је забележио М. Б. Милићевић у другој половини XIX века. По том предању „град је градио велики везир Мустафа-паша, онај који је градио и мост на Нишави код Ниша”. Стога се „ово место” прозвало „Мустаф(а)-пашина Паланка”.⁴¹⁸ По томе је јасно, да је и то ново турско назвање настало на исти начин као и ранија.*

Обновљену Паланку под именом „Мустафа-пашина Паланка” од путописаца XVIII века први спомиње и детаљно описује Герард Корнелиус Дриш, путописац немачког посланика грофа Вирмонта, 1719. и 1720. године. Он истиче, да је Мустафа-пашина Паланка, мало дручкија, него што су друге паланке. Утврђена је само са заошпиљеним дебелим гредама, које су укопане у земљу и горе спојене једна с другом са попречним гредама. Има и камени градић са 8 кула, које су једнако далеко једна од друге. Одбрана ово градића и паланке, била би доста тешка, јер је опкољена на близу, висовима, који су виши од ње, те се може да бије унутра у њу и са малим оружјем”. „Може бити, да Турци због тога, и не држе у Паланци војену посаду, јер је сада нису имали никакве”.⁴²⁴ „Спроћу Паланке — у којој је према исказу Дриша морало бити у већини раније насељено српско становништво — на другој страни, има једна лепа механа, коју Турци зову хан или каравансерај”.⁴²⁵ По свој прилици, то је онај „велики хан, који је Муса-паша за путнике начинио”.⁴²⁶ Из Дришевог описа види се, да је тврђава, иако је и тада имала 8 кула, обновљена свакако по плану градње Муса-паше, изгубила ранију стратегијску улогу која је доцније у првој половини XIX века, умногоме опала.

* К. Јиречек је изнео нетачно мишљење, да је „Муса-пашина Паланка... забутном прозвана Мустафа-пашина Паланка”.⁴¹⁹ Ово мишљење прихватили су својевремено и неки угледни историографи, између осталих, П. Матковић,⁴²⁰ К. Н. Костић,⁴²¹ Ив. Д. Шишманов⁴²² и Јов. Мишковић.⁴²³

У писаним материјалима Паланка се само под именом Мустафа-пашине паланке последњи пут помиње 1737. године.⁴²⁷ Крајем августа 1737. године у ратним материјалима маршала Секендорфа каже се: „да се у Нишу и у његовим предстражама *Ак-Паланци* и Пироту оставе јаке посаде”.⁴²⁸ Ово је први помен *Ак-Паланке*, последњег турског назвања које се употребљавало до 1877. год., до коначног српског ослобођења Нишавља од турске окупације. У писаним материјалима каснијег времена, изузев првог, сусрећу се сва турска назвања.

И у аустро-турском рату од 1737—1739. године, Паланка је претрпела ратна пустошења. Ф. Каниц, на основу докумената аустријског ратног архива, износи да су Аустријанци приликом повлачења 1737. године неке зграде у Паланци а међу њима и један утврђени каравансерај разорили.⁴²⁹ Темељи тог хана, који се налазио где је данас средиште Беле Паланке, распознавали су се и у другој половини XIX века на дужини од 63 м и ширини 31 м.⁴³⁰ Године 1745. кроз Паланку је прошао српски путописац јеромонах Силвестар на путу за Јерусалим.⁴³¹

Са опадањем тврђавско-стратегијске функције, у другој половини XVIII века, због географских погодности и слободнијег живота, у Паланку је доселио, око 1760. године, косовски род Тољинци. Они су се населили поред главног уздужног пута југоисточно од тврђаве и образовали први српски друмски крај Паланке, данашњу Тољинску Малу. Тољинци су били први српски трговачки елемент у турској вароши.

Последњи путописци XVIII века пружају нове појединости о општем насеобинском изгледу и привредном животу. Године 1768. у Паланци је ноћио француски посланик код Отоманске Порте витез Сен-Прист. Тада се у „Муса-пашиној Паланци” налазила нека врста турског града, проста ограда од четири зида, с пушкарницама околу и са дванаест кулица по крајевима, у којој се просто може заклонити одред јаничара у време рата, или се заклонити ствари од напада каквих лаких чета. Град је имао само једна улазна врата.⁴³² У тако описаној Паланци, коју назива „Ак Паланком” знаменити путописац XVIII века Савијор Лузињан обедовао је 1786. године и, с тим у вези, саопштио неке податке о економским односима у насељу. „У Ак-Паланци Лузињан је јео укусну рибу и добре трешње. Четири ока трешња купио је за две паре. Вино које је пио у варошици, било је укусно и јефтино. Уопште за физичко окрепљење ту је Лузињан нашао изобилну храну”.⁴³³

Због повољнијих економских прилика крајем XVIII века, око 1800. године, два шопска (Бесибрадинци и Дедаживинци) и један сврљишки род (Џоњинци) основали су под последњим обронцима Поповог врха, југоисточно од данашњег насеља, на Чукару и Головршини (Головршина чесма) издвојени сточарско-земљораднички крај. Ту је се, под Бесибрадинским браништем, населило 1864. год. и избегло становништво села Кременице пред черкеским насиљима. Насебина на Чукару и Головршини и она старија у Варош Мали биле су главни српски крајеви у турској вароши. По ослобођењу 1877. год.

становништво Кренице повратило се у своје село. Остали насељеници на Головршини, које је на свом феуду био населио отац великог паланачког поседника Ибрахима Головрше, сишли су са Головршине у данашње крајеве. Последња кућа с Головршине сишла је 1880. године. Крајем XVIII века, највероватније око 1800. године, уз мале српске ханове, Турци су направили неколико кућа с дућанима. Тако је постала главна *Чаршија*. У њој 1870. и 1871. год. Ф. Каниц је видео малобројне хришћане настањене у једном реду кућица преко пута главне кафане са бедним хановима и радњицама.⁴³⁴ Ипак последњих година турске владавине, даљим територијалним ширењем и економским снажењем, основне функције одредиле су Паланци варошки карактер.

У првој четврти XIX века, око 1824. године, поменути досељеници источне струје поместили су се са Чукара и Головршине на садашње место, улево од Коритничке реке, и засновали *Врбак Малу*. Око 1835. године, четрдесет српских кућа саградило је стару цркву уз раније паланачко гробље. У тој се цркви служило све док се није порушила у првој четврти нашег века. У другој половини XIX века, око 1860. године, испред тадашње паланке на тимочком друму населили су се, касније познати трговци, Нака-тврдо-Пешић и Јованча Живић, а затим и род Милини. То су биле прве куће у Станичањској Мали. Та се махала интензивније почела развијати тек од 1890. год., по спровођењу железнице и изградњи железничке станице. По станици тај је крај прозват *Станичањска* (Станичењска) *Мала*. Године 1862. отворена је у „нарочитој — за школу саграђеној — згради“ прва српска школа;⁴³⁵ школа је била у Тољинској Мали. Око 1870. године род Златановићи — Студенци, из нишког села Горње Студене, купили су од бега Већата воденицу на отоци Врела и засновали у близини *Студенску Малу*, осим Чаршије, шести српски крај Ак Паланке.

У првој половини XIX века главна турска насеобина, која је „остављала врло жалостан утисак“, налазила се у граду — Кале-у. У ту тврђавску насобину могло се ући само у току дана, јер су се свакодневно „свечери кале капије брижљиво затварале“.⁴³⁶ Турско насеље у Кале-у састојало се од неколико нечистих „узаних сокачића“ у којима се налазило: 60 збијених кућица, мала цамија, њено минаре и две текије.⁴³⁷ Једна од најбољих турских кућа у граду припадала је Ферат-бегу; она је имала и већи хаман. У тој кући, децембра 1877. год., било је седиште команданта ослобођене Беле Паланке пуковника Б. Влајковића.⁴³⁸ Неке турске куће имале су и своје мале занатске радионице, за оне занате којима су се бавили искључиво Турци. Осим насеља у граду и кућа у чаршији, Турци су имали и мањи крај у једној узаној улици поред тврђаве која је изводила на главну чаршију Ак Паланке. Куће у том крају, као и другим турским варошицама, биле су сниске приземне кућице са авлијама високо ограђеним зидом.⁴³⁹ По Ф. Каницу у Паланци је до 1871. године било настањено 300 муслиманских душа.⁴⁴⁰ М. Б. Милићевић тврди, да је до 1877. године у Белој Паланци живело Турака око 200 душа.⁴⁴¹ Та се разлика

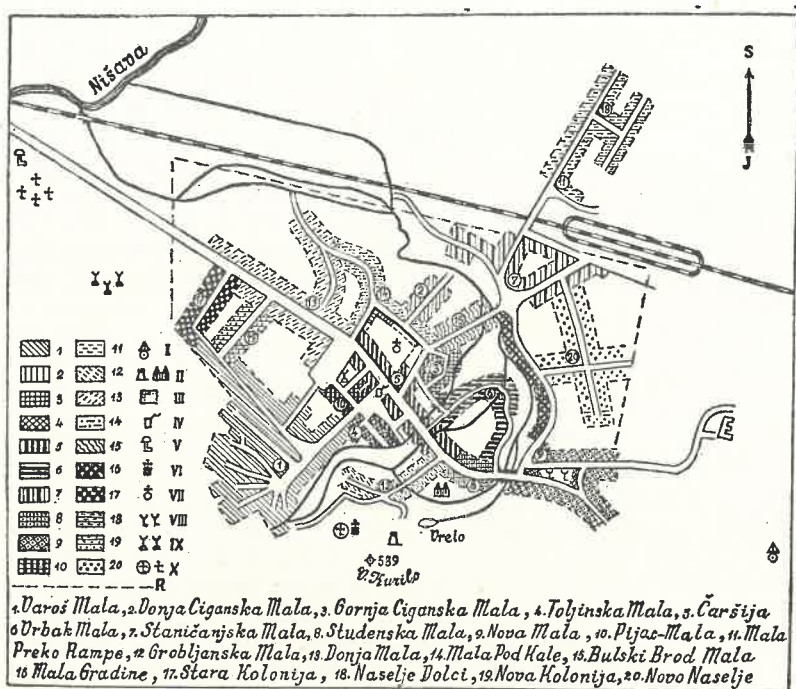
објашњава тиме, што је први писац вероватно у муслимански живаљ убрајао и Цигане мухамеданце, али такођер и исељавањем Турака у последњих неколико година пред ослобођење.

У последњих десет година, Турци су у Паланци имали осим главне и помоћну тврђаву Табије. Турско гробље налазило се поред главног друма на простору данашње Нове Мале. И паланачки Цигани су имали своје гробље; оно је било где је данас Пијац Мала на месту где је касније постављен „кантар“. Непосредно иза 1877 год., површине под тим гробљима убрзо су рашишћене. Циганско гробље је премештено на Мало Курило и то западну страну изнад данашњег расадника.

* * *

Када су српске трупе децембра 1877. године ослободиле Паланку: „Главна чаршија била је највећа улица те варошице која по форми својих кућа и дућана живо потсећаше на неке партије Дорћола“⁴⁴² турског краја Београда. Варошица таквог изгледа почела се територијално брже развијати и преображавати од 1879. године. Те године 6. фебруара, Бела Паланка је постала седиште Белопаланачког среза.⁴⁴³ Исте године месна општина је поставила и привремени план даљег развитка насеља. У жељи да се Паланка развије око главног друма, у продужењу Чаршије а потом и у средишту крај друмске раскрснице, председник општине Алекса Јањић, од рода Цинцари, насељавао је сеоске дошљаке на општинском земљишту ранијег турског гробља. Насељавање је ту отпочело тек од 1880. године, јер се сујеверју склоно сеоско становништво нерадо настањивало на месту где је било гробље. Тако је основан први насељски крај слободне Паланке, који је као нов прозват *Нова Мала*. Нешто касније, око места установљеног тржишта, досељени трговци образовали су *Пијац Малу*. Године 1885. 5. септембра Бела Паланка, у којој је од 1879. године установљена поштанска и телеграфска станица и тржиште, основна мушка и основна женска школа, проглашена је званично за варошицу.⁴⁴⁴ Међутим, иако је добила нове функције, Паланка се, у то време па и доцније, није знатније изменила. „Варошица се — како тврди Вл. Борђевић који ју је од раније познавао — није много променила од како је у нашим рукама. Неколико нових кућа у главној и малте не и јединој улици, то је све“.⁴⁴⁵ Главна измена била је постепено рушење турског града. Паланка се умногоме изградила од материјала, још у 1639. години подигнуте, турске тврђаве.

На простору где је била турска тврђава, саграђена је нова основна школа и нова црква чији су темељи постављени 1910. године а освећење извршено 1914. године. На мањој површини око школе и цркве уређен је зелени сквер. Између 1882. и 1910. године Бела Паланка се територијално развијала у шест новооснованих крајева. Прве куће у *Мали преко Рампе* подигнуте су 1885., *Гробљанској Мали* 1890., *Доњој Мали* 1891., *Мали под Кале* 1900., *Булски брод Мали* 1908. и *Мали Градине* 1910. године. До 1918. године у Белој Паланци је изграђено 353 зграда или 42,3% од броја зграда у 1950. години.⁴⁴⁶

Ск. 16. — Размештај насеобинских крајева Беле Паланке и периодизација територијалног развитка. 1, 1650 (1939) год.; 2, 1660 (1920) год.; 3, 1665 (1952) год.; 4, 1760 (1860) год.; 5, 1800 (1920) год.; 6, 1824 (1940) год.; 7, 1860 (1947) год.; 8, 1870 (1936) год.; 9, 1880 (1912) год.; 10, 1882 (1920) год.; 11, 1885 (1947) год.; 12, 1890 (1949) год.; 13, 1891 (1912) год.; 14, 1900 (1949) год.; 15, 1908 (1953) год.; 16, 1910 (1950) год.; 17, 1939 год.; 18, 1947 (1956) год.; 19, 1953 (1956) год.; 20, 1954 (1956) год. I = локација расељене насеобине на Чукару и Головршини (1800—1880); R = територија утврђеног центра римског града Ремезијане и византијског Румизидане; II = локација средњовековног града Извора и његовог подграђа; III = простор турског града, саграђеног 1639. год. са траговима руина; IV = локација Муса-пашиног каравансераја саграђеног 1639. год.; V = турска помоћна тврђава Табије; VI = место где је била стара црква; VII = данашња црква; VIII = локација турског гробља; IX = раније и данашње циганско гробље; X = раније и данашње српско гробље.

Постанак Мале преко Рампе интересантан је пример образовања патријархалних вароши из турско-источњачке паланке. Наиме, у алувијалној равни Нишаве, где је данас тај крај, било је ораничко поље са паланачким и њивама околних села које су оране до друма. Сиромашни сеоски досељеници који су ту имали земљу, нису били у материјалној могућности да у вароши изграде куће. Они су у оближњим селима или на својим њивама правили дрвене скелете кућа и облепљивали их чатмом, па тако „скројену зграду“ преносили ноћу на друм поред својих њива. Таквих „покретних кућа“ пренето је седам у ту махалу. Оне имају „ниски фундамент“ касније нешто укупан у

земљу а уздигнут око 30 см. Једна од таквих кућа је Милутина Борбевића у улици Партизански пут 23. Када је, од 1885. године, осим тих подигнуто и неколико других сличних кућа у тој махали, она се већ била оформила као посебан крај. Зато су уз њих 1898. год. на уласку у тај, од остале вароши тада издвојен, периферни крај саградили куће са дућанима Симиновићи „Црепњари“ и Аранђеловићи „Влачари“ обављајући занате по којима су добили надимке. Мала преко Рампе, као и остали друмски и други периферни крајеви а нарочито Доња Мала, постада на ранијим чифлицима паланачких бегова Османа и Ислама, брже су се топографски развиле од средишњих крајева, јер се у Чаршији морао да купује „плац на метар“ а у ивичним крајевима земља се продавала „на бутуре“ и ту се могла да „направи и припроста кућа.“ Упоредо са рашићењем ивичних крајева развијао се у њима и привредни живот типичан за занатско-земљорадничке варошице. У Мали преко Рампе отворене су уз раније, око 1930. год., две коларске и једна браварска радња а после 1945. год. и поткивачка, грнчарска и црепарска.

*

У капиталистичкој Југославији општа физиономија насеља знатно се изменила, јер су се сви крајеви увећали. Од 1919. до 1940. године изграђено је 377 зграда или 45,1% од броја зграда у 1950. години. Од важнијих објеката изграђени су: болница, хидро-термо електрана, саграђена 1926. године, и крај Стара Колонија. Стара Колонија је изграђена 1939. године, после пустошне поплаве од 20. маја у којој су пострадале: Милошовска (део Варош Мале), Гробљанска и Врбак Мала. Та је насебина морала бити изграђена у току једне године, јер је поплавом однето 18 а оштећено око 100 кућа у вредности тадашњих 2,000.000 динара. Стара Колонија је плански изграђена зауземањем Рајка Живковића „Црње“, ондашњег председника општине, на државном земљишту ранијег Среског расадника.

Зграде према години изградње у Белој Паланци

Укупан број зграда	Број зграда према години изградње								
	пре 1900	1901—1918	1919—1930	1931—1940	1941—1945	1946	1947	1948	1949
834	219	134	206	171	50	8	15	8	13
100.0%	26.2	16.1	24.6	20.5	6.0	1.0	1.8	1.0	1.6

Бела Паланка се највише развила између 1919. и 1930. године. Док је пре 1900. године било подигнуто 219 зграда, за само 11 година тог раздобља саграђено је 206 зграда. По томе главна фаза територијалног развитка била је у времену између 1919. и 1930. године.

У СФРЈ фаза савремене изградње захватила је Белу Паланку тек од 1953. године. Међутим, иако су до тада, од објеката друштвеног значаја, „за седам и по година подигнуте — само — две зграде и физкултурни стадијон”,⁴⁴⁷ од јесени 1947. год., отпочела је постепена колонизација становништва села Дола. Непосредно иза пустошних бујичних поплава у лето 1947. год., од којих је пострадало Паланци најближе село Дол, у продужетку Мале преко Рампе — између ње и Нишавског моста на Тимочком путу — насељено је сеоско становништво чије је куће уништила бујица. Пресељавање села Дола, познато као „колонизација Долаца” у „Насеље Долци” или Долску Малу — подигнуту на плацевима уступљеним сеоском становништву у накнаду за њихову одговарајућу површину обрадиве земље — леп је пример старања социјалистичког друштва о радном сељаштву.

Године 1953. отпочела је према усвојеном регулационом плану социјалистичка фаза изградње и уређења Беле Паланке. Те године отпочело се са подизањем *Нове Колоније* а одмах затим и *Новог Насеља*. Изградња тих нових насеобина представља најинтензивнију фазу територијалног развитака Беле Паланке. У Новој Колонији, изграђеној од приватника материјалним средствима добијеним од друштвене заједнице, куће су једнообразне истог типа, збијене и једноспратне. У Новом Насељу, које припада општедруштвеној својини, оне су двојаког изгледа: једне су издужене, са правоугаоном основом, и ниске градње, а друге, квадратне основе, имају уздигнуте улазне тремове. Око њих су уређене мале цветне алеје. Грађене разређено, са конфором и украсним фасадама, те куће са урбаном констелацијом и друштвеном наменом насеобине истичу Ново Насеље као изразит пример савремене градске четврти.

Број завршених приватних станова у Белој Паланци у последњим и 1968. години знатно је допринео увећању стамбеног фонда у општини. Док је на територији општине Бела Паланка 1965. саграђено укупно 46 станова, у 1968. год. завршено је 110 приватних станова од чега 79 су двособни.⁴⁴⁸

Главни објекат комуналне изградње републичког значаја је трогодишња регулација Коритничке реке (1954—1956) из средстава републичког буџета. Око регулисаног речног корита ширине 15 м на дужини од 1 км изграђен је кеј са дрворедима у појасу широком 4 м. Регулација на градској територији обухватила је и уређење басена Врела који је проширен у природно језеро, врло привлачан туристички мотив. У савременој фази изградње и модернизације изграђен је и низ других сасвим нових објеката. Међу њима су и: зграде гимназије и суда, ветеринарске амбуланте, предузећа „Будућност”, винарског трговинског предузећа „Чегар”, млекаре „Сува планина”, робне куће и нове кланице. Уређењу и преображају града видно је допринело поплочавање и асфалтирање главних улица и изградња водовода и канализације. За нови водовод користи се крашка вода јаког Дивљанског врела, удаљеног од Беле Паланке 5 км. Уређење рекреативног резервата Велико Курило такође је веома значајно. Оно

је обухватало и измештање ранијег гробља, које је било изнад Врела на кавернозној кречњачкој падини и представљало велику здравствену опасност због сталног бактериолошког загађивања врелске воде, и изградњу репрезентативног туристичког хотела „Есперанто”, летње позорнице и бифеа „Врело”.

Урбанистичком, комуналном и уопште насеобинском изградњом и преображајем, Бела Паланка је за релативно кратко време веома изменила свој географски лик. Али је за ово градско насеље карактеристична не само урбана већ и културна трансформација становништва. У том погледу од посебног је значаја концентрација културно-образовних институција у новоизграђеној згради „Дома културе”. У њој је смештен и новоосновани месни музеј и месно позориште. Ту су и просторије Народног универзитета уз градску књижницу.

Све те, само делимично поцртане промене, несумњив су доказ о општем просперитету Беле Паланке у нашој социјалистичкој друштвеној заједници.

Црвена Река. — Почетком XIX века, на месту данашњег по функцијама претежно градског насеља, због значајног стратегијског положаја уз клисуру Црвене реке, звану Жрело, и на степњеном делу Белопаланачке котлине — онде где се она предваја из широког средишњег у доњи ужи део, Турци су саградили велику караулу. У караули је одржавана стража у јачини од 20 људи.⁴⁴⁹ Ради потреба друмског саобраћаја, на том месту где пут из долине Црвене реке излази на нишавски друм заштићен караулом, саграђена је, на овој саобраћајној и стратегијској тачци, најпре турска дрumsка механа, а затим и два дрumsка хана српског становништва. Те три механе нашао је *Ами Буе* 1836. године.⁴⁵⁰ Тако је под караулом постала *путна станица* названа именом бујичне Црвене реке која ју је оптицала при свом ушћу у Нишаву.

Око поменутих ханова насељавало се становништво из околних села и ту засновало средином XIX века српско село. То се село после десет година морало раселити, јер су се у Црвену Реку населили Татари и Черкези. Године 1861. насељено је 25 татарских а 1864. год. 31 черкеска породица.⁴⁵¹ Раније српске ханове преузели су Јевреји и Цинцари; Јевреји су отворили и један дућан. *Черкеско-татарско насеље* у Црвеној Реци било је највеће познато насеље те врсте у Србији. Велика черкеска цамија налазила се код данашње школе а недавно је срушена позната Черкеска чесма која се налазила у махали Валоже.

*

Муслиманско насеље у Црвеној Реци је запустело 1877. год. када су са турском војском и мухацирима отишли и Татари са Черкезима. *М. Б. Милићевић*, 1883. год., убраја Црвену Реку у села која су постојала док су Турци држали пиротски округ а којих тада није било.⁴⁵² На месту расељеног села остали су друмски ханови које су и

даље држали Јевреји и Цинцари. Тако је Црвена Река опет постала главна друмска станица на путу Ниш—Бела Паланка. Једну од најбоље снабдених кафана, коју је држао један „промућурни Чивутин“ походио је и неколико описао *Вл. Борђевић* у ратним годинама 1877. и 1885.⁴⁵³ Године 1888. изграђена је зграда железничке станице и две карауле за железничке службенике. Отада је Црвена Река постала и излазна *упутна станица* за насеља западног дела котлине и села облукa Црвене реке.

Основана као друмско насеље око путних ханова и железничке станице, Црвена Река се од 1910. год. почела развијати у друго варошко котлинско насеље, са функцијом локалног економског средишта за околна села и села Ветанске корутине. Поменуће године отворен је трговачки магацин за откуп, смештај и извоз дрва железницом. Уз магацин Сићевчани су отворили трговину за куповину ракије и вина. Главно насељавање отпочело је од 1928. године и отада непрестано траје досељавањем становништва из оближњих села.

Црвена Река се развијала изградњом разређених кућа на купљеним плацевима атара суседних села, у алувијалној равни Нишаве и Црвене Реке и то на обема странама нишавског друма и по ниском побрђу јужне котлинске стране. Основну школу добила је 1930. год., а цркву 1935.

Најинтензивнији развој Црвене Реке изразио се у СФРЈ и то почев од 1945. године. Године 1948. подигнута је зграда школе а 1954. установљено тржиште са пијачним даном у недељу. Тиме се упоредо са територијалним ширењем и обликовањем насеобинског лика, урастањем новоизграђених кућа градског типа у међупросторима дуж друма и по побрђу, Црвена Река као издужено поглавито друмско насеље, оформила своју урбану физиономију и градске функције. Једно време била је друго предеоно општинско средиште.

ДЕРБЕНЦИЈСКА НАСЕЉА

Према подацима *О. Зиројевић* (1970), заснованим на турској архивској грађи, у XVI веку дербенцијска насеља средњег Нишавља била су: *Топоница* (Доња Топоница и Топоница), *Глоговац* (Г. и Д. Глоговац), *Теловац* (Тихеловац), *Вргудинац* (Вргудин) те *Клисурица* (негд. село Клисура), *Сињац* и *Коритница* („Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)“, *Зборник Ист. муз. Србије* 7/1970, с. 104, 108).

Као дербенцијска поменућа села била су углавном ослобођена обавеза званих аваризи диваније и текалифи урфије. Горњи Глоговац, нпр., био је ослобођен улака, сухре, черахора, градозиданија, веслача, нузула и др. Белопаланачка дербенцијска села, током претежног дела XVI века, била су већином мање насеобине с највећим бројем кућа у седмој деценији. Почетком XVI века у *Теловцу* је забележено 28 кућа, приход 2.495 акчи. До 1570. насеље се увећало на: 54 дербенцијске и 36 рајинских кућа, 16 неочењених и 2 удовице, приход 3.264 акче. Крајем XVI века *Теловац* је опао на 45 кућа и 21 неочењеног, а затим на 25 кућа и 20 неочењених. Око 1570. год. *Доња Топоница* је имала 24 куће и 10 неочењених, приход 4.200 акчи, *Топоница* 37 кућа и 25 неочењених, приход 4.000 акчи, *Горњи Глоговац* 27 кућа које држе 9 баштина и плаћају 1.500 акчи, а *Вргудинац* 12 кућа које су давале приход 1.765 акчи (н. д., с. 103, 178, 181—2, 184—5).

ПОСЕБНИ ДЕО*

1. БЕЛА ПАЛАНКА

Географско-топографске прилике. — Бела Паланка је варош, главно место и најразвијеније насеље Средњег Нишавља. Она лежи готово у средини Белопаланачке, по њој тако назване, котлине. Претежни део насеља је у равници котлине, с леве стране Нишаве, у нишавској алувијалној равни, на надморској висини од 285 м и на најнижој (Нишавиној тераси од 5—6 м (290—291 м), где су углавном средишни крајеви насеља, око цркве и друмског раскршћа. Насељски крајеви у непосредној суподини Великог (539 м) и Малог курила (408 м) изграђени су на овећој расплоштеној плавини Коритничке реке, која се, до садашње потпуне регулације корита, по истеку из епигенетске, 180 м дубоке, клисуре Мокрањског ждрела, у којој је просечен јужни обод котлине, разливала, на току кроз насеље, у три главна рукавца, који су се сједињавали у једну текућицу, тек при самом ушћу Коритнице у Нишаву. За постанак и локацију насеља на данашњем положају, од значаја је снажно Белопаланачко врело, које избија у градском парку под високим отсецима крашког облукa Великог Курила. Више насељске крајеве чине Варош Мала и Нова Мала. Варош Мала, најстарији хришћански крај насеља, који су Турци тако назвали и који се тако и данас зове, лежи под теменом Малог курила, топографски везана за његову североистоку окренуту падину, у којој су у искиданим комадима усечене, у виду уских полица, Нишавине терасе од 35 и 50—60 м, на којима су у редовима по неколико кућа ове махале. Нова Мала је на темену и отсеку западу окренуте стране Нишавине терасе од 15 (305 м). Највише куће Нове Мале узлазе са горње ивице терасе и прелазе линију нивоа истицања Белопаланачког врела, на висини од 306 м, приљубљујући се уз источне стране Великог курила.

Бела Паланка се развила у градско насеље, и као таква одржала почев још од најстарије античке прошлости до у наше доба, због врло погодног саобраћајног смештаја. У насељу се укршта, са Нишавским издужним путем, попречни пут Бела Паланка — Бабушница, који кроз долину Коритнице и долине Лужнице и Пусте Реке излази у јужно Поморавље на моравско-вардарску саобраћајницу. Тај по-

* Резултати теренских проучавања закључно са 1957. годином.

пречни пут са југа на северу се преко ниског седла Бабине главе (817 м) наставља једним краком у важан Паланачко-тимочки а другим у раније врло значајан каравански Паланачко-белоградишко-видински пут којем је завршна тачка Видин у Доњем Подунављу. Становништво се водом снабдева са Белопаланачког врела, пумпи и бунара дубоких 5—6 м. Бунари на „берм“ око Врелске реке отоке Врела, код првих кућа Нове Мале, дубоки су до 2 м и служе за натапање градина. Са Врела се служе водом: Нова Мала, Врбак, Студенска и Гробљанска Мала.

Границе варошког атара су на местима: Табје, Велико курило и Мало курило са Мокром; Попов врх, Јанћина падина и Јевезовица са Крменицом. Са Клењем Паланка је омеђена на Боловима, а са Моклиштем на Мурици. Топографска имена за обрадиве површине су: Мурица, Табје, Драшћина страна, Чукар, Царина, Трап, Бојчина бара, Болови. Утрина и шуме обухватају: Велико и Мало курило, Бесибрадинска браништа, Дражин дол, Јанћину падину и Головршину чесму.

Бела Паланка је типично друмско градско насеље крстастог облика, типа тзв. патријархалних вароши. У насељу се разликује двадесет махала и крајева крстасто, претежно симетрично, наврстаних и ушорених највећим делом дуж двају главних путева супротних праваца. Махале и крајеви са бројем родова и приближним бројем кућа су: Варош Мала (42 р. 116 д.), Горња Циганска мала (31 р. 70 д.), Нова Мала (29 р. 66 д.), Доња Мала (38 р. 43 д.), Врбак Мала (22 р. 38 д.), Мала Преко Рампе (22 р. 32 д.), Доња Циганска Мала (10 р. 29 д.), Станичањска Мала (22 р. 33 д.), Студенска Мала (13 р. 27 д.), Мала Под Кале (14 р. 27 д.), Насеље Долци (9 р. 27 д.), Гробљанска Мала (14 р. 26 д.), Булски Брод Мала (12 р. 24 д.), Мала Градине (7 р. 12 д.), Стара Колонија (7 р. 11 д.), Тољинска Мала (2 р. 9 д.), Пијац и Чаршија (6 р. 6 д.); најмлађи насељски крајеви су Нова Колонија и Ново Насеље.

Порекло становништва

Напомена: Порекло становништва Беле Паланке излаже се ради потпуне прегледности, по *насељским крајевима („малама“)*. Социјалистичком изградњом сасвим нових насеобина, на територијалном простору вароши, настало је унутарње размештање становништва, нарочито у последње три године. Породице са више чланова у домаћинству и ове које нису имале потребан стамбени простор, прешле су, из крајева у којима су становале у времену наших испитивања, у новоизграђене насеобине — Ново Насеље и Нову Колонију. Њихово порекло је унето у овом прегледу, у онај насељски крај у коме су пре 1952. године становале. Родови и породице чији огранци настањују два или више насељска краја, *убележени су само у једном*, — у оном где су најпре констатовани приликом теренских испитивања.

Варош Мала. — Досељени родови и породице су: *Велковци* и *Цурцинци*, 9 к. (Стојановића, 6 к., Антићи, 3 к., св. Никола): из Новог

Села. Имали прекор *Златари*, јер били пронашли ћуп са златницима. Велковци су трговци и занатлије а Цурцинци само занатлије. Од Велковаца три куће су настањене у Доњој Мали. Велковаца има одсељених у Ниш (1 к.), а Цурцинаца у Београду (1 к.) и Свилајнцу (1 к.). — *Шућинци* (Тошићи; 6 к., св. Никола): из Новог Села, земљорадници. Има их одсељених у Ниш (1 к.) и Београду (1 к.). — *Минчинци* (Николићи; 6 к., св. Никола): из Новог Села, земљорадници. У Доњој Мали настањена је 1 кућа. — *Миленковци* (Миленковићи; 4 к., св. Никола): из Новог Села, занатлије. Има их одсељених у Ниш (2 к.) и Краљеву (1 к.). — *Јанкуловци* и *Ценини*, 4 к. (Јовановићи, 2 к.; Ценићи, 2 к., св. Јован): из Новог Села. — *Драшкинци* (Цветковићи; 3 к., св. Јован): из Новог Села, земљорадници и занатлије. — *Домшинци* (Јовановићи, Тодоровићи; 3 к., св. Арханђел): из Новог Села, земљорадници. Сви побројани родови, који славе св. Николу и св. Јована, досељени су у Варош Малу, од Турака тако назван овај најстарији српски крај Беле Паланке, у XVII веку. — *Цогајци* (Николићи; 1 к., св. Борђе): из Вргудинца од рода Стамболијини — Веселиновци. Досељени су као спахијске чивчије. — *Живковци* (Живковићи; 1 к., св. Врачи): из Вргудинца око 1930. године, земљорадници. — *Николићи I* (1 к., Митровдан): из Теловца 1938 г., земљорадници. — *Николићи II* (1 к., св. Димитрије): из села Црнче 1939 г., шумар. — *Лилићи* (1 к., св. Арханђел): из Вргудинца 1940 г., земљорадници. — *Космовчани* (Дамњановићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Космовца 1942. г., радници. — *Клисурци* (Манићи; 1 к.): из Клисуре 1948. год., службеник. — *Изворци* (Давидовићи; 2 к., св. Арханђел): из пиротског Извора 1942 г., земљорадници. — *Костини* (Пејчићи; 2 к., св. Јован): из Мокре пре 1877 г., трговци. — *Зајинци* (Јоцићи; 4 к., св. Сава): из Ореовца пре 1877 г., занатлије. Једна кућа настањена је у Горњој Циганској Мали. Има их у Смедереву (1 к.) и Београду (1 к.). — *Јоцини* (Јоцићи; 3 к., св. Јован Крститељ): из Мокре од истоименог рода „Тодороковске лозе“, непосредно иза 1877 г., земљорадници. Има их у Нишу (1 к.). — *Гаргинци* (Пејчићи; 2 к., св. Никола): из Мокре од истоименог рода око 1910 г., пекари. — *Чавдинци* (Антићи; 3 к., св. Арханђел): из Ореовца око 1910 г., занатлије. — Има их у Нишу (1 к.). — *Игњатовци* (Игњатовићи; 1 к., св. Јован): из Дивљане од истоименог рода око 1910 г. трговци. — *Коритничани* (Вељковићи; 1 к., св. Димитрије): из Доње Коритнице око 1930 г., трговци. *Коњари* (Маринковићи; 1 к., св. Лука): из Доње Коритнице око 1930 г., занатлије. — *Лужничани* (Вељковићи; 1 к., св. Арханђел): из Шљивовика 1937 г., радници. — *Крстинци* (Крстићи; 2 к., св. Јован): из Мокре од истоименог рода „Војничке лозе“ 1938. г., ковачи. — *Банцаревци* (Николићи; 1 к., св. Никола): из Банцарева 1947 г., земљорадници. — *Тодоровићи* (1 к., св. Тодор): из Мирановца 1937 г., земљорадници. — *Баровци* (Виденовићи; 2 к., св. Врачи): из Мирановца 1943 г., трговци. — *Николићи III* (1 к.): из Витановца 1950 г., службеник. — *Милошовци* (Милошевићи; 10 к., св. Никола): из Горчинца у Лужници. Доселио Милош (Михаило 70 година, Ваца, Пејча, Милош) који „купио земљу од Турака“ у потесу Бојчиној бари. Милошовци

живели у Милошовској Мали која пострадала од велике поплаве у 1939 г., па се раселили у Варош Малу, Стару Колонију и Студенску Малу. Оснивач рода Милош био трговац а његови потомци трговци и ћурџије, а у најновије време и интелектуалци. Има их отселених у Нишу, Скопљу и Руми. Све три куће одселиле „по службе”. — *Андреинци* (Андреићи; 4 к., св. Никола): из Лужнице, занатлије. — *Коњоводци* (Ранђеловићи; 3 к., св. Арханђел): из Лужнице, земљорадници. — *Бобоционини* (Пејчићи, Петровићи; 2 к., св. Арханђел): из Лужнице, занатлије и земљорадници. Једна кућа настањена у Мали Врбак. Има их у Београду (1 к.). — *Божинци* (Митићи; 2 к., св. Арханђел): из Лужнице, земљорадници и лончари. Има их у Нишу (2 к.). — *Букавци* (Ранђеловићи; 2 к., св. Арханђел): из Лужнице, занатлије. Има их у Земуну (1 к.) и Краљеву (1 к.). — *Босинци* (Ристићи, 6 к., св. Сава): из Лужнице, занатлије. Има их у Нишу (1 к.). — *Маринковци* (Маринковићи; 3 к., св. Димитрије): из Лужнице, земљорадници и лончари. Има их у Београду (3 к.) и Нишу (1 к.). — *Дурини* (Маринковићи; 2 к., св. Врачи): из Лужнице, занатлије. — *Милинци* (Милићи; 2 к., св. Никола): из Лужнице непосредно иза 1877 г., земљорадници и занатлије. Има их у Нишу (1 к.). Сви побројани родови досељени из Лужнице, осим првог и последњег, насељавани су углавном од Турака средином и нарочито у другој половини XVII века већином као чивчије. Извесно је, иако теренским испитивањима није утврђено, да су лужнички родови у Варош Мали из Горчинца, у поменуто време и током XIX века, најразвијенијег и најпознатијег лужничког насеља, што доказују бројни документи пронађени у самом том насељу. *Стојменовићи* (1 к., св. Никола): из Босиљграда 1939 г., службеник. — *Каравулије* (Пејићи; 6 к., св. Никола): из Црвене Јабуге у првој половини XIX века („пре 120 година”). „Побегла од чуме” у караулу у Црвену Реку а затим прешао одатле у Белу Паланку. Има их у Нишу (2 к.), Београду (1 к.) — железничар и Смедереву (1 к.). — *Авлације* (Цветковићи; 4 к., Петковица): из Кичева око 1900 г., посластичари. Има их у Нишу (1 к.) и Београду (1 к.).

Горња Циганска мала. — Род непознатог порекла су: *Кујдинци* (Крстићи; 5 к., св. Никола). Стари српски род који се издаје за староседеоце. — Досељени родови и породице су: *Ликићи* (11 к., Нова Година): вероватно из негдашње вароши Куричесме (данашњег белопаланачког села Клисуре) у XVII веку; Цигани ковачи — мухамеданци. — *Тоскићи* (7 к., Нова Година и св. Димитрије): вероватно из Куричесме истодобно с Ликићима; Цигани ковачи — *Бећировићи* (6 к., Нова Година): вероватно из Куричесме заједно са Ликићима и Тоскићима; Цигани свирачи и ковачи. — *Цоринци* (Ђурићи; 1 к., св. Димитрије): из Клисуре од рода Марковци у турско доба. Има их у Београду (1 к.). — *Денчини* (Живићи; 4 к., св. Јован): из Кременице у турско доба, трговци. — *Петраћини* (Голубовићи; 1 к., св. Никола): из Моклишта 1912 г., столар. — *Поповци* (Поповићи; 1 к., Петковица): из Топонице 1928 г. од истоименог рода, трговци. — *Вельковићи* (1 к., св. Арханђел): из Шпаја од рода Јовинци 1941 г., службеник. — *Чољинци* (Ђирићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Клисуре од исто-

именог рода 1942 г. Има их у Жабљу (1 к.), Земуну (1 к.) и Београду (2 к.). — *Рамадановци* (Лилићи; 1 к., св. Никола): из Чифлика од истоименог рода 1946 г., занатлије. — *Манинци* (Николићи; 1 к., св. Борђе Алимпије); из Букуровца од рода Првулови 1946 г. — *Ралетовци* (Живићи; 1 к., св. Никола): из Моклишта од истоименог рода 1951 г. — *Шуњинци* (Петковићи; 1 к., св. Никола): из Клисуре од истоименог рода 1952 г., радници. — *Душмировићи* (3 к., Нова Година): из Пирота око 1905 г., Цигани — ковачи. — *Манићи* (2 к., Нова Година): из Пирота 1928 г., Цигани — радници. — *Говедаровци* (Живковићи; 2 к., св. Никола): из Шљивовика у турско доба и 1950 г. Огранак досељен 1950 г. живи у Станичањској Мали — службеник. Има их у Нишу (1 к.), Београду (1 к.) и Бачкој Паланци (1 к.). — *Машићи* (1 к., Нова Година): из Ореовца 1943 г., Цигани — радници. — *Шилјинци* (Манићи; 2 к., св. Борђе Алимпије): из Гулијана око 1800 г. („пре 150 година”), трговци. — *Соколовићи* (3 к., св. Мрата): из Трешња наца у турско доба, терзије и службеници. Има их у Београду (1 к.). — *Крстићи* (2 к., св. Никола): из Борова код Димитровграда 1920 г., колари. — *Јовановићи* (1 к., св. Никола): из Лужнице у турско доба, занатлије. — *Кокоронцини* (Денчићи; 1 к., св. Никола): из села Радањинци 1882 г., пиљар. — *Кукавчани* (Илићи; 2 к., св. Никола): из Богдановца око 1890 г., земљорадници. — *Младеновићи* (1 к., Петковица): из Крњина 1902 г., занатлије. — *Будурци* (Стаменковићи; 1 к., Пејчиндан): из села Масуровци 1932 г. — *Мечкоњини* (Аранђеловићи; 1 к., св. Јован): из Студене у Лужници преко Пирота, свештеник. — *Кенџини* (Соколовићи; 2 к., св. Арханђел): из Црвене Јабуге од Војиновића у турско доба, трговци. — *Цинџари III* (Стевичи; 2 к., св. Јован): из Крушева око 1850 г., занатлије. — Има их одселених у Пирот (1 к.). — *Салијевићи* (1 к., Нова Година): са Косова 1944 г., Цигани радници. — *Радовићи* (1 к.): из Сиска 1939 г., шофер.

Нова Мала. — Досељене породице и родови су: *Чуљинци* (Ђурићи; 1 к., св. Арханђел): из Тамњанице пре 1877 г., грнчар. — *Теловчани I* (Јонићи; 3 к., св. Арханђел): из Теловца од рода Боинци. Једни су занатлије (длакари и казанџије) а други, насељени око 1920 г. земљорадници. Од старијих досељеника има 5 кућа одселених у Земун и Београд и сви су калаџије. — *Барчини* (Митровићи; 1 к., св. Јован): из Моклишта непосредно иза 1877 г., ткач. Има их у Нишу (1 к.) и Београду (1 к.). — *Тополничани* (Ђорђевићи; 5 к., св. Тодор): из Топонице око 1880 г., трговци. — *Глигоријини* (Јовановићи; 2 к., св. Арханђела): из Вете око 1880 г., бравари. — *Теловчани II* (Стефановићи; 1 к., св. Никола): из Теловца око 1890 г., грнчар. — *Клисурци* (Антићи; 1 к., св. Борђе): из Клисуре од рода Јанковци — Маџинци око 1910 г., опанчари. — *Глоговчани* (Јовановићи; 2 к., св. Никола): из Глоговца око 1920 г., земљорадници и службеници. — *Марковци-Кременчани* (Николићи; 2 к., св. Никола): из Кременице од рода Здравковци 1938 и 1946 г., занатлије и службеници. Једна кућа настањена је у Варош Мали. — *Шумановци* (Антићи, Младеновићи, Тричковићи; 3 к., св. Арханђела): из Кременице од истоименог рода. Једна кућа Шумановаца који се зову Тричковићи, досељени

1945 г., грнчар, настањена је у мали Врбак, а друга Младеновићи, досељени око 1912 г., зидар, у Студенској Мали. — *Гламци* (Пенићи; 1 к., св. Димитрије): из Доње Гламе од рода Драгановци, препњар. — *Лилићи* (2 к.): из Крменице. Најпре се населили у махалу Врбак, па се поместили због поплаве у Нову Малу (1 к.) и Пијац Малу (1 к.); као бонбонције продавали слаткише по селима о саборима и сеоским славама. — *Белини* (Јовановићи; 1 к., св. Борђе): из Пирота око 1880 г., трговац. — *Тошићи* (1 к., св. Арханђел): из Пирота 1941 г., службеник. — *Модрићини* (Јанковићи; 2 к., св. Сава): из Ореовца пре 1877 г., длакари и шустери. — *Јоцинци* (Јоцићи; 2 к., св. Никола): из Горње Коритнице пре 1877 г., шустери. Има их у Нишу (1 к.). — *Врангини* (Живковићи; 1 к. св. Никола): из Шљивовика 1877 г., ткач. — *Веселиновци* (Митровићи; 2 к., св. Сава): из Ореовца око 1910 г., земљорадници. Најпре купили кућу са плацем и две њиве, па се онда доселили. — *Мачинци* (Павловићи; 2 к., св. Димитрије): из Горње Коритнице, занатлије. Има их у Војводини (1 к.). — *Џоњинци* (Деспотовићи; 11 к., св. Јован): из Округа око 1800 г., претежно земљорадници. Били насељени под Бесибрадинско Браниште код Головршине Чесме у издвојеном српском крају турске вароши. — *Стрелчањи* (Манојловићи; 3 к., св. Никола): из Стрелца 1876 г., дунђери. — *Мигинци* (Митићи; 2 к., св. Арханђел): из Крњина 1920 г., зидари. — *Шумари* (Миленковићи; 1 к., св. Борђе): из Крчимира, шумар. — *Борђевићи* (2 к., св. Арханђел): из Паклештице у Високу око 1890 г., платнар. — *Каралеинци* (Петровићи; 3 к., св. Димитрије): из Годеча под Старом Планином у Бугарској. Матеја (80 година) као војни бегунац пребегло из Бугарске око 1890 г., и населио се у Нову Малу; ту се оженио Персом из лужничког села Стрелца и отпочео да ради као занатлија — платнар. Има их у Земуну (1 к.). — *Мушинци* (Пејићи; 3 к., св. Никола): из Црвене Јабуге са Власине („Буковик“) пре 1877 г., занатлије (албати, ћурчије, касапи). Има их у Беочину (1 к.). — *Тужијанини* (Смиљанићи; 1 к., Пејчиндан): из Скопља око 1900 г., калајџија. — *Цинџари* (Ташковићи; 3 к., св. Арханђел): из Крушева 1887 г. Доселила једна кућа као казанска а данас су све три. — *Јере* (Тошићи; 2 к.): из Ужица око 1880 г., службеници. До спровођења железнице били поштоноше: „на коња носио пошту пре воза“. Има их у Нишу (1 к.).

Доња Мала. — Досељене породице и родови су: *Павлови-Фендијини* (Павловићи; 1 к., св. Никола): из Клања 1872 г., кондурџија. Има их у Нишу (2 к.), занатлије. — *Џидини* (Величковићи; 1 к., св. Јован): из Глоговца 1887 г., службеник. — *Пејчини-Шанковци* (Јовановићи; 3 к., св. Борђе Алимпије): из Горње Гламе 1888 г., трговци и службеници. Једна кућа овог рода настањена је у Чаршији. Има их у Нишу (2 к.) трговци и Кобишници код Неготина (1 к.). — *Николићи* (1 к., св. Никола): из Шпаја 1892 г., службеник. Има их у Београду. — *Вранци* (Јовановићи; 1 к., св. Арханђел): из Вран Дола 1895 г., трговац. — *Јагуринци* (Живићи; 1 к., св. Арханђел): из Крменице 1932 г., поткивач. — *Дркалци* (Стојановићи; 1 к., св. Арханђел): из Ланишта 1935 г., службеник. — *Тричковици* (Живковићи, Митровићи;

2 к., св. Арханђел): из Вргудинца. Живковићи су досељени 1937 г., занатлија, а Митровићи 1951 г., службеник. — *Дојкини* (Младеновићи; 1 к., Пејчиндан): из моклишког засека Орашја 1944 г., службеник. — *Величковици* (Митићи; 1 к., св. Никола): из Глоговца 1944 г. — *Поповци* (Мишићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Моклишта 1946 г., службеник. — *Рогљинци* (Бирићи; 1 к., св. Јован): из Тамњанице преко Бабушнице 1947 г., службеник. — *Павловци* (Станковићи; 1 к., Петковица): из Моклишта 1950 г., службеник. — *Боргови* (Борђевићи; 1 к., св. Врачи): из Топонице 1952 г., земљорадници. — *Никсинци* (Мишићи; 1 к., св. Никола): из Доњег Риња, службеник. Преселио се из Старе Колоније 1955 г., где се био доселио 1946 г. — *Каламковци* (Живићи; 1 к., св. Никола): из Класуре 1955 г., радник. — *Лжци* (Петровићи; 1 к., св. Никола): из Пирота 1903 г., снајдер. Има их у Књажевцу (1 к.). — *Станковићи* (1 к., св. Јован): из Пирота 1952 г., службеник. — *Ђуринци* (Павловићи; 1 к., св. Никола): из Доње Коритнице од истоименог рода 1881 г. Један огранак Ђуринаца који славе св. Арханђела, досељени 1938 г., земљорадници, настањен је у Мали Врбак. — *Огњановци* (Митровићи; 1 к., св. Јован): из Мокре 1897 г., трговац. — *Жеринци* (Митровићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Мокре 1930 г., трговац. — *Ракинци* (Ракићи; 1 к., св. Јован): из Мокре 1954 г., службеник. — *Станинци* (Митровићи; 1 к., св. Никола): из Мокре 1955 г., занатлија. — *Маринци* (Митровићи; 1 к., св. Јован): из Шебета 1949 г., земљорадник. — *Студенци* (Цветковићи; 1 к., св. Никола): из нишке Студене 1905 г., службеник. — *Пишљинци* (Пешићи; 1 к., св. Никола): из Мирановца 1954 г., земљорадник. — *Кукавчани* (Илићи; 2 к., св. Никола): из Богдановца, раније Кукавице, 1861 г., земљорадници. Доселио Стојко до кога род броји: Мирољуба, Перу, Драгог и Манојла. — *Малџинци* (Ранчићи; 2 к., св. Никола): из Раљина 1895 г., занатлије. Има их у Београду (1 к.). — *Младеновићи* (1 к., св. Никола): из Проваљеника 1915 г., земљорадник. — *Тошићи* (1 к., св. Арханђел): из Сурачева 1943 г. — *Сицинци* (Митровићи; 1 к., св. Арханђел): из лужничке Студене 1951 г., службеник. — *Чолинци* (Тошићи; 1 к., св. Арханђел): из Горњег Стрижевца преко Ниша 1951 г., службеник. — *Ристићи* (1 к., св. Никола): из Стрижевца преко Лапова 1954 г., службеник. — *Ватовци* (Бирићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Извора у Лужници преко Гњилана, службеник. — *Чегавинци* (Радовановићи; 1 к., св. Арханђел): из Јаловик Извора 1920 г., земљорадник. — *Врањанци* (Борђевићи; 1 к., св. Никола): из Врања преко Ниша 1944 г., трговац. — *Голубовци* (Вучковићи; 1 к., св. Борђе): из Црне Горе 1932 г., службеник. — *Бречко* (1 к., св. Арханђел): из Чајничка у Босни 1935 г., пензионер.

Врбак Мала. — Род непознатог порекла су: *Ђуркини* (Тошићи; 1 к., св. Никола). Стари занатлиски (терзија) род који се издаје за староседеоце. Има их отсељених у Нишу (1 к.). — Досељеници су: *Ранџинци* (Ранчићи; 2 к., св. Арханђел): из Крменице непосредно иза 1877 г., земљорадници. Има их одсељених у Београд (6 к.) и Краљево (1 к.). — *Лелекавци* (Станојевићи; 1 к., св. Мрата): из Горњег Риња од истоименог рода око 1910 г., земљорадници и занатлије — платнар.

— *Пешини* (Огњановићи; 1 к., св. Никола): из Моклишта 1824 г., казанција. — *Теловчани* (Митићи; 1 к., св. Арханђел): из Теловца 1925 г., земљорадници. — *Мишковци* (Јоцићи; 1 к., св. Јован): из Кременице 1925 г., земљорадник. — *Милићи* (1 к., св. Никола): из моклишког засеока Драчја од рода Градиштанци-Драчјанци 1927 г., занатлија. — *Раденковци* (Раденковићи; 1 к., св. Никола): из Букуровца од рода Петкови 1932. г., поткивач. — *Стојићи* (1 к., св. Никола): из Дола око 1940 г., службеник. — *Борџинци* или *Џорџинци* (Борђевићи; 2 к., св. Арханђел): из Теловца од истоименог рода 1948 г., лончари. — *Стаменковци* (Стаменковићи; 1 к., св. Борђе): из Пирота 1908 г., шустер. Има их у Београду (1 к.). — *Меџије* (1 к.): из Пирота 1910 г. — *Џауловци* (Вељковићи, Николићи; 7 к., св. Никола и св. Борђе Алимпије): из Доње Коритнице непосредно иза 1877 г., занатлије. Има их у Бору (1 к.). — *Ранђеловићи* (2 к., св. Јован): из Дивљане непосредно иза 1877 г., терзија. — *Такојци* (Тасковићи; 1 к., св. Јован): из Горње Студене од рода Дидинци 1924 г., земљорадници. — *Рајковићи* (1 к., св. Димитрије): из Островице око 1900 г., казанција. — *Бабинокалци I* (Бурђевићи; 2 к., св. Никола): из Бабиног Кала 1917 г., службеници. Има их у Нишу (1 к.). — *Бабинокалци II* (Вучићи; 2 к., св. Никола): из Бабин Кала 1945 г., службеници. — *Бригадирови* (Воиновићи; 1 к., св. Арханђел): из Лужнице у турско доба, земљорадници. Има их у Америци (1 к.). — *Песибрадинци* (Младеновићи; 2 к., св. Арханђел): из села Мирославци код Трна у Бугарској око 1800 г., земљорадници. — *Дедаживинци* (Живићи; 4 к., св. Јован): из Трна у Бугарској око 1800 г., земљорадници. — Са Песибрадинцима живели кроз турско доба у другом српском крају насеља код Головршине Чесме. — *Џинџари II* (Јанићи; 2 к., св. Антанас): из Грчке непосредно иза 1877 г., занатлије. Има их у Нишу (1 к.).

Станичањска Мала. — Досељеници су: *Игићевци* (Игићи, Милићи; 6 к., св. Никола): из Дола 1860 год., земљорадници. Ово је најстарији непосредно досељен род у ову махалу. Има их одсељених у Ниш (2 к.). — *Игићи* (4 к., св. Никола): из Црвеног Брега 1872 год., земљорадници. — *Пингери* (Стефановићи; 1 к., св. Арханђел): из Крушца 1924 г. — *Пиштољчовци* (Ђирићи; 2 к., св. Арханђел): из Класуре око 1930 г., земљорадници. — *Кургини* (Тошићи; 1 к., Бурђић): из Класуре око 1930 г., службеник. — *Мисирковци* (Живковићи; 1 к., св. Димитрије): из Класуре 1931 год., земљорадници. — *Поповци* (Поповићи; 1 к., св. Никола): из Класуре 1931 г., свештеник. — *Чуранци* (Пејићи; 1 к., св. Димитрије): из Вргудинца 1940 г., земљорадници. — *Савинци* (Митровићи; 1 к., св. Арханђел): из Вргудинца 1941 г. — *Кушлишови* (Ђирићи; 1 к., Бурђић): из Класуре 1942 г., желез. службеник. — *Стојановци* (Стојановићи; 1 к., св. Јован): из Клења 1947 г., пензионер. — *Паралжинци* (Јоцићи; 1 к., св. Никола): из Кременице 1947 г., радник. — *Босинци* (Николићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Мирановца од истоименог рода 1932 год., службеник. — *Раџинци* (Живићи; 2 к., св. Никола): из Мирановца од истоименог рода 1947 г., радници. — *Божинци* (Голубовићи; 1 к., св. Арханђел): из Сињца

1941 год., пензионер. — *Ђиринци*, 1 к., из Дивљане 1946 год., службеник. — *Ђуруци-Јовичинци* (Вељковићи; 1 к., св. Никола): из Мокре 1951 г., земљорадници. — *Петровићи* (2 к., св. Јован): из Брестов Дола око 1900 г., длакари. — *Штрбовци* (Миловановићи; 1 к., Петковица): из Штрбовца 1897 г., земљорадници. — *Ристићи* (1 к., св. Борђе): из Сенкоса у Бугарској, кафеџија. Има их отсељених у Нишу (1 к.). — *Црновунци* (Ристићи; 1 к., св. Никола): из Грчке у турско доба. Милан Р. Ристић Црновунац унук је номадског сточара Ашанина Јање, који је са сувопланинским Црновунцима боравио на Валојју на месту Црновуначке Колибе а затим на појатама изнад белопаланачке Нове Мале. Милан Црновунац има робаке у Прокупљу (Коста Димитријевић), селу Церовику и Нишу. — *Арсенијевићи* (1 к., св. Арханђел): из Андријевице 1927 г., службеник.

Мала Преко Рампе. — Досељеници су: *Марковци* (Марковићи; 1 к., св. Димитрије): из Дола око 1900 г., земљорадници. — *Лалини* (Крстићи; 2 к., св. Јован): из Букуровца око 1900 г., трговци. — *Симоновци* (Симоновићи; 2 к., св. Сава): из Врандола око 1900 г., земљорадници. — *Шилинци* (Спасићи; 3 к., св. Никола): из Грчке око 1920 г., земљорадници. — *Бачи* (Јовановићи; 1 к., св. Арханђел): из Дола 1920 г., службеник. Има их одсељених у Београд (1 к.). — *Ђирићи* (2 к., св. Борђе): из Клења 1937 г., земљорадници и вуновлачари. — *Божичи* (1 к., св. Борђе Алимпије): из Клења од рода Божинци 1937 г., поткивач. — *Ђирковићи* (1 к., св. Никола): из Дола од рода Панџини 1937 г., земљорадници. — *Тошићи* (1 к., Пејчиндан): из Дражева од рода Тошинци 1937 г., трговац. — *Голубовићи* (1 к., св. Арханђел): из Моклишта 1937 г., лончар. — *Младеновићи* (1 к., св. Арханђел): из Доње Гламе од рода Марковци, вуновлачар. — *Шилинци-Спасићи* (1 к., св. Никола): из Доње Коритнице 1901 г., столар. Доселио у Малу Под Кале одакле 1922 г. прешао у ову малу. Има их одсељених у Неготин (1 к.). — *Стојановићи* (1 к., св. Борђе): из Доње Коритнице од рода Данчуловци 1932 г., земљорадници. — *Денчићи* (4 к., св. Никола): из Бежишта, црепари. — *Џајинци* (Борђевићи; 2 к., св. Тодор): из Витановца 1931 г. Доселио Милутић (60 година) који је као војник граничар уштедео нешто новаца, купио земљу и подигао кућу. У Витановцу су Џајинци домородци, тамо им је „старо поколење“ и имају три куће. У Витановцу Џајинци прислужују св. Марка, сеоску и црквену славу, а у Паланци Спасовдан, такође црквену и насељску славу. Једна кућа овог рода, досељена 1941 г. у Белу Паланку, настањена је у Новој Мали, службеник. — Има их одсељених у Нишу (1 к.) 1955 г., службеник. — *Дојчовци* (Митићи; 1 к., св. Арханђел): из Витановца од истоименог рода 1943 г., трговац. Један огранак Митића настањен је у Варош Мали. — *Вучићи* (1 к., св. Никола): из Бабин Кала 1932 г., вуновлачар. — *Камбелевчани* (Јовановићи; 2 к., св. Димитрије): из Камбелевца 1932 г., земљорадници. — *Николићи* (1 к., св. Јован): из Лужнице од Камбелевца 1932 г. — *Дамњанови* (Аранђеловићи; 1 к., Митровдан): из Бугарске непосредно иза 1877 г. — *Кицошеви* (Крстићи; 1 к., Пејчиндан): из Јаловик

Извора 1934 г. — *Антићи* (1 к., св. Стеван): из Црне Траве 1927 г., зидар.

Доња Циганска Мала. — Досељени цигански родови из негдашње вароши Куричесме (данашње белопаланачко село Клисуре) из XVII века су: *Алићи* (6 к., Нова Година), ковачи. — *Бенићи* (5 к., Нова Година), ковачи. — *Кургићи* (4 к., Нова Година), свирачи. — *Гуњићи* (4 к., Нова Година), ковачи. — *Рамадановићи* (4 к., Нова Година), ковачи и радници. — *Бећировићи* (2 к., Нова Година), ковачи. — *Селимовићи* (1 к., Нова Година), радници. Сви побројани цигански родови издају се за староседеоце, јер су у Белој Паланци од зачетака данашњег насеља. — Остали досељеници су: *Асановићи* (1 к., Нова Година): из Пирота око 1930 г., Цигани радници. — *Демировићи* (1 к., Нова Година): из села Росомача у Високу 1922 г., Цигани радници. — *Радовановићи* (1 к., св. Арханђел): из Јаловик Извора око 1920 г., Срби — радник.

Студенска Мала. — Досељеници су: *Гирићи* (1 к., св. Никола): из Доњег Риња од рода Кракорци 1900 г., службеник. — *Живићи* (3 к., св. Борђе): из Кренице од рода Коилковци око 1912 г., занатлије. — *Нешићи* (1 к. св. Мрата — Мина): из Дражева око 1920 г., зидар. — *Чуљинци* (Николићи; 1 к., Пејчиндан — св. Параскева, Петковача): из Гламе око 1920 г., занатлије. — *Лекинци* (Павловићи; 1 к., св. Борђе): из Кренице око 1930 г., албатин. — *Шилинци* (Павловићи; 1 к., св. Сава): из Ореовца од рода Ђосинци 1932 г., ћурчија. — *Студенци* (Златановићи; 7 к., св. Јован): из Горње Студене у турско доба, трговци. Купили од паланачког спахије Головрше велику воденицу на Врелској реци отоци Белопаланачког врела, па у њеној близини засновали истоимени насељски крај. Има их одсељених у Београд (2 к.) и Нишкуну Бању (1 к.). — *Таскови* или *Драшкови* (Борђевићи; 5 к., св. Мина): из Доње Студене 1911 г. Сточари и сточарски трговци од најстаријег времена пореклом од Влаха сточара. — *Сврљиге* (Бранковићи; 1 к., св. Арханђел): из Сврљига непосредно иза 1877 г., занатлије. *Скоћинци* и *Раденковци* (Живковићи, Раденковићи; 2 к., св. Димитрије и св. Арханђел): из Бабин Кала непосредно иза 1877 г., касаци. Првих има одсељених у Ниш (2 к.). — *Шошкалије* (Митићи; 2 к., св. Никола): из Стрижевца непосредно иза 1877 г., поткивач. Има их у Нишу (1 к.). — *Шљекини* (Петровићи; 1 к., св. Арханђел): из Калуберова у Лужници непосредно иза 1877 г., дунђерин. — *Николићи* (1 к., св. Јован): из Богдановца 1936 г., занатлија.

Мала Под Кале. — Досељеници су: *Букуровчани* (Пешићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Букуровца од рода Веселинови или Пишљинци 1929 г., препар. — *Бадоловци* (Ристићи; 1 к., св. Борђе Алимпије): из Дола 1936 г., земљорадници. — *Младеновићи* (1 к., св. Борђе): из Моклишта 1937 г., радници. — *Живковићи* (1 к., св. Борђе): из Вргудинца 1949 г., службеник. — *Петровићи* (1 к., св. Никола): из Градашнице преко Пирота 1904 г., снајдер. — *Митићи* (1 к., св. Никола): из Пољске Ржане око 1920 г., земљорадници. — *Петринци* (Пејићи; 8 к., св. Јован Крститељ): из Мокре 1924 и 1930 г., земљорадници и занатлије. У Доњој Мали настањене су 4 куће. Има их одсељених у Ниш

(1 к.), радник. — *Гороломци* (Ранђеловићи; 2 к., св. Димитрије): из Мокре 1936 г., столари и земљорадници. — *Шуманковци* (Војиновићи; 1 к., св. Никола): из Островице 1933 г., занатлије. — *Мирановчани* (Голубовићи; 2 к., св. Никола): из Мирановца 1937 г., земљорадници. — *Илићи* (1 к., св. Никола): из Горчинца после 1918 г., зидар. Има их у Београду (1 к.). — *Дучевци* (Тошићи; 5 к., св. Никола): из Дучевца 1924 г., радници. — *Крстићи* (1 к., св. Јован): из Рагодеша 1941 г., земљорадници. — *Пешићи* (1 к., св. Симеон Богопримац): из Прокупља 1943 г., службеник.

Насеље Дола. — До августа 1953 г., када су била завршена испитивања овог новог насељског краја Беле Паланке, из села Дола били су колонизирани ови родови: *Манинци* (Стефановићи, Ранђеловићи; 7 к., св. Арханђел). Ранђеловићи (1 к.), досељени 1950 г., настањени су у махали Булски Брод. Овај је род огранак рода Анције из Дола. — *Вучинци* (Крстићи; 4 к., св. Никола). — *Мачинци* (Игњатовићи, Тодоровићи, Јовановићи; 4 к., св. Арханђел). — *Делчинци* (Николићи; 3 к., св. Борђе). *Цонинци* (Ранђеловићи; 3 к., св. Никола). — *Мишчинци* (Митићи; 3 к., Пејчиндан). — *Крстинци* (Крстићи; 1 к., св. Никола): из Букуровца преко Дола. — *Милојковићи* (1 к., св. Димитрије): из Моклишта. — *Козјанци* (Николићи; 1 к., Пејчиндан): из Козје преко Дола.

Гробљанска Мала. — Род непознатог порекла су: *Станковићи* (1 к., св. Јован). „Стари” живели у Чукару код Головршине чесме — печалбари. — Досељеници су: *Николићи* (1 к., св. Никола): из Шпаја 1892 г., трговци. Има их у Београду (1 к.). — *Врндалови* (Јовановићи; 1 к., св. Арханђел): из Вран Дола 1892 г., опанчар. — *Влајчови* (Илићи; 1 к., св. Параскева): из Моклишта од истоименог рода 1902 г., трговци. — *Цупоњини* (Јовановићи; 1 к., св. Арханђел): из Пирота у турско доба, трговци. — *Ранчићи* (1 к., св. Никола): из Пирота 1892 г., поткивач. — *Тошићи* (1 к., св. Арханђел): из Пирота 1902 г., кројач. — *Чунђинци* (Николићи, Павловићи; 5 к., св. Никола): из Доње Коритнице пре 1877 г., и 1949., колари и службеници. Једна кућа досељена 1949 г., настањена је у Мали Под Кале а једна Николића у Доњој Мали. — *Ореовчани* (Антићи; 1 к., св. Арханђел): из Ореовца 1887 г., службеник. Има их у Нишу (1 к.), Београду (1 к.) и Загребу (1 к.). — *Цајинци* (Веселиновићи; 2 к., св. Лука): из Доње Коритнице од истоименог рода 1907 г., земљорадници и занатлије. Једна кућа настањена је у Доњој Мали. — *Петровци* (Петровићи; 2 к., св. Јован): из Мокре од истоименог рода 1909 и 1923 г., службеници и трговци. Једна кућа настањена је у Доњој Мали. — *Пејинци* (Пејићи, Ранђеловићи; 4 к., св. Димитрије и св. Јован): из Мокре од истоименог рода 1890 и 1933 г., земљорадници. Један огранак настањен је у Доњој Мали (1 к.) а други, који потиче од Јосифа који доселио као колар, у Станичењској Мали. Има их одсељених у Нишу, Сарајеву и САД. — *Младеновићи* (1 к., св. Никола): из Крњина 1932 г., земљорадници. — *Ралинци* (Ранчићи; 4 к., св. Арханђел): из Ралина у Лужници 1936 г., трговци.

Булски Брод Мала. — Досељеници су: *Мигинци* (Митићи; 12 к., св. Арханђел и Петковица): из Дола од истоименог рода 1880 г., и од 1947 до 1953 г., земљорадници. Од овог рода у овој махали настањена је само једна кућа досељена 1880 г., осталих 11 колонизирано је у насељу Долци. — *Анђини* (Соколовићи; 1 к., св. Никола): из Доњег Риња 1880 г., бачвар. Има их одсељених у Ниш (1 к.). — *Градиштани* (Милићи; 1 к., св. Никола): из Градишта 1910 г., радник. Има их у Батајници (1 к.). — *Јанковци* (Јанковићи; 2 к., св. Борбе Алимпије): из Клисуре од истоименог рода око 1910 г. Ово је један од првих родова досељених непосредно у ову махалу. — *Динини* (Динићи; 1 к., св. Димитрије): из Љубатовице 1938 г., радник. — *Мишковци* (Шавловићи; 1 к., св. Лука): из Крменице 1947 г., занатлије. — *Златковићи* (1 к., св. Никола): из Барје Чифлика 1843 г., занатлија. — *Тричковићи* (1 к., св. Никола): из Ресника 1862 г. Има их у Београду (1 к.). — *Беличови* (Тошићи; 1 к., св. Арханђел): из Пајежа од истоименог рода 1934 г. — *Арсенијевићи* (1 к., св. Мрата): из Бићевца 1946 г., службеник. — *Самарцићи* (1 к., св. Борбе): из Билећа 1912 г., радник. — *Ламбићи* (1 к., Бурђевдан): из Коњица 1938 г., радник.

Мала Градине. — Досељеници су: *Кљокше* (Ранђеловићи; 2 к., св. Арханђел): из Крменице око 1910 г., занатлије. — *Цикурици* (Петровићи; 1 к., св. Никола): из Клисуре око 1930 г., занатлије. — *Шишкоње* (Пејићи; 3 к., св. Сава): из Ореовца око 1890 г., земљорадници. — *Цветковићи* (2 к., св. Никола): из нишке Студене око 1910 г., занатлије. Има их у Јелашници (1 к.). — *Витановчани* (Николићи; 1 к., св. Арханђел): из Витановца око 1920 г., земљорадници. — *Манићи* (1 к.): из Пајежа 1950 г., службеник. — *Стрижевчани* (Тошићи; 2 к., св. Никола): из Стрижевца непосредно иза 1877 г., бравар.

Стара Колонија. — Досељеници су: *Јанчинци* (Ђирковићи; 1 к., св. Никола): из Глоговца од истоименог рода око 1925 г., службеник. — *Космовчани* (Пејчићи; 1 к., св. Врачи): из Космовца око 1935 г., пинтер. — *Рињци* (Цветковићи; 1 к., св. Димитрије): из Доњег Риња од рода Мишинци 1947 г., службеник. — *Савинци* (Ђирићи; 1 к., св. Никола): из Доње Коритнице 1948 г., земљорадници. — *Крстићи* (3 к., св. Арханђел): из Витановца око 1920 г., трговци и занатлије. — *Пешићи* (1 к., св. Тодор): из Витановца од рода Станишинци око 1920 г., трговци. — *Брбинци* (Николићи; 3 к., св. Никола): из Лужнице, занатлије већином бербери. Најпре се населили код Головршине чесме одакле прешли, пре 1877 г., у Гробљанску Малу, а после поплаве од 1939 г., поместили се у Стару Колонију. Има их одсељених у Ниш.

Тољинска Мала. — Досељени родови су: *Тољинци* (Димитријевићи; 5 к., св. Арханђел): из околине Урошевца са Косова преко белопаланачког Новог Села око 1760 г. Сматрају се за један од најстаријих родова досељених из удаљених крајева. Тољинци су били велелепоседници и познати трговци. Има их одсељених у Београду (1 к.) и Свилајнцу (1 к.). — *Раминци* (Ранчићи, Борбевећи; 4 к., св. Никола): из Мокре од истоименог рода у првој половини XIX века („пре 120 година”). Има их у Нишу (2 к.) и Београду (1 к.).

Пијац и Чаршија. — Род непознатог порекла су: *Накинци* (Ранђеловићи; 1 к., св. Арханђел). Стари занатлиски род (јорганџије), који се издаје за староседеоце. — *Дилберовци* (Петковићи; 1 к., св. Арханђел): из Доње Гламе 1918 г., службеник. Има их у Београду (1 к.). — *Панајотовићи* (1 к., св. Арханђел): из Пирота 1850 г., трговци. — *Митићи* (1 к., св. Тодор): из Пирота 1885 г., поткивач. Има их у Србобрану (1 к.). — *Поповци* (Поповићи; 1 к., св. Димитрије): из Мокре од истоименог рода „Поповске дозе” 1920 г., трговци. — *Требјешанин* (1 к., св. Лука): из Црне Горе 1929 г., службеник.

2. БУКУРОВАЦ

Географско-топографске прилике. — Средишњи крај насеља, који се зове Средсело, лежи у изворишту долинице Ждрела (Ждрло), а нешто виши Горњикрај на рту Машиног или Големога дела високог око 430 м. Тај је рт крајњи део дисецираног и у комаде издвојеног доњег јез. пода. Јужни део Средсела је на благој падини Раденковог дола. Горњикрај од Доњегкраја је одвојен прегибом под којим је на нижој коси Доњикрај. У новије време Букуровац се развија према Горњемкрају, који има воде, и ка књажевачко-сврљишком друму, на коме се сашоравају најниже куће Средсела. Село се снабдева водом из бунара дубоких 8—10 м. У насељу се осећа оскудица у води за време лета када бунари пресушују; тада се у њима једино с јутра може захватити вода. Због оскудице у води, током сушних лета, становништво је приморано да узима воду из Нишаве и за пиће и за кућну употребу. Стока се поји на неколико корита која су око сеоских бунара и на Нишави.

Граница атара на 3-у повучена је долином Бандола на Гладно поље, Луг, Бабин кал и Мајсторову падину (претежно косе под шумом), са селом Долем; на С-у синор села обележен је на Крстовици (658 м), Наврапу, Гламској падини и Пропасју (узвишења и брдске косе), са Доњом Гламом; на Ј-у међу атару чини вис Рњоса (707 м), такође са Доњом Гламом, а затим долина Опљег дола, Божин кладецац, Гушћевина и Цебециница (претежно оранице) са Клењем; на Ј-у атар је ограничен коритом Нишаве. Топографска имена за обрадиве површине су: Пољана, Бара, Гушчевица, Цебециница, Голема њива, Гладно поље и потес Подидрум; утрина обухвата: Шасу, Скок, Врлу страну и Мале рудине. Шуме су на темену и странама Љиљаче.

Букуровац је насеље разређеног типа са збијеним кућама у појединим крајевима. У свим насељским деловима куће појединих родова скупљене су у гомиле које се, на краћем растојању, надовезују једна на другу. Главни насељски крајеви су: Средсело са Раденковим делом (20 кућа: Пешића, Чуљинаца, Раденковића и делинице Живковића), Горњикрај (8 кућа: Николића, Пешића „Пишљинаца” и делинице Раденковића), Доњикрај (24 кућа: Крстића „Шундриних”, Крстића „Живанинаца”, делинице Петровића „Шакоњаца”, Живковића „Колараца” и Живковића „Бикановаца”).

Старине. — На месту Селиште у близини данашњег насеља, у атару, налазе се насељски остаци Старог Букуровца. То Старо Село било је пострадао од „чуме“ 1802 г. На трагове материјалне културе врло се често налази: при риљању земље у Селишту или иза провала облака када бујица однесе површински слој земље. Најчешће се налази на пепелишта, огњишта, темеље кућа и на понеко кућње оруђе. При копању једног од најдубљих бунара у селу, на дубини од 15 м, нађен је један јеленски рог са три паровца.

Порекло становништва. — Старинци су: *Велинци* или *Шакоњци*, 11 к., (Петровићи, 10 к., Стефановићи, 1 к., св. Никола, 6 к., св. Арханђел, 5 к.): Петар (70 година), Гмитар, Илија, Петар. Сава Стефановић је призет из Козје, слави своју славу св. Арханђела. Коста Петровић син Петров, по чијој се жени Вели прозвао род, оженио удовицу Вецу из Сињца која довела свог сина Јевстатија; од Јевстатија су 4 куће које славе св. Арханђела, славу Јевстатијеву по оцу. — *Шундрини* (Крстићи; 2 к., св. Никола). Прекор Шундра дао им Латиф ефендија да би их разликовао од других Крстића — Живанинаца. Има их одсељених у село Катун код Алексинца и Ниш (1920 г. 1 к.).

Досељеници су: *Чуљини* (Митићи; 3 к., св. Арханђел): из Црвене Јабуре пре 125 година (Милован, Донча, Мита, Вељко). Прекор добили по Вељку коме био одсечен један део увета. — *Првулови* (Николићи, 3 к., св. Борбе Алимпије): из Козје пре 120 година (Јеленко, Цветко, Мане, Никола). Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Коларци* (Живковићи, 9 к., св. Арханђел, 8 к., св. Борбе, 1 к.): из Теловца пре 120 година (Божидар, Пејча, Андреја, Живко). Призет је Матеја из Витановца, који примио женино презиме а задржао своју славу св. Борба. Прекор Коларци имају по Живку који био колар. Има их одсељених у Београду, 1946 г. (1 к.). — *Веселинови* или *Пишлинци* (Пешићи; 2 к., св. Борбе Алимпије): из Горње Гламе у турско доба. Има их одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Живанинци* (Крстићи; 5 к., св. Јован Крститељ, 4 к., св. Никола, 1 к.): у турско доба из непознатог места и области (Милутин, Гмитар, Борбе, Крста). Прекор Живанинци имају по Крстиној жени Живани. Неја Крстић дошао из села Дола код ујака и задржао своју славу св. Николу. Има их одсељених у Белу Паланку. — *Петкови* (Раденковићи; 12 к., св. Никола): у турско доба из непознатог места и области (Драгутин, 72 године, Борбе, Раденко, Петко „Беа“). Има их одсељених у Белу Паланку 1932 г. и Димитровград 1945 г. (1 к.). — *Каламковци* (Пешићи; 2 к., св. Мрата): из Шестигабра. Станча (85 година) као призет оженио се Јонком ћерком Радивоја сина Пејиног (умро 1874 год.) припадника трећег стариначког, данас изумрлог, рода проесталог у селу после „чуме“ од 1802 године. Призет Станча, који се презивао Живановић, примио женино презиме Пешић и женину славу. — *Ђанини* (Виденовићи; 1 к., св. Борбе): из Горње Гламе. Доселио Станча „Ђана“ 1888 године. — *Бикановци* (Живковићи; 5 к., св. Никола): из До-

њег Риња. Доселио Панајот „Бикан“ 1901 године. Има их одсељених у Белу Паланку 1945 г. (1 к.).

Сеоска слава је св. Пресвета. Букуровац има своје посебно гробље које се налази на месту Чучурас камен.

3. ВЕТА

Географско-топографске прилике. — Вета је типично долинско низно насеље. Село се пружа од ЗЈЗ ка ИСИ, правцем пружања долине Ветанске реке, дужином од 1.300 м. Источно од села уздиже се висораван, чији се делови називају: Вурњиште, Цацина чука, Големи лом и Равни дел; еквивалент те висоравни на западу су темена средњег јез. пода (640 м) Боћине очи и Калила, развојена долином Габровца. Најшири део долине Ветанске реке је у Доњој Мали, на месту где се спаја са бочним долинама: Габровцем, са запада, и Петковом долином, са југоистока. Степњени, најужи део долине, широк око 100 м, је у Горњој Мали. Сви насељски крајеви су на врло уравнином долином дну а само неколико кућа сместило се на долинским странама. Село се водом снабдева са чесама, бунара, пумпи и неколико извора. У насељу има пет чесама, од којих три током лета пресушују. Бунари, свега их је 12, дубоки су 5—8 м. 19 кућа имају пумпе. Вода из Белишке реке, у којој се стачу све околне текућице и вододерине, а која се на току кроз насеље назива Ветанском (Селском) реком а испод села Ведошком реком, користи се за наводњавање градина. На њој се напаја и стока. У атару изнад Ветанског манастира, на удаљењу од насеља око 3,5 км, избија јак извор Рашина бара чијим ће се каптирањем задовољити потребе свог села за водом.

Границе атара повучене су на местима: Бунишевац, Попов хан, Вршник и Крушје, са селом Глоговцем; Крушје и Рудине, са Тамњаницом; Блатиште, Равнодолски врх, са Равним долем; Глава Премага, Лазарева мртвина, Бабатовац, Браћовац и Иванош (тронеба), са Банцаревом; Иванош, Тупанар, Дубока Падина, Кладна долина, Кладни дел, Пут, Рујиште, Марински крушар и Белиш, са Горњом Студеном; Белиски вис, Војводина ливада и гробен Суве планине, са селом Белије; Гроб и остали гробен Суве планине, са Горњим Душником; гробен Суве планине, са Сопотницом; Јелов пажар, Превалац, Попов врх, Цацаревац, Коњски дол, Вражево, Воденичиште, Стаћевица, Јеленовска страна и Попов хан (Мост), са Топоницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Рудине, Бара, Рајчиновац, Јагљичка падина, Блатиште, Сврачак, Липовица, Ботрица, Веселовац, Круша и Батановац. Утрина је на местима: Црвена стена, Локва, Гуња, Распадине, Јелов пажар, Мало загузје, Вурњиште, Горње влаће, Белиш, Младенова орница, Кошар, Војводина ливада и Глог. Шуме обухватају: Попов врх, Цацаревац, Коњски дол, Градиште, Средњи рт, Србиновац, Кочево равниште, Калуђеров трап и Плочу.

Вета је насеље збијеног типа. Разређене су куће једино у делу насеља везаном за долинске стране Селске реке. Разликују се 5 сео-

ских крајева: Доња Мала, Пауновска Мала, Средња Мала, Пискавица и Горња Мала.

Старине. — На месту Шаренац налажено је на разноврсне остатке материјалне културе римског доба: „тугле“, новац, сребрне гривне, огрице, керамичко посуђе, прстење. Уз то нађена је и једна бронзана статуа као и друге старине неке римске насеобине. У шуми Ветанског манастира налазе се остаци темеља и зидова црквишта св. Јована Крститеља. На дан 7. јула становништво долази и полагаје цвеће на то црквиште. Ветански манастир „Успеније св. Богородице“ подигло је становништво села Вете на темељима неког ранијег црквишта. Манастир је саграђен највероватније с краја XVIII века.

Порекло становништва. — Старинци, који славе св. Борђа (Бурђиц), су: *Стаменковци* (Стаменковићи, Петровићи, 10 к.). — *Пасуљанци* (Лилићи, Коцићи, Пејчићи; 8 к.), *Јовичовци* или *Лилинци* (Лилићи; 3 к.), *Борговци* (Борђевићи, 2 к.) и *Живићи* (3 к.). Пасуљанаца има одсељених у Црвену Реку, Ниш, Пирот и Београд а Јовичоваца у Прешево и Ниш. — *Живковци* (Живковићи; 6 к.), *Рајковићи* и *Ракићи* (5 к.). Живковића и Рајковића има одсељених у Ниш. — *Китинци* (Китићи, 6 к.) и *Боринци* (Борићи, 2 к.). — *Божићи* (5 к.), *Тошићи* (4 к.) и *Петровићи* (5 к.). Тошића има одсељених у Прешево и Ниш. Сви побројани родови и породице, који углавном знају неколико појасева (Живко, Борђија, Лила, Пасуљан), старином су највероватније из једног родовског стабла. — *Маринци*, 4 к., *Милошевици*, 2 к., и *Панци*, 1 к. (Јовановићи; Милошевићи; Спасићи, св. Арханђел). Маринаца има одсељених у Белој Паланци (2 к.) и Добричу а Милошеваца у Црвеној Реци. — *Рашинаци*, 11 к., (Пејчићи, Лилићи; св. Никола). Рашинаца има одсељених у Ниш и Куманово. — *Пауновци*, 13 к., и *Игаковци*, 5 к., (Стојановићи, Митковићи; Пејчићи, св. Никола). Пауноваца има одсељених у Ковин, а Игаковаца у Ниш, Београд, Белу Паланку и Топоницу. — *Соколовци*, 1 к., и *Глигорци*, 2 к. (Соколовићи; Глигоријевићи; св. Никола). Соколоваца има одсељених у Куманово и Ниш. — *Прљинци* (Миленковићи, Тодоровићи; 7 к., св. Никола). Има их одсељених у Ниш и Београд. — *Божинци*, 4 к., *Нешинци*, 4 к. и *Маринковци*, 2 к. (Божићи; Нешићи; Маринковићи, св. Никола). Нешинаца има одсељених у Ниш а Божинаца у Ковин. — *Миленковци*, 5 к., *Станковци*, 1 к. (Миленковићи; Станковићи, св. Никола). Миленковаца има у Београду а Станковаца у Ковину и селу Медошевицу код Ниша. — *Вањиловци* (Митровићи, 4 к.) и *Манићи* (1 к., св. Никола). Вањиловаца има одсељених у околину Куманова. — *Веселиновци*, 5 к., и *Златановци*, 3 к., (Веселиновићи; Николићи, св. Борђе Алимпије). — *Османовићи* (2 к., Василица). — *Усковићи* (4 к., Василица). Оба рода су Цигани „старовремци“. Османовића има одсељених у Тамњаницу а Усковића у Јелашницу.

Досељеници су: *Биринци* (Бирјићи; 2 к., св. Никола): са Косова из околине Вучитрна у турско доба. Има их одсељених у Ниш. — *Стојинци* (Стојићи, Бурићи; 8 к., св. Никола): из Црвене Јабуре у турско доба. Има их одсељених у Куманово. — *Банковци* (Јованови-

ћи; 4 к., св. Арханђел): из Буковица. Има их одсељених у Црвену Јабурку. — *Станковци*, 2 к., и *Бурђинци*, 2 к., (Станковићи; Бурђићи; св. Јован): из Раков Дола у Буковику са Власине у турско доба. — *Кончеви* (Миленковићи, Љубисављевићи; 4 к., св. Димитрије): из нишке Студене пре 70 година. Миленковића има одсељених у Нишу.

Село има своје гробље. „Черкеска гробишта“ су била на месту Мост. Сеоска и манастирска слава је св. Богородица. Тада се код манастира одржава панађур. Заветина је Бурђевадан; тог дана носе се литије. Као „воловска слава“ за „говеда и ситну стоку“ светкује се св. Петка Русана. Када се село 1909 год., „заветовало“ постављен је „спомен“ — оброк Крст св. Петке, кога је подигло цело село.

4. ВРАНДОЛ

Географско-топографске прилике. — Доњи насељски крајеви леже на десној Нишавиној тераси Игришта високој 15—17 м (315—317 м). Највише кућа вишет краја села, које допиру до висине од 360 м., локализоване су линијом додиром неогеног побрђа и последњих кречњачких падина рињске површи које се спуштају до висине од 380 м. под доњим, местимично очуваним, јез. подом Калаверског камена. На тим облицима рељефа насеље има и међудолински положај, јер је уметнуто између долина: Падине, на И-у, и Вртопа, на З-у. Становништво Вран Дола водом се служи са бунара, чесме Врбљанац и извора. Бунари, којих има 12 а дубоки су, 15—20 м, јако сушних лета пресушују. Главни извори у атару су: Раздоње, Куршумлија и Климент.

Границе сеоског атара повучене су на местима: Нишава, Иждеглава, Крупачки шумац, Нерезина, Врбица, Страна, Гркович, Мртвина, са Крупцем; Барица, Бучје, Планиница, Грбино браниште, Врли кичер, Дуга њива, Старе појате, Јасење, Ливаће и Ошња глава, са Горњим Рињем; Ошња глава, Илијина њивица, Кобилиште, Воденац, Лаз, Драчинац, Турчина падина, Тричиште и Нишава, са Дражевом; Нишава, Шупљи камен, жел. Сигнал и Нишава, са Шпајем; Воденица и Нишава до Топоничке реке, са Црвеном реком; Широко поље, Прелаз на жел. прузи, Мездареја и Нишава, са Црвеним Брегом. Топографска имена за обрадиве површине су: Село, Раздоње, Лазарева бара, Врбљанац, Граничка, Доња лука, Плужница, Калиње, Дрење, Маленица, Вртоп, Врх, Дрочинац, Лаз, Нерезина, Голо брдо, Пањажје, Старо село и Горње поље. Утрина је на местима: Калаверски камен, Крајишта, Планиница, Раскрсје, Габар, Дубје, Косматовац. Шуме обухватају: Мртвину, Горње ливаће, Црнчев дол, Било, Раскрсје, Барицу и Шуме.

Вран Дол је збијено село са нешто разређеним крајевима. По прекорима родова који их настањују разликују се 14 махала: Кушљинци, Најдинци, Бурдина Мала, Жиканска, Цараковска, Пешинска, Крстинска, Златаничка, Јармичка, Бојдина, Тричковска, Илинска, Кодинска и Тулинска Мала.

Старине. — На месту Градац, где се налазило насеље на ранијем положају у Старом селу, налази се и на остатке римске материјалне културе. У становништву постоји представа да ти остаци потичу од неке „латинске“ насеобине. Године 1916. „на летњег св. Арханбела“ „откопано је“ црквиште посвећено св. Борбу. Тога ради, насеље је отпочело прослављати и св. Борба и св. Арханбела. Друго откривено црквиште, које се налази на месту Климента, становништво је посветило св. Арханбелу.

Порекло становништва. — Старинци су: *Кушљинци* (Борђевићи, Соколовићи, Констандиновићи, Цветковићи; 4 к., св. Арханбел). — *Јармичовци* (Цветковићи, Голубовићи, Јовановићи; 8 к., св. Борбе). — *Бајдинци* (Павловићи, Тодоровићи; 3 к.) и *Нећинци* (Војиновићи, Маринковићи; 4 к., св. Никола). — *Најдинци* (Митићи; 2 к., св. Јован). — Непознатог порекла су: *Церакови* (Борђевићи; 6 к., св. Арханбел). — *Парашункови* (Антићи; 1 к., св. Арханбел).

Досељеници су: *Пешинци* (Богдановићи, Јовановићи, Живковићи; 6 к., св. Арханбел): из Знепоља. — *Кодинци* (Тодоровићи, Филиповићи, Јовановићи, св. Борбе, 5 к.): из Знепоља. У овај род су приведени Филиповић из белопаланачког Крушца и Јовановић из Риња. — *Крстинци* (Соколовићи, Митровићи, Јовановићи; 8 к., св. Арханбел): из Бабин Кала. — *Тричковици* (Тричковићи, Борђевићи, Милићи; 5 к., св. Борбе): из Доње Коритнице. — *Илинци* (Живковићи; 2 к., св. Арханбел): из Моклишта. — *Петљачи* (Игићи; 1 к., св. Никола): из Доњег Риња. — *Жиканци* (Илићи; Живковићи, Стефановићи; 7 к., св. Арханбел); непознато место исељавања. — *Златаничовци* (Маринковићи, Вељковићи, Видановићи и Милијићи; 6 к., св. Арханбел); непознато место исељавања. — *Смајиловићи* (1 к., св. Арханбел): из Осмакова, Цитани ковачи.

Село има своје гробље. На месту Старо гробиште, где је било гробље насеља у Старом селу, на месту Врх, подигнут је оброк Крст, који се „овија“ о Бурбеву дне. У атару постоји Русалиско гробље на месту неког старог непознатог гробља. Сеоска заветина је Бурбевдан.

5. ВРГУДИНАЦ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на обема долињским странама речице Потока (на спец. топогр. карти размере 1:50.000 и 1:100.000 за тај ток обележено је име Златарица, назив леве саставнице Потока дат по месту одакле Златарица потиче) — између доњег јез. пода званог Дела (420 м) и његовог еквивалента, издвојеног Потоком, Црквене корије. На југу, изнад села, са крајњег изданка потковичастог гребена Суве планине, уздиже се Богов врх висок 980 м. Одатле ка селу, спушта се долињница периодског тока Вратанца, која раздаваја Здравчи камен, на И-у, и Јечмиште, на З-у. Сем долињског Вргудинац има и два ивична краја, локализована на северним, блажим и ступњевитим, странама поменутих подова. Западни ивични крај, на северу окренутој страни Дела, управљен је у правцу пружа-

ња котлине, попречно на долину Потока. Тај крај чини махала Брестовац. Источни, под Црквеном коријом, у нешто измењеном претежно дијагоналном правцу, у односу на долину Потока, чини махала Блато. Лежећи тако, у долини Потока и на излазу долине на северним странама најнижих јез. подова, насеље заузима сем подневачке долине, на насељском пространству усечене у растресите неогене наслаге, и најниже падине побрђа јужне, Сувопланинске, стране котлине, на којој су смештени ивични крајеви управљени упоредничким смером. Насеље се водом снабдева са извора, бунара и чесама. Извори, са којих се село служи водом, су: Врело (Вргудиначко врело), Кладенац, од кога постаје десна саставница речице Потока. Извори по „пољу“ су: Стража, Јојина бара, Оревац, Јасеновик и Лескова вода. Село има 4 чесме. У Школску чесму спроведена је вода са удаљеног извора Корубе. Бунари у дворовима кућа дубоки су 12—15 м.

Границе атара повучене су на местима: Стража, Маркова орница и Дубока падина са Новим Селом; Лескова вода, са Тамњаницом; Оревац, са Глоговцем; Златарица и Јасеновик, са Шпајем; међа са Моклиштем је на Нишави. Топографска имена за обрадиве површине су: Делнице, Јеловица, Старо село, Врело, Слатина, Ранчица, Голема њива, Јасеновик, Бељина падина. Шуме обухватају: Јојину бару, Лескову воду и Оревац. Утрина је на: Боговом врху, Големом бучју, Средњем бучју и Мановском риду. Низиске алувијалне ливаде око Нишаве су у потесу Белановац; планинске ливаде су на Лесковој води.

Вргудинац је збијено село са разређеним кућама у долињским крајевима. У насељу се разликују пет махала: Чуранци, Горња Мала, Брестовац, Блато и Средсело.

Старине. — На месту Јасеновик, нађени су бројни остаци римске материјалне културе: опеке („тугле“), керамичко посуђе, земљане водоводне цеви, новац („костадинке“) и друго.

Порекло становништва. — Старинци су: *Чуранци* и *Николинци* (Крстићи; 24 к., св. Димитрије); род броји 4 појасева: Цветко, Велко, Крста, Борго. Чуранаца има одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Буздунци* (Борђевићи; 9 к., св. Борбе); род броји 4 појасева: Милан, Јеремија, Борђија, Миша. Има их одсељених у Београд (1 к.). — *Церовинци* (Цветковићи; 6 к., св. Борбе). — *Пејинци* (Пејићи; 2 к., Петковица).

Досељеници су: *Веселиновци* (19 к., св. Борбе): из околине Призрена пре 150 година. Род чине: *Катинци* (Пејчићи, Митићи, 6 к.), *Веселиновци-Мугавције* (Веселиновићи; 3 к.), *Босинци* (Игићи, 4 к.) и *Стамболијини* (Спасићи, Николићи, 6 к.). Од Николића једна кућа је у Белој Паланци, где доселила као чифчиска на негдашњем спахилуку. Веселиновићи знају 6 појаса: Стојан, Јован, Живко, Веселин, Живко, Недељко. У Пејчиће-Катинце усињени су Станко и Панајот из Ореовца; од њих су Митићи. Веселиноваца има одсељених у Белу Паланку, око 1920 г., (2 к.), Нишку Бању (1 к.), Црвену Речу (1 к.), Београд (1 к.) и Нови Сад (2 к.). — *Проданци* или *Савинци* (Николићи, Митровићи, Јовановићи, Мишићи; 8 к., св. Арханбел): из околине

Тетова. Митровића има одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Боринци* (Митићи; 5 к., св. Борбе): из Црвене Јабучке. Род броји 6—7 појасева. — *Велковци* (Вељковићи, Крстићи, Станковићи; 10 к., св. Никола): из Лопашнице код Пирота. Род броји 6—7 појасева. Станковић је приводњак из Космовца. — *Тричковци* (Живковићи, Младеновићи, Митровићи; 10 к., св. Арханђел): из Горчинца. Има их одсељених у Белу Паланку (2 к.). — *Радославци* (Јовановићи; 2 к., св. Јован): из Букуровца иза 1877 г. — *Машићи* (3 к., Василица): из Мокре. Старином су из Славиња у Високу. Цигани ковачи.

Село има своје посебно гробље. Насељска и црквена слава је св. Богородица. Заветина је Спасовдан; о Спасову дне обављају се литије око Крста (оброка) подигнутог 1835 године на Старом Селу, одакле је Крст пренет у данашње насеље. Сеоска црква је саграђена 1905 године.

6. ГЛОГОВАЦ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у пространом долиномском проширењу Топоничке реке, на месту где она, са запада, прима ток који постаје од извора Преод. Са истока, наспрамно долини Преода, у проширење улази поток Чачин дол. На стецишту тих бочних долина, створена је дубодолина широка око 2 км, а дуга, почев од топоничког моста до краја села, око 1,5 км. Глоговачку дубодолину, на Ј-у, затварају падине Стране и Страња, а, на 3-у, Бобишта, Дела и Падине. По дну дубодолине и њеним благо нагнутим странама, село је разасуто у више гомила од неколико кућа. Насеље се водом служи са бунара, пумпи и извора. Бунари, којих има 16, су дубоки 4—21 м. У току лета пресуше 4 бунара. Пумпе, којих има 6, користе изданску воду са дубине 6—9 м. У насељу је извор Цацин кладенац. Стални извори у атару су: Преод, Вален, Леска, Стрчија, Бара, Дујин кладенац, Пејчин дол и Боцина страна. Вода из Топоничке реке, која не пресушује, разводи се по градинама. На њој се и стока напаја.

Границе атара повучене су на местима: Страње, Лице, Мовац, Чућер, са Шпајем; Стубол, Преод, са Вргудинцем; Друм, Река, са Топоницом; Драгуша, Јавишина падина, Селиште, Рудиње, Китићева падина, са Ветом; Китићева падина, Дренак, Качункова ливада, Скоћин сад, Бојина ливада, Бурина ливада, Мировица, Боцина страна, Пејин дел и Река, са Тамњаницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Поље, Вален, Мовац, Страње, Падина, Рудиње, Дуб, Дел, Голема њива, Мајкина падина, Мировица, Лука, Бобиште и Просиште. Утрина је на Бобишту. Шуме обухватају: Страње, Лице, Чукар, Страну, Друм, Јавишину падину и Крушје.

Глоговац је насеље разбијеног типа. Најразвијенији сеоски крај је махала Село, топографски локализована за уток поточића Преода у Топоничку реку. Ту је сеоска задруга и задружни дом изграђен 1949. г. Око Села, као насељског средишта, лучно су разасуте махале:

Река, Палилула и Чачин поток. Махале су удаљене од „Села” 150 до 550 метара.

Старине. — Године 1916. „откопано” је црквиште св. Тројице. Ту је подигнут оброк („спомен”). Ово црквиште становништво назива и „Латинска црква”. На месту Селиште, где је била спахијска кула у Глоговачком чифлуку, налази се оброк св. Борба, сеоске заветине, подигнут 1865 године; у оброку су урезана имена утемељивача. До тог каменог је један млађи дрвени оброк из 1882 год., такође са именима утемељивача. На месту *Попов хан*, које је припадало ветанском атару, било је, данас расељено, истоимено насеље познато по томе, што је у њему било засељено 50 черкеских кућа. Ту је „поп Спаса из Топонице” саградио воденицу над којом је била кућа („на горњи спрат”) у којој је, до расељавања, становао Драгутин Љубисављевић из Глоговца. Како је Попов хан „пролазно место за Топоницу и Вету”, то је Спаса ту отворио и друмску механу: „при воденицу направио ан”. Око хана су данас насељене три циганске фамилије Демира Дурмишевића, ковача.

Порекло становништва. — Стариници су: *Ширијинци* (Ранђеловићи; 3 к., св. Никола). Непознатог порекла су: *Китановци* (Игњатовићи, Митровићи; 2 к., св. Арханђела). Има их одсељених у Гроцку (2 к.).

Досељеници су: *Дујинци* (Петровићи, Николићи; 9 к., св. Арханђел): из Битоља. — *Павловци, Вилиповци, Пешинци, Станковци и Величковићи* (31 к., св. Никола и св. Јован): из Битоља. Преци Павловаца и Јанчинаца „били у бегству”, па их „довео Турчин”. *Павловци* 12 к., и *Вилиповци*, 4 к. (Јовановићи, Крстићи, Ђирковићи, Филиповићи, св. Никола), *Пешинци*, 8 к., и *Станковци*, 2 к. (Станковићи, 3 к., Живковићи, 5 к., Златковићи, 2 к., св. Јован) и *Величковићи* (5 к., св. Јован). Славу, св. Николу, променио Пеша, од кога су Пешинци, јер им „изгорела кућа на св. Николу”. Пешинаца има одсељених у Београд (2 к.), а Павловаца-Јовановића у Белу Паланку (2 к.). — *Јанчинци* (Ђирковићи, Николићи; 12 к., св. Никола): из Самокова у Бугарској. Заједно са Павловцима насељени у Глоговачком чифлуку. Има их одсељених у Белу Паланку. — *Вујинци* (Младеновићи; 4 к., св. Арханђел): из Студене у турско доба. — *Аранђеловићи* (1 к., св. Арханђел): из Дивљане. — *Марковци* (Николићи; 4 к., св. Врачи): из Долца у турско доба. Има их одсељених у Вргудинац (2 к.) и Ковину. — *Рашинци* (Пејчићи; 2 к., св. Никола): из Вете. — *Јоцићи* (2 к., св. Врачи): из Космовца у турско доба. — *Боринци* (Борбевићи, 1 к., св. Борбе Алимпије): из Космовца. — *Миленковићи* (1 к., св. Димитрије). Непознато место исељавања.

Село има своје гробље. Насељска преслава је летњи св. Илија. Тог дана село спрема „колач” и одржи „молитву”. Заветина је Бурбевдан; тада се носе литије. Како Вета и Глоговац имају исту заветину, то од 1942 г., Вета светкује други дан Бурбевдана а први Глоговац. Од 1896 год., празнује се Крстовдан „за стоку и здравље људи”.

7. ГОРЊА ГЛАМА

Географско-топографске прилике. — Село лежи у долини Потока, на месту где у његово ерозионо проширење улазе бочне долинице: Вредо и Дол. Око села долину Потока на ЈЗ-у затварају брда: Мали врх и Бајгојна падина и вис Големи врх (1022 м.), на СЗ-у коса Битасто дрво, која раставља долине Врела и Дола у проширењу Потока, а на СИ-у коса Гувниште. Старији део насеља је у подножју Малог и Големог врха, између падине Лешја и дна долине, на десној страни Потока. Горња Глама се служи водом са чесама, извора и бунара. У селу су 4 чесме у које је вода спроведена од каптираног извора у селу. Главни извор у селу је Балтин кладенац. Бунари су дубоки 6-18 метара. Главни извори у атару су: Урсудица, Јасен, Мутилов кладенац, Белкова ливада и Папрат. Вода са извора употребљава се и за пиће и за појење стоке.

Граница сеоског атара на С-у повучена је брдским косама на местима: Гламски дел, Кључев дел, Камарушино било, са Бабин Калом; Велика сулегата, Мала сулегата и Ланово причје, са Козјом. На Лановом причју је тремећа: Горњег Риња, Козје и Горње Гламе. На И-у синор између Горње Гламе и Осмакова обележен је преко брдских ораница на местима: Студени кладенац, Бурина падина и Попова бара до Проклетија, где је тремећа: Осмакова, Трешњанаца и Горње Гламе. На Ј-у, међа атара, преко ораница и винограда, протеже се преко Самара и Костеч дола, са Лубатовицом, Јаме, Баре, Колибја, Малог врха, Бајгојне падине и Стрмне, са Доњом Гламом, до Влашког дола, где је тремећа Горње Гламе, Доње Гламе и Доњег Риња. На З-у атар Горње Гламе са Доњим Рињем омеђан је на Мезелици до Брујилице. Топографска имена за обрадиве површине су: Бара, Чесма и Гумниште. Главне шуме су на: Вреду, Сединовом присабу и Ранча падини; утрина обухвата: Станимирицу, Лице и Јазвине. Пашњаци се протежу од Стране до Сулегате.

Горња Глама је по типу збијено село са нешто разређеним крајевима. На блажијим странама и долинском дну десне стране Потока су Лилџинска и Требињска Мала. Куће тих махала, поред и дуж сеоских путева, окупљене су у поједине групе. На левој страни Потока, на доњем делу падине Гувништа, налази се Митинска Мала, а између Далчиног потока и главне долине, на омањој заравни високој 710 м, Недељћовска Мала. Оба дела села, и на десној и на левој страни, имају око 40 кућа. Сви насељски крајеви међусобно су повезани и настављају се један на други.

Порекло становништва. — Данашњи стариначки родови потичу од 7 претставника трију родова, који су једини преживели помор од „чуме“ из 1802 године. Ти стариначки родови су: *Лилџинци*, 10 к. (Лилићи, 9 к., Здравковићи, 1 к., св. Борђе, 9 к., св. Димитрије, 1 к.) Милан (75 год.), Игњат, Лила, Лила живео у великој крвној задрузи од 20 чланова коју поморила „чума“ а остао само он, „пошто је рођен у суботу“. Лила живео 100 година, а умро 1885 године. Војислав

Здравковић као призет дошао из Витановца и задржао своју славу и презиме. — *Миленовци* и *Јеремикинци* (Младеновићи, Гирићи и Тодоровићи; 3 к., Бурђиц); од Миленоваца најстарији Душан (65 година), Петар, Младен, Петар, Милен, а од Јеремикинаца: Момир, Борђе, Јона, Бира, Јеремика. Јеремика и Милен били браћа. У Миленовце се призетио Сретен Тодоровић из Враништа; задржао своје презиме а примио женину славу. — *Банинци*, 6 к. (Петровићи, 3 к., Јанковићи, 1 к., Крстићи, 1 к., Станковићи, 1 к.; Бурђиц, 5 к., св. Димитрије 1к.); Крстићи: Тихомир, Сава, Крста, Виден, Бана. Станковић Александар дошао из Бабин Кала као призет у Јанковиће; задржао своју славу св. Димитрија и презиме. — *Марићовци*, 11 к. (Петковићи, 5 к., Цветковићи, 2 к., Јовановићи, 2 к., укупно 11 к., св. Борђе Алимпије, 9 к., св. Никола, 2 к.). Голубовићи су од Чедомира и Ранбела Голубовића који се призетили у Јовановиће из Шестигабра задржали славу св. Николу и презиме. Јовановића има одсељених у Белој Паланци. — *Дилберовци*, 10 к. (Петровићи, 6 к., Златковићи, 3 к., Цветковићи, 1к., св. Никола, 9 к. св. Петка Параскева, 1 к.). Пенча Цветковић дошао као призет у Златковиће из Козје; задржао своју славу и презиме. — *Митинци*, 5 к. (Станковићи, 4 к., Живковићи, 1 к., св. Никола, 4 к., св. Димитрије, 1 к.). Живковић Илија дошао из Бабин Кала на имање свога деде. Има их одсељених у Зајечар (1 к.). — *Тушанци*, 3 к. (Живковићи, 2 к., Голубовићи, 1 к., св. Димитрије): Милан, Вукадин, Стојан, Пејча, Живко.

Досељеници су: *Пуринци*, 5 к. (Младеновићи, 2 к., Митровићи, 1 к., Петровићи, 1 к., Борђевићи, 1 к., св. Никола, 4 к., св. Димитрије, 1 к.): из Бугарске у турско доба. Од Младеновића најстарија Сија (жена покојног Тофила), Давид, Вељко, Младен, Ранбел. Борђевић Ратко дошао из Бабин Кала као призет у Петровиће; задржао своју славу св. Димитрија и презиме. Има их у Америци (1 к.) — остао у печалби. — *Недељћовци*, 8 к. (Голубовићи, 5 к., Нешићи, 3 к., св. Никола): из Бугарске у турско доба; Голубовићи знају: Григорија (70 година), Игњата, Голуба и Борђа. Голубовића има одсељених у Банат. — *Требињци* и *Баљинци*, 13 к. (Петровићи, 12 к., Борђевићи, 1 к., св. Борђе): из Лужнице пре 160 година. Требињци броје: Вукадина, Игњата, Петра, Младена и Ранбела. Ранбел и Цветко, од кога су Баљинци, били браћа. У Баљинце се призетио Живојин Спасић из Мирановца и примио женину славу и презиме. — *Неинци* (Борђевићи; 2 к., св. Димитрије): из Периша. Гога доселио из Периша у Гајбуцу, данас расељено сточарско селиште које било у Влашком Долу изнад Букуровца. Ту на своме имању у сточарском насељу живело његово потомство, па се раселило: Неинци у Горњу а Неинци-Гајбуцанци у Доњу Гламу. Неинци броје 4 појасева: Десимар, Борђе, Јосиф и Борђе. — *Величковићи* (1 к., св. Димитрије): из Бабин Кала. Доселио Величко пре 70 година. — *Тодоровци* (Стојановићи; 2 к., св. Никола). Непознато место исељавања (Владимир, Тодор, Младен, Стојан). Има их одсељених у Зајечар (1 к.). — *Балтинци* (Гирићи; 3 к., св.

Врачи). Непознато место исељавања (Војислав, Милан, Ранђел, Бира, Петар). Прекор Балтинци носе по Гири „Балти”.

Село има своје посебно гробље. Сеоска преслава је св. Јеремија; заветина св. Илија.

8. ГОРЊИ РИЊ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у подножју Ковине (1121 м), под венцем Рињске планине. Оно је на споју двеју крашких долина, на месту где у долину Маркове падине, која полази од Страже, улази долина Брестове Баре. Између Рињских планина, које се уздижу изнад села на северу, и Дрнове главе, која затвара долину на западу, Маркова падина се лактасто наставља у долину Улице. Ка истоку и југоистоку Маркову падину наткриљује крашка зараван и узвисина Кладњег (Клани) дола на рињској, у овом делу, разривеној површи. Насеље се водом снабдева са чесама и бунара. У селу су две чесме и једна изнад насеља на месту Радивојовац. У Горњем Рињу има бунара дубоких 5—7 м и четири око насеља за појење стоке. Главни извори у атару, са којих се становништво служи водом за пиће а напаја се и стока, су: Коњи кладенац и Бачевац.

Граница атара, на С-у повучена је од Зеленог врха (1334 м) до Приседње, са сврљишким селом Гулијаном, а одатле до Крушевице са сврљишким селом Лозан. На Голој вртачи међа је са сврљишким селом Периш, а са селом Козјом, атар је од Голе вртаче омеђен преко Ненине воде, Средњег врха и Големке стране до Клани дола. Преко крашке површи Клани дола, на СИ-у, тремеће Горњег Риња, Доњег Риња и Козје, граница скреће на исток до Оранског врха. На З-у, од Бачевца она се протеже на Орејчић (рудина), Ливаће, Дугу њивицу, Чачину вртачу, Вучов ћићер, тремећу Вран Дола, Крушца и Горњег Риња, и Лалину падину до Зеленог врха. Топографска имена за обрадиве површине су: Маркова падина, Чуће, Лазарева бара, Старе појате, Подкрушевица и Улице. Планинске ливаде су на местима: Старе појате, Подбунарица, Лешје, Подвртаче, Брестова бара, Голема падина. Потеси под шумама називају се: Дрнова глава, Бунавица, Глог, Крушевица и Изаковина; утрина обухвата: Рињску рудину, Шасу, Планиницу, Крушевицу, Ковину (Маторина) и Орански врх.

Горњи Рињ је планинско разређено насеље. У селу се разликују шест крајева; они припадају појединим породичним заједницама. Средсело чини Лалекавска Мала (2 к.). Од ње уз долину Маркове падине ка југу настају: Суљинска Мала (15 к.), Мазинска Мала (3 к.), Ботовелска Мала (9 к.) и две куће „Мазинци” на улазу у село, на десној страни пута. На утоку Брестове баре у Маркову падину лежи Мељавска Мала са 4 куће. Од Средсела (Лалекавска Мала), наставља се према Улици Бераничовска Мала са 19 кућа. Изнад Улице, на падини Дрнове главе, налази се Огорелска Мала (4 к.).

Старине. — На месту Церачкој падини има остатака од турске куле-царинарнице изграђене на некадашњој (до 1877, г.) српско-тур-

ској граници. Друга кула-стражара била је на ранијем граничном месту званом *Иза Крушевице*.

Порекло становништва. — Старинци су: *Бераничови*, 23 к. (Марковићи, 9 к., Огњановићи, 4 к., Николићи, 4 к., Јовановићи, 4 к., Спасићи, 2 к., св. Арханђел); Марковићи броје 4 појасева: Пенча, 87 година, Бира, Марко, Стеван. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.) 1946 године. — *Суљаци*, 16 к. (Борђевићи, 5 к., Станчићи, 3 к., Ранђеловићи, 3 к., Маринковићи, 3 к., Живковићи, 1 к., Раденковићи, 1 к., св. Арханђел); Ранђеловићи броје 4 појасева: Владимир (40 година), Пенча, Мита, Ранђел. Станчићи су од Голуба посињеног од Станче, који није имао мушке деце (Величко, 70 година, Гога, Мина, Голуб, Станча). Живковићи су од Пауна из Доњег Риња, који се призетио 1910 године. Борђевића има одсељених као колониста у селу Оцацима (2 к.) у Бачкој 1946 године. — *Огорелци*, 6 к. (Цветковићи, 4 к., Јанковићи, 2 к., св. Арханђел). Род броји 4 појасева (Јанковићи: Никола, 51 година, Манојло, Илија, Јанко). — *Лалекавци* (Цветковићи; 2 к., св. Мрата). Има их одсељених у Белу Паланку (2 к.) 1910 и 1946 г. — *Готовелци* (Милошевићи; 11 к., св. Никола); Милан (70 година), Јеремија, Милош, Стојан. Стојан се био призетио у селу Извору и добио сина Милоша; са њим се доцније вратио у Горњи Рињ. Има их одсељених у Ниш (2 к.) и Банату (1 к.).

Досељеници су: *Мазинци* (Борђевићи; 5 к., св. Борђе Алимпије): из Базовика. Борго (Димитрије, 50 година, Стојанча, Величко, Борго) дошао као пастир у род Лалекавци. Од њих добио половину имања и кћер за жену, па основао посебну породицу.

Село има своје гробље. Насељска преслава је св. Јован; заветина Спасовдан.

9. ГРАДИШТЕ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на темену доњег јез. пода Градишта, на десној долиноској страни Нишаве, на висини од 510 м; насеље је положено на заравни која надкриљује улазни део у ждрело Градишког кањона Сићевске клисуре. Оно се локализовало котлинским и клисурским развојем под осамљеном узвишином Чуком, између долина Ливаба, на И-у, и Конопљишта, на З-у. Виши део села, Горња Мала, заузима најниже падине Чуке; на њу се надовезује Доња Мала са осталим насељским крајевима. Село се водом служи са сеоске чесме, бунара и извора. У селу је извор Топале; извори у атару су: Палавац, Станишица, Стубол доњи, Стубол горњи, Врбовац, Коритишта, Чуриловац и Вели дол.

Границе атара повучене су на местима: Душман, Слабица, Младенов гроб, са Сићевом; Рибаре, са Перишом; Плеш, са Белоињем; Голубачак и Црнољевски преслап, са Црнољевицом; Пернатица, са Округлицом; Ланишћи врх, са Гулијаном; Комин, Радев Камен, Паралово, Бурачки дол, Србеница, Лозја, Јутеница и Једац, са Долцем; Нишава, са селом Црнче. Топографска имена за обрадиве површине

су: Слабица, Душман, Лаз, Коритишта, Нетребичје, Добрава, Јенов дол, Стубол, Станишица, Србеница, Дол, Пејна глава, Жирович, Брдо, Гујин крст, Белавац, Њива, Вељи дол, Патетеница, Габарје, Врбовац и Падиње. Утрине и шуме обухватају: Плеш, Дренску рудину, Орловачу, Пернатицу, Марачевац, Стружину, Ланишћи врх, Радев камен, Паралово, Зелениште, Густу шуму, Душман, Коритиште и Крајиште.

Старине. — На месту Чука распознају се „зидурине” од старог утврђења које је штитило приступ Сићевској клисури. Недалеко од насеља има црквиште св. Илије. Градиште има два сеоска оброка: један је посвећен св. Николи а други св. Илији.

Порекло становништва. — Старинци су: *Шибалинци*, *Радуловци*, *Буђуранци*, *Митићи* (10 к., св. Јован); *Шибалинци* (Младеновићи, 3 к.), *Радуловци* (Радуловићи, Борђевићи; 3 к.), *Буђуранци* (Крстићи, Величковићи; 2 к.) и *Митићи* (2 к.). Буђуранаца има одсељених у Мали Долац (1 к.). — *Српкинци* (Крстићи; 4 к.) и *Борговци* (Борђевићи; 6 к., св. Борђе). — *Златрговци* (Јовановићи, Борђевићи, 3 к.), *Буринци* (Бурићи; 4 к., св. Борђе) и *Тричковици* (Крстићи; 1 к., св. Јован и св. Борђе). Златрговаца има одсељених у Ниш (1 к.), Бурицаца у Нишу (1 к.), Крушевцу (1 к.) и Станици Долац (Мали Долац), а Тричковаца у Нишу (1 к.). — *Латковци* (Крстићи, Борђевићи; 3 к., св. Борђе). Има их одсељених у Станицу Долац (1 к.). — *Андреинци* (Андрејићи; 4 к., св. Борђе). — *Даинци* (Бранковићи, Здравковићи; 4 к., св. Борђе). — *Каселејци* (Ранђеловићи; 1 к., св. Борђе). — *Палашевци* (Крстићи, Јовановићи, Величковићи, Живковићи; 12 к., св. Врачи). Има их одсељених у Ниш (1 к.). — *Живинци* (Цветковићи; 4 к., св. Арханђел). — *Сећеравци* (Савићи, Благојевићи, Петровићи, Марковићи, Костићи; 12 к., св. Никола). Има их одсељених у Моклиште (1 к.), Београду (1 к.) и Буприји (1 к.). — *Милинци* (Милићи; 7 к., св. Никола). Има их одсељених у станицу Долац. — *Цановлинци* (Петковићи, Младеновићи, Величковићи; 5 к., св. Никола).

Досељеници су: *Бакићи* (2 к., св. Никола): Цигани из Црвеног Брега.

Сеоска преслава је Петковица. Петковица је била црквена слава старе цркве св. Петке која је срушена 1947 године. Заветина је св. Јеремија; тада се носе литије. „Воловска слава” су св. Власи. „Због берићета” светкује се св. Илија и летњи св. Никола. Село има своје гробље. На месту „Старо Гробиште” у потесу Гујин крст, у старим гробницама, поред костура и „лепелишта”, налази се на: ратничке ножеве, „златне гривне”, прстење и разне предмете.

10. ДОЛ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у уској долини Дола. Та се долина, преовлађујућег правца С—Ј, пружа од виса Сулегате (1076 м), до Бачовске падине, на Ј-у, где улази у алувијалну раван Нишаве. Изнад горњег дела села, који је између Мртолошке

нерезине, на И-у, и Буљубашиног забрана, на З-у, долина Дола је затворена крашком зараван Белчин вртоп, која се, као и тај део села, пружа правцем И—З. Остали насељски крајеви, и село у целини, заузимају углавном дно долине и доње делове долинских страна. Источну (леву) долинску страну Дола, на насељском простору затварају благе падине и косе зване Надсело, а западну (десну) косе Чука и Трап, које се спуштају и падају са околних заравни и јез. подова. Село се водом служи са бунара, а изван села са извора. Бунари су просечно дубоки 8 м (5—10 м.) и има их у насељу четири, док су два изван села. Поред Нишаве главни је извор Вирчак. Стока се налази у бунарском водом и водом са Нишаве.

Граница атара на Ј-у је на Нишави; на З-у, атар је омеђен на местима: Бојђиница (таласаца зараван под сеоском шумом), Моклишка падина и Божино јагњило (јез. под); на С-у синор чини: Јајина рупа (брдовито место), Влашки дол (тронећа: Моклишта, Доње Гламе и Дола) и Наврап (брдска коса) на коме је тронећа: Доње Гламе, Букурвца и Дола. На И-у, граница сеоског атара повучена је од места Мајсторова падина на Бабин кал (Бркачица), Бандол и Гладно поље до Нишаве. Топографска имена за обрадиве површине су: Гладно поље, Брег, Луг и Долње поље (у алувијалној равни Нишаве), Добрава, Шаса и Дел (терасе и „ридови” око села). Низинске ливаде су на Острву (алувијална раван Нишаве) а висинске на Делу и Шаси. Главне шуме су у потесима: Бабин кал, Мајсторова падина, Влашки дол, Црвило, Густар, Патока, Раволица, Зајечи пут, Врвиште. Утрина обухвата: Шасу, Крстовицу, Подлојза и Равниште.

Село Дол је разбијено доласто долинско насеље. Оно се пружа у мањим издвојеним групама кућа дужином од преко 2 км. Од Сака Ј-у разликују се следећи насељски крајеви: Илинска Мала (17 к.), Мишћина Мала (9 к.), Рињска Мала (9 к.), Митинска Мала (9 к.), Белчина Мала (3 к.) и Бачовска Мала (11 к.). На месту где долина Дола улази у алувијалну раван Нишаве, управо на Нишавиној тераси званој Бачове појате, налази се од насеља измештена стално настављена кућа Јована Јовановића од рода Анџије.

Старине. — На месту Старо селиште за време бујичне поплаве од 1947 г., откривени су остаци ранијег насеља које се ту налазило.

Порекло становништва. — Старинци су: *Митинци* (Митићи; 10 к., св. Арханђел): Жива (70 година), Јанаћко, Мита, Жива. У Белој Паланци до 1950. год., од овога рода било је колонизирано 11 кућа. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.) 1880 г., Београду (2 к.), 1930 и 1938 г., и Зајечару (1 к.), 1947 год. — *Марковци* (Марковићи, 4 к., св. Арханђел): Пота (96 година), Гога, Мирко, Младен. У Белој Паланци до 1950. г. од овог рода биле су колонизирани две куће. — *Илинци*, 10 к. (Илићи, 8 к., Виденовићи, 1 к., Борђевићи, 1 к. св. Димитрије); Илићи и Виденовићи броје: Светозара (65 година), Аћима, Видена, Илију. Борђевић Александар дошао као призет из Гламе 1923 године. Има их одсељених у Пирот (1 к.) 1948. године. — *Белћини* (Нитколићи; 5 к., св. Борђе Алимпије): Борђе (83 године), Анта, Ни-

кола, Крста. У Белој Паланци до 1950 год. од овог рода биле су колонизираних 3 куће (Николићи, 2 к., Антићи, 1 к.). — Осим колонизираних у Белој Паланци има једна кућа Николића одсељених 1930 године. — *Бадуровци* (Петровићи, 5 к., Ристићи, 1 к., св. Борбе Алимпије); Петровићи знају: Наку (65 година), Илију, Петра и Ристу. Ристића има одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Мишкини* (Митићи; 6 к., Петковица); Никола (83 година), Матеја, Мита, Тоша, Миша. Од овог рода до 1950. год. у Белој Паланци било је колонизирано три куће. — Род непознатог порекла су: *Анције*, 11 к. (Јовановићи, 4 к., Ранђеловићи, 4 к., Стефановићи, 3 к., св. Арханђел); Јовановићи знају: Јеленка (65 година), Тодора, Јована и Петра, а Стефановићи и Ранђеловићи: Никодија (60 година), Спасу, Ману и Стефана. Петар и Стефан били браћа од стричева. Отац Стефанов био је Арбанас и држао хан у потесу званом Падина на месту Ан. У Белој Паланци до 1952 године од овог рода било је колонизирано 7 кућа (Стефановићи, 6 к., Ранђеловићи, 1 к.).

Досељеници су: *Маћинци*, 8 к. (Јовановићи, 3 к., Огњановићи, 3 к., Николићи, 1 к., Тодоровићи, 1 к., св. Арханђел); из Лужнице. Јовановићи броје: Владимира, Наку, Гиру, Јована и Маку. Николић Тодор дошао као призет из Козје у кућу Огњановића 1920 год., а Тодоровић Светозар из Витановца призетио се у Јовановиће. У Белој Паланци од овог рода колонизирани су 4 куће. — *Рињци*, 13 к. (Крстићи, 7 к., Игићи, 4 к., Вучићи, 2 к., св. Никола); из Риња. Вучићи броје: Ранка (40 година), Величка, Вучу и Крсту који „дошао напусту земљу”. Од овог рода до 1950 год., у Белој Паланци било је колонизирано 4 к. (Вучићи, 2 к., Крстићи, 1 к., Игићи, 1 к.). Има их одсељених у Новом Саду (1 к.) 1946 г. и Белој Паланци (1 к.) пре колонизације. — *Цонинци* (Ранђеловићи; 2 к., св. Никола); из Риња. Доселио Цона (Петар, 45 година, Крста, Дека, Цона) на „пусту земљу”.

Село има своје посебно гробље. Сеоска преслава је Св. Марко.

II. ДОЛАЦ

Географско-топографске прилике. — Претежни део села лежи у дну и на обема долинским странама проширеног, доњег дела, крашке долине Сливине падине, између дисекцијама просеченог и у коме издвојеног доњег јез. пода Њиве и Славковог дела (520 м), на 3-у, и вишег подишта Лозја и Пода (826 м), на И-у. Заметни део насеља постао је на месту где се Сливина падина, која у горњем делу изнад села — између Китке и Комиња све до Преода, Ручибука, Гредице, Мртвине и Челине стене, готово до под сами гробен сврањског планинског венца у врх северног оквира котлине — има дубок долињски усек стрмо нагнутих страна, састаје се, с такође крашком, долином Драганине падине. Село се служи водом са сеоске чесме која се зове Смрденац а налази се код школе, са бунара и извора. Бунари,

дубоки 3—10 м, „губе воду” сушних лета. Главни извори су: Сип и Цигански кладенац.

Границе атара повучене су на местима: Нишава, Дедац, Љутетица, Подвиње, Дел, Бурин дол, Комин, Паралово и Бићериње, са Градиштем; Радев камен, Ручибука, Прекобучје, са Гулијаном; Орљак, Арнаутски трљак, Драга, Било, Скрамина падина, Попова рудина, Градишко поље, Нишава, Карацина мећа, Ошљанац, са Крупцем; Ошљанац, Роговица, са Тамњаницом; Орл и Нишава, са Лесковиком. Топографска имена за обрадиве површине су: Дедац, Дел, Славков дел, Николин гроб, Њива, Цренац, Под, Ливаће, Равниште, Смоковиње, Брод, Растоке, Падина, Лојза. Утрина је на местима: Паралово, Осреци, Гредице, Јасеновица, Ковиљевина, Алушки врх, Попова рудина и Драга. Шуме (граб, јасен и диволеска) обухватају: Сливину падину, Ковиљевину, Скрамину падину и Попову рудину.

У целини Долац је доласто долинско насеље израженијег разређеног типа. Куће су у појединим махалама окружене окућницама са шљиварима, те су и куће и махале разређене. У међусобном удаљењу најближе махале су на раздаљини од 200 до 250 м.; најудаљенија је махала Рајчинаца од Доње Мале (преко 1.000 м).

Старине. — У селу је оброк св. Борба урезан у столетном храсту кога „не могу да опашу пет човека”. Село је овај оброк примило од старог насеља на Пустом Долцу. Оброк св. Пресвете подигнут је 31 маја 1898. год. када је село тешко настрадало од поплаве и бујица.

Порекло становништва. — Старинци су: *Бусинци*, *Лолинци* — *Бусинци* и *Вучковци* — *Бусинци* (11 к., св. Никола); *Бусинци* (Стојановићи, Јовановићи; 6 к.), *Лолинци* — *Бусинци* (Николићи, Живковићи; 3 к.), *Вучковци* — *Бусинци* (Вучковићи, 2 к.). Вучковаца има одсељених у Моклиште (1 к.).

Досељеници су: *Поповци* (Поповићи; 1 к., св. Арханђел); из Трна. — *Ковилковци* и *Дмитринци* (Милићи, Петровићи; Димитријевићи; 6 к., св. Арханђел и св. Мина); из Горњег Риња; две куће Дмитринаца славе св. Мину по свом претку који дошао у Ковилковце као приводњак. Прекор Ковилковци потиче од стариначког рода који је делом изумро а делом се раселио у Ниш „због чуме”. Турци су на једну удовицу из тог рода која је имала велико имање довели човека из Горњег Риња који се с њом оженио. Тако је насељена и већина предака досељеничких родова непознатог места и области. — *Јоцићи* (1 к., Петковица); из Шљивовика. — *Радовановци* (Радовановићи; 14 к., св. Јован); из Гулијана. — *Зајци* (Јовановићи; 1 к., св. Арханђел); из Горњег Риња. — *Милутиновићи* (1 к. Василица); Цигани из Шљивовика. — Досељеници непознате области и места насељени, као и остали досељеници, у турско доба су: *Шуштаровци* (Стојановићи; 5 к., св. Арханђел). — *Пајтинци* (Живковићи, 5 к., св. Арханђел). — *Бувалци* (Филиповићи, Живковићи, Живадиновићи; 10 к., св. Арханђел). — *Буринци* (Борђевићи; 3 к., св. Арханђел). — *Аврамовци* и *Лилинци* (9 к., св. Никола); Аврамовци (Јоцићи, Аврамовићи, Ристи-

ћи; 4 к.), Лилинци (Лилићи, Николићи, Петровићи; 5 к.).— *Милкинци* (Анђелковићи, Николићи; 8 к., св. Јован).

Сеоска преслава и заветина је св. Борђе. Село има своје гробље. Од насеља на Пустом Долцу остало је Старо гробиште које данашње становништво поштује иако у том гробљу не почивају његови претци.

12. ДОЊА ГЛАМА

Географско-топографске прилике. — Село лежи у подножју Малог врха: између Црвеног пута, на западу, и Баре и Дела, на истоку. Насеље је постало на месту, где долина Потока из северозапад-ног лактасто скреће у југозападни правац; од тог лактастог дела долине, водоток се назива Бандол. На десној стрмијој страни долине локализовала се Марковска Мала (7 кућа); остали главни део села је на левој долинској страни, између друма и корита Потока, на крајњем рубу благих коса: Баре, Дела и Брајића падине. Као и Горња и Доња Глама оскудева у води. У насељу су две чесме: Горњу чесму, саграђену у турско доба, реновирао је 1933 године Хигијенски завод. Испод села је друга чесма на каптираном извору званом Стубал; ту је направљено корито за појење стоке. Сем са чесама, становништво водом се служи и са бунара, дубоких 8—12 м. Село има свега 5 бунара.

На С-у, сеоски атар са Горњом Гламом ограничен је на: Стрмни, Големом врху (крашке голети), Бари и месту званом Јаме (претежно оранице); на И-у, са Бабин калом и Лубатовицом, граница атара је повучена на местима: Гајбуца и Трновик (претежно обрадиве површине). На Ј-у, Доња Глама је са Букуровцем и Клењем омеђена на: Шаси, долини Бандола, Шумју, Орњоси (голети са местимичним шумма) и на месту Станислав долу (претежно оранице); на З-у, ка селима Доњем Рињу, Моклишту и Дражеву, синор је на: Скривеној, Којиној пресуки и месту Србљаци (неплодно земљиште местимице обрасло шикаром). Топографска имена за обрадиве површине су: Орњоса, Раденков дел, Дел и Бара; шуме су под Малим врхом на десној долинској страни Потока, у долини Бандола и на Орњоси. Утрина обухвата обешумљену рињску површ, од Малог врха до Рињских планина.

Село је по типу збијено са разређеним крајевима. Главни насељски крајеви, који се издвајају по именима родова који их претежно настањују, су: Драгановска Мала, Боцинска Мала, Соколовска Мала, Неинска и Тагаровска Мала. Сви крајеви међусобно су повезани а куће, око сеоског пута који спаја Горњу и Доњу Малу са друмом Бела Паланка — Књажевац, су измешане и већином ка путу окренуте. Издвојене делове насеља чине: Днђинска Мала (4 к.) и Марковска Мала (7 к.).

Порекло становништва. — Данашње стариначко становништво потиче од неколико представника трију родова који су једини преживели помор од „чуме“ из 1802 године. Ти су родови: *Днђинци*, 3 к.

(Петковићи, 2 к., Манићи, 1 к., св. Димитрије); Манићи знају: Драгутина, Давида, Јосипа и Ману. Прекор Днђинци имају по баби Днки. — *Драгановци*, 17 к. (Војиновићи, 5 к., Јовановићи, 4 к., Пенићи, 4 к., Петровићи, 3 к., Тодоровићи, 1 к., св. Димитрије); Тодоровићи знају: Јеленка (65 година), Тошу, Голуба, Тодора. У Војиновиће се призетили: Костић Тихомир из Бабин Кала и Живић Тофил из Козје, а у Јовановиће Златковић Властимир из Горње Гламе. Сви призети примили су женине славе. Од Војиновића једна кућа отсељена у Панчево, а од Пенића једна кућа у Белу Паланку. То су две од малобројних породица отсељених из овог села. — *Боцинци*, 8 к. (Вучићи, 5 к., Здравковићи, 3 к., св. Никола); Здравковићи знају: Јордана, Адама, Јеленка, Здравка и Николу.

Досељеници су: *Марковци* (Младеновићи, 10 к., св. Арханђел): из Станичења. Има их одсељених у Белу Паланку. Мајка Младена дошла као удовица и довела Младена (Милан 75 година, Никола, Младен). — *Ржанци* (Јоцићи, 1 к., св. Арханђел): из Височке Ржане. Дошао Илија као призет 1912 год.; задржао славу и презиме. — *Неинци* — *Гајбуцанци* (Борђевићи; 3 к., св. Димитрије): из Периша преко сточарског селишта Гајбуце, по којој имају прекор. Из Гајбуце овај се род раселио у Доњу и Горњу Гламу пре 70 година. — *Соколовци* (Соколовићи; 4 к., св. Никола): из Пајежа. Дошао Сокол пре 60 година на имање Црњинске фамилије, четвртог стариначког рода од кога су после „чуме“ остале само женскиње, „које се све поудавале у друга села“, и населио један део Црњинског имања (Милан, 75 година, Жива, Сокол). — *Баљинци* (Петровићи; 1 к., св. Борђе): из Козје. Дошао Војислав пре 20 година. Прекор имају по деди „Баљи“. — *Тагаровци*, 6 к. (Митровићи, 4 к., Видановићи, 2 к., св. Борђе) непознато место исељавања (Жива, Пана, Ранђел, Митар). — *Бенцинци* (Манићи; 3 к., св. Арханђел); непознато место исељавања (Радисав, Тодор, Мија, Мана „Бенца“). — *Лилџинци* (Лилићи; 1 к., св. Арханђел); непознато место исељавања (Никола, 63 године, Божил, Живко, Лила). Приводњак је Јордан Лилић из Пајежа; примио женину славу и презиме. — *Шушкоњинци* (Џонићи; 2 к., св. Борђе); непознато место исељавања (Александар, 75 година, Јона, Цона). Младеновић Хранислав дошао као призет из истог села; задржао презиме а примио женину славу.

Село има своје посебно гробље; у једном издвојеном делу гробља сахрањује се само род Марковци. Сеоска преслава је св. Јеремија.

13. ДОЊИ РИЊ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у овалној Доњо-рињској дубодolini, затвореној околним висовима које раздвајају долинице са стециштем у дну дубодолине. На С-у, изнад насеља, уздиже се вис Орански врх (837 м) под доњом ивицом више крашке површи, просечно високе 1000 м (Јаворски ћићер, Битка), а на ЈИ-у крашки хум Бобовиње, кога од Битке, на И-у, раздваја долина Раћи-

ног потока. На СЗ-у, село уоквирује хум Стража; између Страже и Оранског врха усечена је уска долина Орана, која потиче од истоименог крашког извора. На З-у, насеље надкриљује крашки плато Забела, одвојен од Страже падином Вучје Буке. Дубодолина са селом у њој, на Ј-у је отворена потоком Саставци. Доњи Рињ је колским путем, спроведеним долином потока Саставци и подножјем Ждрела, саобраћајно повезан са селом Моклиштем, на Ј-у, а наставком тога пута, падином Вучје буке, на С-у, са суседним селом Горњим Рињем. Насеље се водом снабдева са сеоске чесме која је на месту Градиње. Главни извори у атару су: Орана, Јавор и Базовик, на коме се и стока напаја. Са неколико бунара око сеоских кућа, вода се користи само за натапање градина.

Граница атара, на З-у, је на местима: Бачевац, тремећи Горњег Риња, Доњег Риња и Дражева, и Вучјој буки; на С-у, она је на Марковој падини, Маленици и Бучју до Лановог прутја, тремеће Козје, Горњег и Доњег Риња. На И-у, међа се протеже од Брајилнице на Влашки дол и Којину пресуку, тремећу: Доње Гламе, Доњег Риња и Моклишта; на Ј-у, синор је обележен од Јајине дувке преко Страна на Лалићеву ливаду, Врли кићер, Црно трње, средином Длге валоге, Вр'а и Врљи камена до Голубиње дувке, тремеће: Дражева, Моклишта и Доњег Риња; одатле граница атара се наставља преко Саставака и Потока на Бачевац. Обрадиве површине су у потесима: Орниће до Базовика, на И-у, и Надсело, на С-у; ливаде су у осталом делу Орнића. Утрина са шикаром и забранима обухвата потес Бучја.

Доњи Рињ је насеље разређеног типа; састоји се из три сеоска краја: Никсине Мале, која лежи на коси Забела и доњим делом спушта се у дно дубодолине, са 17 кућа, Мишинске Мале, која чини средишњи крај насеља и у којој је Средсело, са 10 кућа и Кракорске Мале, у подножју Оранског врха и Јаворског ћићера, са 8 кућа. У Никсинској Мали куће су знатно проређене, док су у осталим двома махалама нешто збијеније, поглавито у Кракорској Мали. Сва три, потпуно одвојена сеоска краја, припадају искључиво једном роду.

Порекло становништва. — Досељеници су: *Никсинци*, 17 к. (Игићи, 5 к., Живковићи, 3 к., Голубовићи, 3 к., Мишићи, 2 к., Младеновићи, 1 к., Николићи, 1 к., Ристићи, 1 к., Борђевићи, 1 к., св. Никола): из Каменице код Димитровграда. Борђевићи броје 4 појасева: Димитрије, 53 године, Петар, Младен, Борго. Мишића (1 к.) и Живковића (1 к.) има одсељених у Белу Паланку и село Дериње у Бачкој 1946. год. — *Мишинци*, 10 к. (Младеновићи, 3 к., Цветковићи, 2 к., Ранђеловићи, 2 к., Јовановићи, 2 к., Петровићи, 1 к., св. Димитрије): из Периша. Ранђеловићи броје пет појасева: Ранко, 43 година, Милан, Величко, Ранђел, Жива. Младеновића има отсељених у Пожаревцу (1 к.) 1941 год. и селу Дериње у Бачкој (1 к.) колонизовани 1946 године, а Цветковића у Белој Паланци (1 к.). — *Кракорци* (8 к.: Пенићи, 4 к., Стефановићи, 3 к., Војиновићи, 1 к., св. Никола): из Периша. Стефановићи броје 5 појасева: Живојин, 57 година, Лазар, Стеван, Никола, Тодор. Бирића има отсељених у Белој Паланци 1900 год. (1 к.), Пенића у Горњем Милановцу (1 к.) 1935 г. — *Пецинци*

(Митићи; 1 к., св. Никола); најстарији досељеници непознатог места исељавања.

Село има своје гробље. Насељска преслава је св. Никола; завџина св. Власи се светкује да би стока била здрава.

14. ДРАЖЕВО

Географско-топографске прилике. — Село лежи на додиру неогеног побрђа и крајњих јужних кречњачких падина рињске површи, које се спуштају са одсека Градца (893 м) и Височице (770 м). Дражево је топографски локализовано ивицом „ридова”: Врвишта, Живковог Појатишта и Војине Падине, између долинице Лешке Падине, на западу, и Котлине, на истоку. Лежећи на геолошкој и морфолошкој граници, село је и на додиру различних привредно-географских зона: неогеног јез. побрђа озираћеног ораницама и кречњачких падина залећа обраслих шумом и шикаром, у којој се налазе сточарске појате. Становништво се водом служи са бунара дубоких 8—20 м. У селу су 10 бунара, од којих само 4 имају увек довољно воде. У средишту насеља је сеоски бунар, дубок 8 м. са изграђеним коритастим појалима за стоку. Стока се напаја водом и на Нишави. Дражево, као и села Горњи и Доњи Рињ, осећа оскудицу у води.

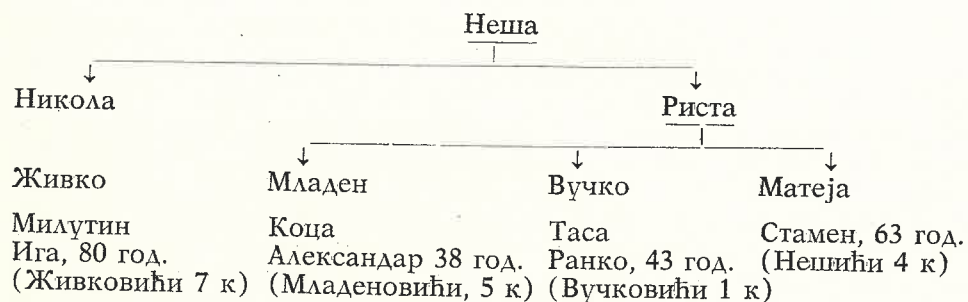
Граница атара, на С, од Бачевца и места Најдина дувка, тремеће Горњег, Доњег Риња и Дражева, повучена је на Костол, Градац, Орејчић, Остру чуку и Плочу, тремећу: Горњег Риња, Вран Дола и Дражева. На З-у, од Плоче атар је омеђен на Дубју, Илијна њивица, Максим камену, Дрочинцу, Голом брду, Точилима и Шупљем камену, тремећи: Шпаја, Вргудинца, Моклишта и Дражева, а одатле досеже до Нишаве. На Ј-у, од Нишаве (Шупљи камен), међа је повучена на Садовицу, а затим преко Кобилаша; на И-у синор чини: Бара, Дувке, Стрижеви кланци, Поток и потоком до места Саставци, одакле избија на Најдину дувку. Топографска имена за обрадиве површине су: Топила, Дрење, Провалија, Барје, Чешма, Прогон, Чокин дел, Забел, Селиште, Теречина падина и Дрочина; ливаде су на местима: Провалија и Барје. Шумски забрани су у потесима: Чокин дел, Курјачки камен, Горевина, Лешка падина, и Врла страна. Утрина обухвата: Костол, Височицу, Калуберицу, Орејчић, Ошину Главу, Илијну њивицу и Ковачеву њиву.

Насеље је по типу збијено. Куће су у хоризонталном низу поређане око сеоског пута који спаја Дражево са Вран Долем, на једној, и Моклиштем на другој страни. Разликују се, од истока ка западу, следећи крајеви: Нешинска Мала (9 к.), Штрапинска Мала (4 к.), Живковска Мала (2 к.), Борговска Мала (7 к.), I Врбарска Мала (8 к.), Бидарска Мала (4 к.), Тошинска Мала (9 к.), и II Врбарска Мала (3 к.). Као раселица села, у правцу Моклишта, постала је Градиштанска Мала од 5 кућа.

Старине. — У близини села одкопани су остаци негдашње цркве св. Тодора, на месту Црквеште. Ту је подигнут Крст, а насеље је св. Тодора примило као сеоску преславу.

Порекло становништва. — Старијнци су *Нешинци*, 17 к. (Живковићи, 7 к., Младеновићи, 5 к., Нешићи 4 к., Вучковићи, 1 к., св. Арханђел).

Род броји 5—6 појасева:

— *Живковци*, 4 к. (Живковићи, 3 к; Борђевићи 1 к; св. Арханђел); род броји 4 појасева: Богдан, 52 године, Алекса, Борђе, Живко. — *Борговци*, 6 к. (Станојевићи, 3 к., Ранђеловићи, 3 к., Св. Димитрије); род зна 4 појасева: Пенча, 75 год., Радивој, Ранђел, Борго. — *Штрапинци*, 4 к. (Митровићи, 1 к., Младеновићи, 1 к., Милошевићи, 1 к., Вељковићи, 1 к., св. Никола). Милошевић Љубо дошао као призет из Горњег Риња 1927 год., примио женину славу а задржао презиме. Вељковићи су од Петра, који је доведен из Мокре а пореклом је из Великог Крчимира. Од овог рода има отсељена 1 кућа у Нишу 1935. год.

Досељеници су: *Тошинци*, 10 к. (Тошићи, 8 к., Анђелковићи, 1 к., Младеновићи, 1 к., Пејчиндан и св. Јован). Тоша коме је умрла жена од „чуме“ 1802 год. отишао у село Базовик код своје ћерке, тамо удате, јер није имао друге деце. У Базовику оженио је удовицу из села Козје која довела петоро деце. Тоша је децу, која по оцу славе Пејчиндан и по њему св. Јована Крститеља, посинио; она су примила његово презиме, сем најстаријег Анђелка од кога су Анђелковићи. Младеновићи су од Младена, сина Тошине кћери. Тошића има одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Таушанци* (Ранђеловићи, 3 к., св. Димитрије): из Периша. Ранђел (Владимир, 60 година, Спаса, Ранђел) побегао из Периша који био у Србији у Дражево, које је припадало Турској због прељубе. Од овог рода одсељена је једна кућа у Ниш 1930. год. — *Градиштани* (Борђевићи, 5 к., св. Борђе): из Градишта. Александар (70 година) доселио и основао раселицу на имању своје мајке. — *Цидарци* (Митићи 4 к., св. Никола): из Моклишта. Дошао Давид (90 година) на имање своје жене која била из Дражева од рода Врбарци.

Село има своје посебно гробље. Насељска преслава је св. Тодор; заветине су: Велигден (Ускрс) и св. Духови.

15. КЛЕЊЕ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на споју котлинског дна и страна северног обода котлине. На западу, насеље надкриљује коса Дел и „рид“ Прекострана. Између Дела и Прекостране усечена је долина потока Падине. Плећато узвишење Сип изнад Клења просеца дубока дисекција бујице Ошњег дола, која Сип раздваја од Прекостране. Ка истоку, Сип се пружа до потока из Рубаља Падине, која га одваја од узвишења Митиног трапа и Ђириног камена. Становништво се служи водом са чесама и бунара. У селу су две чесме на каптираним изворима: Бањица и Војна. Бунари су дубоки 12—20 метара. Током лета, када чесма Војна пресуши, стока се поји на Нишави; у осталом делу године она се напада са озиданог корита код чесме Војне.

Сеоски атар захвата алувијалну раван Нишаве и поменуће косе и узвишења изнад насеља. На том простору су потеси под ораницама: Коробац, Лаба Поље (алувијална равна у источном и јужном делу атара), Царина, Јањиница и Падина (западни и северозападни део атара). Ливаде су сконцентрисане у југозападном делу атара у потесу Црквине. Шуме су на: Шумљу, Врници, Котлини и Селском Браништу; утрина обухвата: Појатиште, Арњосу, 707 м (на спец. топогр. карти 1:50.000 обележено Рњоса), Зеленише и Бањички Врх.

Клење је издуженог — линиског збијеног типа. Насеље се протеже од Прекостране до Ђириног камена у низу који чини један ред кућа повезаних праволиниски. Од истока разликују се ови сеоски крајеви: Марковска Мала, Раскрсје, Божинска Мала, Милојинска, Рагожарска, Павловска, Голубовска, Стојановска, Ранђеловска и Станковска Мала. Сви су крајеви међусобно повезани и настављају се један на други. Место које служи као сеоско збориште је око куле Ибраим Бега, у којој је сеоска Набавно-Продајна Задруга. Тај простор око Куле, у средишту негдашњег клењског читлука, одговара познатим „средселима“ других насеља.

Старине. — На месту Манастиришту 1910 године делимично је откопан негдашњи манастир св. Николе. Наћена су два кандила, стари новац и иконе: св. Николе и св. Петра. Око ископина манастиришта, које се поштује од становништва као светилиште, оно је подигло надкриљну зграду над темељима. На месту Миро, где је сеоски запис, налази се надгробна плоча са старим записом који се није могао разтумачити. Слична тој је друга надгробна плоча у сеоском гробљу. Те спомен плоче су биле надгробна обележја старешина калуђерских манастира св. Николе. При раскопавању овог манастира наћене су на дубини од 1,5 м основе темеља и зидова неког римског каструма. Темељи су правоугаоног облика са дужом страном од седам метара. На римским опекама утиснуте су иницијалне шаре облика латинског слова V.

Порекло становништва. — Данашњи стариначки родови потичу од неколико представника старог становништва, које је, како се твр-

ди у овом као и у неким оближњим селима, пострадало у помору од „чуме”. Ти су стариначки родови: *Живадиновци*, 8 к. (Јоцићи, 5 к., Петровићи, 2 к., Живадиновићи, 1 к., св. Никола); Петровићи броје ове пасове: Милисава, Јованчу, Николу и Петра. Игњатовић Душан из Каалне дошао као проводњак у Петровиће; примио је женину славу а задржао презиме. Живадиновићи су од Јосифа, који је доведен из Пајежа као посинак у Јоциће. — *Милојинци*, 10 к., (Милојевићи, 7 к., Миладиновићи, 3 к., св. Никола); Бора, Тодор, Миладин и Милоје. Митић Јован из Горње Гламе дошао као проводњак у Милојиће; задржао своју славу св. Борба и презиме. — *Голубовци*, 5 к. (Голубовићи, 4 к., Крстићи, 1 к., св. Никола); Воја 65 год., Таса, Голуб, Пера. Крстић Драгољуб дошао из Вргудинца као приводњак; узео женину славу, а задржао своје презиме. — *Јовановци* (Стојковићи, 1 к., св. Арханђел); Петар, Давид, Тоша, Стојко. — *Ранђинци* (Ранчићи, 7 к., св. Арханђел). — *Биринци*, 5 к. (Станковићи 3 к., Бирићи, 2 к., св. Сава); Тривун (77 год.), Илија, Бира, Станко. — *Анђелковци* (Анђелковићи, 2 к., св. Сава), Денча (60 год.), Јеленко, Анђелко, Станко. — *Стојановци*, 4 к. (Пејчићи, 2 к., Мијалковићи, 1 к., Стојановићи, 1 к., св. Јован Крститељ); Драган, Манојло, Мијалко, Стојан. Стојановића има одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Божинци*, 8 к. (Божићи, 5 к., Поповићи, 3 к., св. Борбе Алимпије); Лека (60 год.), Ига, Гога, Божа. Поповићи се тако презивају по претку Младену који је био поп. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.).

Досељеници непознатог матичног места вероватно из истог предела су: *Рајкови* (Ранђеловићи, 6 к., св. Никола); Петар (70 год.), Јанаћко, Ранђел. Ранђел дошао као слуга код Ибраим аге. Касније добио „селиште”, где се настанио. — *Павловци*, 6 к. (Павловићи, 3 к., Бирићи, 3 к., св. Никола); Павловићи знају: Владимира, Николу, Гогу и Павла. Бирићи су од другог Павловог сина Бире. Голубовић Петар као призет дошао из села Понора у Павловиће; задржао презиме а примио женину славу. Павловића има одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Турска* (Бирићи, 2 к., св. Никола); Живојин, Вукадин, Бира. — *Парђинци* (Филиповићи, 4 к., св. Борбе Алимпије); Радисав, Цветко, Филип. — *Булулеа* (Крстићи; 1 к., св. Арханђел); Аксентије, Мита, Крста. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.).

Сеоска преслава су св. Духови. Клење има своје посебно гробље; гробље је подељено на подвојене парцеле у којима се сахрањују поједини родови.

16. КЛИСУРА

Географско-топографске прилике. — Село лежи на темену широке косе Башине падине, на висини 380—400 м. Та коса је снижени и издвојени део прегнантног доњег јез. пода Дубраве (446 м), која је од Дубраве отсечена дилувијалном долином Падине и укљештена између ње, на западу, и потока Бумбака, на истоку. Становништво се водом снабдева из бунара дубоких 6—20 м., чесама и извора. Капти-

рани извори — сеоске чесме — су: Смрденац, Дмитров Кладенац и Балабаница. Око чесама су бетонска корита са којих се напаја стока. За време сушних лета, када пресуше чесме и већи број бунара те се у селу осети оскудица у води, стока се поји на реци Нишави. Осим Старе чесме, главни извор у пољу је Доњи кладенац, а у шумама: Студени кладенац, Слеччица и чесма Дервен.

Граница атара на И-у, са селом Чифликом, је на Вујином потоку, који се у изворишном делу зове Долиње, до Бериног конопљишта у подножју Доњег градишта (646 м.), тремеће: Клисуре, Чифлика и Теловца. Одатле, са Теловцем, она се продужава на Солункову бару, Лукин камен и Заногу, и излази на Белавски друм, а затим падином Балабанове оранице на Трсину пољану. На Ј-у, на крашкој површи Граовишта и месту Седамдесет иворака је тремећа: Клисуре, Шљивовика и Ореовца. Одатле, на З-у, међа Клисуре са Крменицом је на местима: Скок, Слеччица, Десна дубрава, Рачи бара, Чардак и Црквица до Нишаве. На С-у, Клисуре и село Клење су омеђани коритом Нишаве, а Клисуре и Љубатовица Нишавом и Острвом. Топографска имена за обрадиве површине су: Подбрег, Колар, Садовица, Подсело, Прибој (све у алувијалној равни Нишаве), Чардак, Шипак, Старчев До, Смрденац, Завој, Бабичина њива, Чука, Вочник, Дубрава и Пантелеј. Шуме су на: Старчевом долу, Слеччици, Бачишту, Граовишту, Горунцу, Остром врху, Балабановој ораници, Трсиној пољани, Гарванику, Илинској Орници, Заноги, Врлој страни, Локви, Прлој падини, Студеном кладенцу, Долињу, Равном Габру, Чољин врху и Пантелеју; утрина обухвата: Стојин врх (Влача рудина), Заногу, Граовиште, Плочу и Остри врх.

Клисуре је најзбијеније село Белопаланачке котлине. Осим Средсела, које чини део насеља око задружног дома, разликују се, према именима родова који их настањују, и десетак сеоских махала: Штипћинска и Џурђинска Мала, на истоку; Џоринска и Куклишовска Мала, на северу; Савинска и Кулинска Мала, на западу; Поповска и Пиштољчовска Мала, на југу; око Средсела су Јанковска и Токуњинска Мала.

Старине. — У атару Клисуре, старине и споменици културе уопште потичу из: праисторијске епохе, римског доба, XVI и прве половине XVII века — из вароши Кури Клисуре (Куричесме), друге половине XVII века — од пећинског насеља на западној страни Дубраве, XVIII и прве половине XIX века — Старог Села на поду Дубраве и друге половине XIX века — данашњег насеља. Старине из најдаље прошлости пронађене су 1954. год. на Старом Селу на Дубрави: две неолитске камене секире и друга оруђа материјалне културе из тог времена. Исте године, на истом локалитету, пронађен је римски новац, један прстен из тог доба и други остаци материјалне културе. Осим тога, у Селишту је откопано неколико римских гробница у којима је нађено више предмета; на истом локалитету откривене су и керамичке водоводне цеви и посуде. Пронађена праисторијска и античка оруђа и предмети из године 1954. чувају се у шатулама

Народног музеја у Белој Паланци. Нашим проучавањем испитано је и Црквиште св. Илије. Та значајна црквица саграђена је највероватније у другој половини XVI века. Налази се на Селишту, на насеобинском простору негдашње вароши Кури Клисуре, на узвишењу које се зове Стара црква. Оријентисана је правцем исток-запад са улазом окренутим западу и олтаром истоку. Црква је у рушевинама: одржали су се зидови на северу и југу високи 1,5 м.; од тога до 1 м., они су укопани у земљу. Највиши је лучно изграђен зид олгара са прозором правоугаоног облика, који је омалтерисан и украшен орнаментима угласто сведеним у врху: црвене, беле и плаве боје. Олтарски прозор надкриљује масивна аргилошисна плоча. Зидови су саграђени од модрикастих кречњака и бигрених коцки, донетих са Дубраве. У зидовима има и уметнутих римских опека. Основа цркве, која подсећа на старе у земљи укопане базилике, нижа је за 2 степеника од површине околног терена; дуга је 5,5 а широка 4 м., са зидовима дебљине 60 см. На великој каменој плочи под олтаром чувају се 3 стара кандила. До цркве су била, недавно посечена, два велика „миросана дрвета“, пречника 1 м. Око овог црквишта, које се поштује као значајно светилиште и у коме се кадкад одржавају и неки верски обреди, о Бурђевдану сеоској преслави обвијају се литије. Од осталих старина значајније је истаћи налазиште на имању Петра Аранђеловића, такође на Селишту, где се и данас распознају трагови старе чесме познате Куричесме, по којој је негдашња варош добила назив Куричесма. Та је чесма удаљена око 300 метара од зидина црквишта светог Илије, раније насељске цркве Куричесме. Према тврђењу које се традицијом одржава, у Куричесму вода је била спроведена са крашког извора Водни Дол у старим „земљаним ћунцима“. У Старом Селу на Дубрави, у средишту ранијег села, које није имало цркву, стоји камено „Миро“ св. Борба — оброк подигнут 1792. године. Код оброка св. Борба кога је старо село славило, а данашње преслављује као заветину, налазило се и камено корито у коме су се крштавала деца; то је корито, када се село поместило на данашње место, пренето код „Оброка св. Борба“ уз данашњу цркву у селу. Крст св. Борба био је светилиште које је као оброк замењивало цркву. Старо село је имало на северној страни Дубраве и сеоску чесму са које се цело насеље снабдевало водом. Та Стара чесма, направљена од набацаног и делом сложеног камења, постоји и данас и са ње се служи водом, за време рада у пољу, данашње становништво. Оброк св. Борба код данашње цркве у селу подигнут је 1866. год. Оброк је на земљишту које је припадало Цори-Георгу, оснивачу рода Боринци, чије је име уписано на крсту — споменику са именима других приложника — утемељивача.

Порекло становништва. — Данашње стариначко становништво води порекло од становништва, у XVII веку расељене, старе вароши Кури Клисуре или Куричесме, које се, по уништењу тог свог негдашњег насеља, било раселило по околини. Од старог становништва зна се, да је остало свега неколико људи у атару данашње Клисуре, који

су доцније основали познато пећинско насеље на западној страни Дубраве. Од тог становништва потекла су четири рода, од којих сваки има различну славу: св. Борбе, св. Никола, св. Димитрије и св. Арханђел. Ти су родови до 1865. год. живели у Старом селу на тераси Дубраве и разгранали се у 17 породица са 30 домова. Те стариначке породице Старог Села, од којих се већина данас издиференцирала у посебне родове, су: Цоринци, Штипћинци, Суљинци, Врбинци и Савинци; Маџинци, Куклишовци, Кулинци и Николчинци; Балабановци, Бурдуровци и Китаринци; Калајџинци, Стојинци-Поповци, Пиштољчовци, Млачкинци и Каринци. — *Јанковци, Кулинци, Чољинци и Куклишовци.* — 40 к., св. Борбе Алимџије: Јанковци-Маџинци (Јанковићи, 8 к., Антићи, 2 к., Павловићи 2 к.; Васа (72 год.) Ига, Јанко, Лила. На Старом Селу на Дубрави, где су се звали Маџинци имали 2 куће; прешао у данашње Ига. Од Маџинаца који су на Старом Селу живели у великој крвној задрузи, потекли су осим Јанковаца, Дијаверовци и Ајвазовци одсељени у село Чифлик. Антића има одсељених у Белу Паланку (2 к.); Кулинци (Ђирићи, 5 к., Антићи, 2 к., Живковићи, 1 к., Голубовићи 1 к.); има их одсељених у пиротско село Понор (1 к.) и Нишу (2 к.); Чољинци (Џенићи, 6 к., Анђелковићи, 2 к., Соколовићи, 2 к., Ђирићи, 1 к.); Димитрије (50 г.), Пеја, Бира, Коста, Цена, Бира. Има их одсељених у Ниш, Белу Паланку, Смедерево, Тузлу и Завидовиће; Куклишовци (Крстићи, 6 к., Станковићи 2 к.); има их одсељених у Београд (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Болбоковци,* — 9 к. (Јовановићи, 4 к., Јанчићи, 2 к., Ранђеловићи, 2 к., Андријевићи, 1 к., св. Борбе). Милутин Андријевић као призет дошао из Срећковца, Срез димитровградски. — *Сукуњановци,* — 4 к. (Пејићи 3 к., Стојановићи, 1 к., св. Борбе и св. Врачи). Божидар Стојановић као призет дошао из Космовца, слави своју славу св. Враче. — *Божинци,* — 3 к. (Божићи, 2 к., Лијићи, 1 к., св. Борбе и св. Никола). Борбе Лијић као призет дошао из Чифлика, слави своју славу св. Николу. — *Николчинци,* 3к. (Тошићи, 2 к., Николићи, 1 к., св. Борбе). Има их одсељених у Ниш (1 к.), Лесковцу (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Цоринци* или *Боринци,* 19 к. (Стефановићи, 10 к., Пејићи, 5 к., Живковићи, 4 к. св. Никола). Стефановићи: Џуна (95 год.), Пеја, Стеван, Ранча, Цора-Георг умро 1837. године; Пејићи: Филип (67 год.), Никола, Пеја, Стеван, Ранча, Цора; Живковићи: Матеја (77 г.), Живко, Стеван, Ранча, Цора. Има их одсељених у Поповац код Ниша, Бербатово и Велику Плану. — *Штипћинци,* 8 к. (Митићи, 3 к., Ђирићи, 3 к., Јовановићи, 1 к., Ристићи, 1 к., св. Никола). Јовановић Божидар и Ристић Љуба су призети од Живковића из рода Балабановци у истом селу. — *Суљинци,* 7 к. (Борђевићи, 4 к., Живићи, 2 к., Крстићи, 1 к., св. Никола). Има их одсељених у Нишу (1 к.). — *Каламковци* (Живићи, 5 к., св. Никола). Има их одсељених у Ниш (2 к.), Руми (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Брбинци,* 4 к. (Петровићи, 2 к., Бурићи, 2 к., св. Никола). Бурићи су од Неје који је 1903. год. дошао као привођањак из фамилије Цурђинци. — *Савинци и Ђиринци,* 5 к. (Младеновићи, 4 к., Ђирићи, 1 к., св. Никола). — *Прљосковци,* 3 к. (Живковићи,

2 к., Јефремовићи, 1 к., св. Никола). — *Шуњинци* (Петковићи; 1 к., св. Никола). Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Тодоринци* (Ђурићи; 1 к., св. Никола). — *Рамадановци* (Илићи, 1 к., св. Никола). Род зна: Милана, Ристу, Јована, Столета и Илију. Има их одсељених у белопааланачко село Чифлик, Ниш (1 к.), Пирот (1 к.) и Београд (1 к.). — *Балабановци* и *Мисирковци*, 14 к. (Живковићи, 8 к., Ранчићи, 4 к., Ценићи, 2 к., св. Димитрије): Виден (67 година) Крста, Живко, Неша, Јован Балабан. Неша, отац Живков од кога су Живковићи и Ранча од кога су Ранчићи били браћа од стричева; Цена, од кога су Ценићи, син је Ранчин. Балабановаца има одсељених у Светозарево (1 к.) и Нови Сад (1 к.), а Мисирковаца у Белу Паланку (1 к.). — *Будуровци*, 13 к. (Савићи, 4 к., Манићи, 4 к., Борђевићи, 2 к., Живковићи, 2 к., Николићи, 1 к., св. Димитрије). — *Китаринци* (Ђурићи; 6 к., св. Димитрије). — *Дањинци* (Петковићи; 4 к., св. Димитрије). — *Ђуринци*, 4 к. (Ђирићи, 3 к., Тошићи, 1 к., св. Димитрије и св. Арханђел). Вукашин Томић је приводњак из Теловца; слави своју славу св. Арханђела. Има их одсељених у Нови Сад (1 к.). — *Петковци* (Петковићи; 3 к., св. Димитрије). Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Марковци* (Ђурићи, 3 к., св. Димитрије). Има их одсељених у Ниш (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Ђирковци* (Живковићи; 3 к., св. Димитрије). — *Близнаковци* (Младеновићи; 1 к., св. Димитрије). — *Тричковици* (Тричковићи; 1 к., св. Димитрије). — *Стојинци* и *Поповци*, 9 к. (Крстићи, 1 к., Вацићи, 1 к., Панићи, 1 к.; Ђирићи, 3 к., Борђевићи, 1 к., Поповићи, 1 к., Јовановићи 1 к., св. Арханђел). Панић Радован дошао из села Понора 1919 г. у кућу Крстића као приводњак, а Борђевић Светозар из истог села 1931 год. такође као приводњак. Стојинаца има одсељених у Ниш (3 к.), а Поповаца у селу Блато (1 к.). — *Калаџинци*, 8 к. (Живићи, 5 к., Игићи, 3 к., св. Арханђел). Има их одсељених у Пожаревац (1 к.). — *Пиштољчовци* (Ђирићи; 7 к., св. Арханђел). Има их одсељених у Белу Паланку (2 к.). — *Млачкинци*, 5 к. (Ђурићи, 4 к., Ђирићи, 1 к., св. Арханђел). Ђирић Миодраг је приводњак из истог села од Пиштољчоваца. — *Џикуринци* (Мијалковићи; 5 к., св. Арханђел). Има их одсељених у Ниш (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Каринци* (Борђевићи; 2 к., св. Арханђел). Има их одсељених у месту Бачки Виногради (1 к.). — Цигански родови су: *Алићи* (3 к., св. Арханђел и Митровдан): Бошко, Осман, Моша, Алија. — *Мерџићи* (6 к., Нова Година): Уско, Јашар, Мерца.

Досељеници су: *Масинци*, 3 к. (Јовановићи, 1 к., Стаменковићи, 1 к., Ђурићи, 1 к., св. Димитрије и св. Арханђел): из Славиња у Бугарској. Доселио Јован у турско доба на имање изумрлог рода Илинци. Стаменковић Владимир је призет из Станичења, а Ђурић Милутин призет из истог села; слави своју славу св. Арханђела. Има их у Белој Паланци (1 к.). — *Тукуњановци*, 5 к. (Манчићи, 3 к., Тошићи, 2 к., св. Арханђел): из села Понора. Доселила браћа Манча и Коста у турско доба (Петар, 85 год, Ранча, Манча). — *Ђопинци* (Крстићи, 1 к., св. Арханђел): из Теловца. Дошао Никола као призет. Има их одсељених у Ниш (1 к.) и Скопље (1 к.). — *Момчиловићи* (1 к., св. Јо-

ван): из Црвене Јабукe. Доселио Станоје 1935 год. — *Пејући* (1 к., св. Арханђел): из Великог Суводола. Доселио Игњатије на купљено имање 1935. године.

Село и сеоска црква славе Св. Илију. Клисуре као заветину пре-слављује Ђурђевдан, ранију насељску славу Куричесме и славу Старог Села на Дубрави. Насеље светкује и „воловску славу” св. Враче. Село има своје гробље. У клисурском гробљу до 1920. год., сахрањивало се и становништво села Чифлика које је старином из Клисуре. На међи атара села Крменице и Клисуре, на месту Крменичка рампа, било је „Русалиско гробље”.

17. КОСМОВАЦ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у највишем делу великог изворишног облукa Црвене реке у непосредној суподини Големог камена, најистакнутијег врха Суве планине (1808 м.), на висини од 680—720 м. Највише куће заселица пењу се готово у врх Облука до чувених северних и до 900 м. високих литица Трема и Тромке. Главни насељски крајеви су у међуречју левих саставница Топоничке реке: Потока и Радешевца. Од села су измештене две више заселице; једна од њих, удаљена око 3 км, је на месту Влашка пољана, а друга, удаљена око 500 м., на месту Студени Дол. Космовац се водом служи са Сеоске чесме и извора. Главни извори су: Црвена стена, Дојманица, Бела вода, Врело и Стоушица. Стока се напаја водом са крашких врела: Космовачко врело и Космовачке корубе, бројних извора, и токова који постају од врела и извора.

Границе сеоског атара повучене су на местима: Каменита струга, Шебет, Бели камен, Чавча провалија, са Калетинцем; Вирови, Три ба-самака, Репушаница, Мала чкрвена и Пропас, са селом Вртопом; Велика чкрвена, Кале, Голема коњска и Мала коњска, са Великим Крчимиром; Мала коњска (тронећа), са Дивљаном; Висока чука, Длга локва, Јевишина локва, Локва на падину под Преслап и Новоселска локва (тронећа) са Мокром; Новоселска локва је гранична међа и са Новим Селом; Вргудиначки врх, Стожер камен, са Вргудинцем; Војвидњак, Грло, Ненчин трап, Чешкова чука, Орци, Цацаревац, Горње ливабе, Крнова падина, Петрида, Зеџа струга и Мали трем, са Топоницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Мучибаба, Пасарело, Честоракике, Голема њива, Стоушица, Белик; Трстиковац, Домјаница, Остри дел и Липовица. Утрина је на местима: Широко лице, Крстата провалија, Гувниште, Чавча провалија, Коњарник и Џамија. Шуме обухватају: Крнову падину, Клађе, Пажар, Ђурђин камен, Дојманицу, Голубановац, Тумбачи трап, Младенову падину, Бару, Асни рт, Самовирски рид, Зелену падину и Водице. Селу припадају на Сувој планини планинске ливаде и утрине на: Смрдану, Рогу, Голубовој ливади, Вртолошкој валози, Пасарелу, Цветковом гробу, Падини и Репушаници.

Главни део Космовца је збијен са разређеним крајевима. Како има две заселице, знатно удаљене од „села“, насеље је у целини разбијеног типа. Разликује се неколико крајева: Боринска Мала, Млађенска, Малишинска, Пијинска, Бежанска, Пасјачка и Тодоровска Мала.

Старине. — Над селом на месту Дојманица има остатака од неког црквншта, које становништво зове „Латинско црквнште“. На црквншту је подигнут оброк Крст св. Пресвете око кога су се обавијале литије на св. Пресвету. У селу има руина од неке старе воденице, коју становништво назива „Латинска воденица“. Најзначајније су развалине једног римског кастела на Градишту. Ту су видни очувани темељи са нешто остатака од зидова; то негдашње утврбење у становништву је познато као „Латинско кале“. Деведесетогодишњи Цветан Стојановић тврди да је ту нашао: „два дуката, пар мамуза, и 6 српа изрецкана на ножу“. Усто, у Градишту су нађене и друге разноврсне старине: „тугле“ (римске опеке), ћупови, крчази, легени и други остаци негдашње материјалне културе. У становништву живи предање, да су утврбење разорили Турци: „Турци разбили Кале од Влашке Појате“.

Порекло становништва. — Старинци су: *Боринци* (Борђевићи, Дамњановићи, Јовановићи, Живковићи; 24 к., св. Борђе Алимпије). Дамњановића има одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Тодоровци* и *Малишинци* (20 к., св. Врачи). Тодоровци (Пејчићи, Митићи, Панчићи, Стојановићи; 10 к.), Панчићи (2 к.) славе св. Јована и пореклом су из Мокре (приводњак); Малишинци (Пејчићи, Стојановићи, Илићи; 10 к.). Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Млацинци-Јуруци* (Стојковићи, Марковићи; 9 к., св. Врачи). Стојковића има одсељених у село Јашуњу, срез Лесковачки, и Панчево.

Досељеници су: *Бежанци* (Ђирићи, Ристићи; 5 к., св. Арханђел): из Сурачева у турско доба. Ђирића има одсељених у Пасјачи код Прокупља. — *Пасјачани* (Живићи; 3 к., св. Мина): из Пасјаче код Сврљичке грамаде у нишкој котлини пре 86 година. Оба досељеничка рода дошла су на „пусту земљу“ где се „изгубио“ неки стариначки род.

Село има своје гробље. На месту Долња бара наилази се на остатке старог гробља, које становништво зове „Латинско гробиште“. Сеоска преслава је св. Пресвета. Раније је насеље као заветину празноvalo св. Петку: „ради стоке која се тикала стари заорали, око села и заветовали се на св. Петку. Није се работило ни у један петака и чинила се молитва између Пресвете и св. Тројицу“.

18. КРЕМЕНИЦА

Географско-топографске прилике. — Најнижи насељски крајеви, у Доњој Мали, леже на падини Маџарја, — локализовани за одсек Нишавине терасе високе 100—115 (400—415 м.). Остали крајеви села су на темену терасе, која се зове Чука, око сеоског пута ко-

ји се, на овом месту као и Нишавски прекобелавски друм, пружа од ИЈИ ка ЗСЗ правцем пружања терасе Чуке, и између сеоског пута и друма. Село је на том смештају ограничено долином Баре, на 3-у и долином Рачи баре, — на И-у. Село се водом служи са чесама, бунара и извора Војнички кладенац. Чесме су: Головршина, Стубол и Бојчина бара. Бунари су на терену терасе Чуке дубоки 19 м., а по пољу у алувијалној равни Нишаве Ђермови и пумпе, које служе за заливање градина, око 4 м.

Границе сеоског атара повучене су на местима: Дројино орничје, Попов врх, Рађино сечиње, Белинова њивица, Падиње и Данчуловица, са Ореовцем; Коматина чука, Мали друм, Старчев дол, до Црквице и Нишава, са Клисуром; корито Нишаве, са Клењем и Букурвцем. Са Белом Паланком није повучена међа те се неки гранични потеси сматрају као „заједнички атар“. Топографска имена за обрадиве површине су: Царина, Јанчина падина, Ливеровац, Бојчина бара, Калацина, Бела лоза, Болови, Крушчица, Јасен, Чука, Долњи брод, Басарица, Маџарје. Утрина и шуме обухватају: Кременицу, Дубраву, Тршевину, Коматину чуку, Кошариште, Попов врх, Равни габар, Буруну падину и Шугавицу.

Кременица је насеље збијеног типа. Разликује се Горња Мала и Доња Мала; остали крајеви називају се по прекорима родова који их настањују.

Старине. — На месту Рачи бара налази се црквнште св. Илије. Становништво то црквнште зове „Латинска црква“. На месту Црквиште о коме се ништа не може сазнати. У средини насеља — Средселу стоји оброк св. Борђа пренет са Селишта. О Бурђевдану око оброка обвијају се литије о сеоској преслави. Други „нов оброк“ св. Николе подигнут је 1886. год.

Порекло становништва. — Досељеници из негдашње вароши Клисуре или Куричесме (данашње суседно село Клисура), који су основали ово насеље у I. половини XVII века су: *Јагуридинци* (Живићи; 9 к., св. Арханђел). Има их одсељених у Београд (1 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Шуњинци* (Јовановићи; 3 к., св. Арханђел). — *Курјинци* (Борђевићи, Пејчићи, Антићи, Спасићи; 5 к., св. Арханђел и Бурђиц). Има их одсељених у Белу Паланку (3 к.). — *Касијанци* (Тошићи; 8 к., св. Никола). — *Шумановци* (Тричковићи, Младеновићи; 8 к., св. Никола). — Има их одсељених у Белу Паланку (3 к.) и Ниш (1 к.). — *Прлжинци* (Јоцићи, Ђирићи; 6 к., св. Никола). — Ребе се чује и изговор Паралжинци. Има их одсељених у Ниш (3 к.) и Белу Паланку (Јоцићи; 1 к.). — *Коилковци* (Нешићи, Живићи; 6 к.) и *Лишковици* (Џонићи, Младеновићи, Веселиновићи, Павловићи, Денићи; 21 к., св. Борђе). Коилковаца-Живића има одсељених у Белу Паланку (1 к.), а Лишковаца у Ниш (2 к.) и Белу Паланку (2 к.). Известно је да побројани, данас потпуно издиференцирани родови, који славе исту славу, имају заједничко родовско порекло. О таквом поре-

клу има трагова у свести неколико најстаријих представника неких поменутих родова. Остали досељеници су: *Пркљинци* (Бончићи; 5 к., св. Арханђел): из Боњинца у турско доба. Дошао Бонча као слуга у стариначки изумрли род Пркљинци; Бонча примио славу и родовски прекор и наследио пркљинско имање. — *Величковићи* (1 к., св. Арханђел): из Камбелевца. Доселио Величко као слуга код читлаук-сахибџије Головрше. — *Здравковци* (Николићи, Гоцићи, Митићи; 15 к., св. Никола): из Горњег Риња у турско доба. Има их одсељених у Краљеву (2 к.), Балу Паланку (2 к.) и Ниш (3 к.).

Село има своје посебно гробље. Сеоска преслава је Бурђевдан. Св. Власи су „орачка и воловска слава”.

19. КРУПАЦ

Географско-топографске прилике. — Село лежи у алувијалној равни Нишаве, између њеног корита и 290 м. високог одсека крашке заравни Ручистене (589 м.). Та је зараван последњи обронак Гулијанских планина, које се на северном ободу, стрмим одсецима завршавају према дну доњег — западног дела Белопаланачке котлине. Насеље се локализовало поред истоименог, врло јаког, крашког врела које избија под Ручистеном на месту где долина периодског тока Канине дувке улази у котлину. Село се водом служи са Крупачког врела, бунара и извора. Воду за пиће са Врела узима пола села, а цело насеље на Вреду напаја стоку и пере рубље. Готово свака кућа има свој бунар; дубина бунара креће се од 2—12 м. За великих суша, када се издан спусти, неки бунари пресуше. Неколике куће уместо бунара имају пумпе, које црпу изданску воду са дубине 3—4 м. Куће измештене поред леве обале Нишаве служе се водом и са чесме на желез. пружи. Главни извори у атару су: Бањица и Кладенац.

Границе атара повучене су на местима: Карацина међа, Божин тор, Зелениште, Попова рудина, Драга и Зелени врх, са Долцем; Зелени врх, са Гулијаном; Равниште и Бањин дол, са Горњим Рињем; Голат, Врбица, Иждеглава и Пунче, са Вран Долем; Нишава, Чивлик и Диндарица, са Црвеним Брегом; Диндарица, са Тамњаницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Диндарица, Орничје, Аврамова чука, Бучар, Градишко поље, Спасов крст, Крива лука, Пунче, Иждеглава, Појатиште и Старо село. Утрина је на местима: Битке, Мртвина, Матина ливада, Осреци, Шајар, Лице, Пољане, Попова рудина, Драга и Драшка рудина. Шуме обухватају: Врбицу, Граничак и сеоску шуму.

Крупаци је по типу збијено насеље правоугаоног облика. Неколике куће изместиле су се из села на леву обалу Нишаве. Разликују се неколико насељских крајева: Доња Мала, Горња Мала, Шпирдинска Мала, Вилиповска Мала и Вакарелска Мала.

Старине. — На месту Мајмилов град, на једној истакнутој чуки, налазе се „зидурине” неког ранијег утврђења, које становништво зо-

ве „Латинско градиште”. На месту Градац има трагова од неког старог моста, које становништво назива „Латински мост”. У Старом селу налазе се остаци неког старог црквишта познатог као „Латинско црквиште”; црквиште је посвећено Спасовдану, а откривено 1917 године. Ту је био оброк подигнут 1868 године. Нови оброк св. Илије подигнут је 1921 године у Средселу на месту Илија, где је раније било неко „латинско црквиште”.

Порекло становништва. — Старинци су: *Вакарелци* (Пешићи, Милићи, Павловићи; 14 к., св. Никола). Прешли са Старог села. — *Милошовци* (Тричковићи, Борђевићи, Аранђеловићи; 9 к., св. Борђе Алимпије). Прешли са Старог села.

Досељеници су: *Ранђеловци* (Гирићи, Филиповићи, Митровићи; 12 к., св. Арханђел): из Комрена у турско доба. — *Веселиновци* (Веселиновићи; 10 к., св. Димитрије): из Околишта, Срез сврљишки у турско доба. — *Стевановци* (Стевановићи, Спасићи; 4 к., св. Арханђел): из Мирановца у турско доба. Има их одсељених у Лалинцима (1 к.). — *Орљанци* (Марковићи, Стевановићи, Стаменковићи; 8 к., св. Арханђел): из Орље. Населили се у Старо Село одакле прешли у данашње насеље. — *Соколовци* (Живадиновићи; 4 к., св. Арханђел): из Горњег Риња у турско доба. — *Огорелци* (Нешићи, Петковићи; 2 к., св. Арханђел): из Горњег Риња у турско доба. Населили се у Старо Село одакле прешли у данашње насеље. — *Салићи* (1 к., св. Јован и Василица): Цигани из Шљивовика.

Сеоска преслава је Спасовдан; заветина св. Илија. „Воловска слава” су св. Власи. За „ситну стоку” да се „одбрани од вукова” светкује се св. Мина. Село има своје гробље. „Латинско гробље” било је на месту данашњег насеља; од тог гробља откопавају се: кости, угљен, посуђе, накит и др.

20. ЛАНИШТЕ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на западној страни асиметричне долине поточића Радино градиниште, у горњем току званог Грло, на уској долинској заравни Жути ћићер, под доњим јез. подом Дела (580 м.). Насеље је топографски локализовано уз ртасто сведену леву страну долинског усека Радиног градиништа, на месту где је та долина, спуштајући се са побрђа јужне стране доњег дела Белопаланачке котлине, раздвојила Жути ћићер од Големог врха (495 м.). Село се водом служи са чесме у Средселу, бунара дубоких од 8—18 м., којих има 4, и извора: Бојчинац, Лештак и Хајдучки кладенац. Стока овог, као и суседних села у којима се сушних лета јавља оскудица у води, напаја се на Нишави.

Границе атара повучене су на местима: Нишава, са Долцем; Дел, Мали врх, Губерача и Левчица, са Лесковиком; Росуља, Роса, Круша, Војница и Раскрсје, са Тамњаницом; Дел, Шанац и Бојчинац, са Равним Долем; Битке, Бурин, Жути Ћићер, Рса, Старо Лојзе, св. Тодор

и Нишава, са селом Црнче. Топографска имена за обрадиве површине су: Нишава, Брег, Ђежин Трап, Големе Њиве, Дел, Беловина, Ружиште, Скаћица, Дуња, Меден Дол, Превалац, Поток, Губерача, Левчица, Пландиште, Папратница, Прелази, Шопура, Радева падина и Гишина њива. Утрина и шуме обухватају: Врх, Мали Врх и Говедарске врвине.

Ланиште је по типу збијено село. Од насеља су око 200 м. извојене три куће Андрејинске Мале. Разликују се неколико насељених крајева: Јовановци, Дркалци, Рајковци, Марковци и Андрејинци.

Старине. — На месту ранијег насеља, идући за 1 км. источно у правцу Лесковика, у Селишту налази се оброк „Запис св. Борба”, око кога се обављају литије о Бурбевдану.

Порекло становништва. — Старинци су: *Марковци* и *Јовановци*, 17 к. (Марковићи, 6 к., Јовановићи, 11 к., св. Арханђел); прешли у данашње насеље са Селишта. Марковаца има одсељених у Црвену Реку (1 к.). — *Буринци*. — (Ранчићи, Бурићи; 1 к., св. Арханђел); прешли у данашње насеље са Селишта.

Досељеници су: *Стојановци* (Стојановићи, Рајковићи, Младеновићи; 15 к., св. Арханђел); из Гулијана. Има их одсељених у Долац (2 к.) и Белу Паланку (1 к.). — *Андрејинци* (Андрејићи; 10 к., св. Никола); из Загорја у Бугарској. Населили се у Селиште, одакле прешли у данашње насеље.

Сеоска преслава и заветина је Бурбевдан. Село има своје гробље. Старо гробље ранијег насеља, са којег се село поместило, налази се у Селишту.

21. ЛЕСКОВИК

Географско-топографске прилике. — Село лежи на темену и благо нагнутом, СЗ-у окренутом, одсеку Нишавине терасе од 50—60 м. Ту је терасу, на З-у, пресекла долина Кладанчина која се спушта са Мафиног трапа највише Нишавине терасе, од 200 (460 м.). Највише куће насеља узлазе са горње ивице терасе, на којој је село, на доње најниже падине Мафиног трапа. Село се водом служи са Сеоске чесме, извора и 5 бунара дубоких 13—30 м. Два бунара, дубока 20 м, потпуно су пресушена. Извори у атару су: Лесковац, Габрин лештак и Кладанчина.

Границе атара повучене су на местима: Нишава, Долчак, Ограња и Плочар, са Долцем; Кладанчина, Ливабе, Нерезина, Раскрсје и Левчица, са Лаништем; Лесковац, Тупанар, Граница, Распутиње, Мафин трап и Ровина, са Тамњаницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Ровина, Долчак, Ограња, Кладанчина, Мафин трап, Ливабе, Распутиња, Граница, Лесковац и Јеребичино трње. Утрина је на местима: Орница, Раскрсје, Левчица и Браниште. Шуме обухватају: Тупанар, Крљино браниште, Нерезину, Губерачу и Њивче.

Село је по типу збијено, али има нешто разређене куће у ивичним деловима. Разликују се ови крајеви: Рапчинци, Крљинци и Средсело.

Старине. — У потесу Ливабе налазе се делимично одржане земљице. Становништво сматра да земљице потичу од неког ранијег насеља, које је било на том месту. Насеље има оброк св. Николе, који је село подигло 1900 год.

Порекло становништва. — Досељеници су: *Петковци I* (Петковићи, 6 к., св. Стеван); из Пасјаче, Срез нишки. Населио их „спанија Шафир”. — *Милошевци* (Милошевићи; 3 к., св. Никола); из Долаца. Населио их, као и Петковце, „спанија Шефир”. — *Петковци II* (Петковићи, Живковићи; 4 к., св. Арханђел); из Горњег Риња. Дошао Петко као слуга код Рајковаца „у турско”. — *Рајковци* (Рајковићи; 4 к., св. Арханђел); непознато место одакле се доселили. Има их одсељених у Равни Дол (1 к.). — *Тричковци* (Тричковићи; 3 к., св. Арханђел); непознато место одакле се доселили.

Село има своје гробље. Сеоска преслава и заветина је св. Никола.

22. ЉУБАТОВИЦА

Географско-топографске прилике. — Село лежи у долини Љубатовичког потока, на гулијанско-рињском ободу котлине, и на споју котлинског дна и обода, на месту где у дно котлине улази Поток. Најнижи, котлински крајеви насеља, су у алувијалној равни Нишаве на месту Прудишту, испод пиротског друма, и на нишавиним десним терасама, на заравни Делу, између косе Рудине и Скокаца. Средњи крајеви села су на обема долинским странама Љубатовичког потока, на простору од 1,5 км. дужине, у ерозионим проширењима посталим на оним местима, где на уздужну долину Потока избијају бочне долинице; један од ових крајева Љубатовице је у дубодолини Трновика; између падина Јосимовице и Тупанара. Горњи, највиши крај овог веома издуженог и разбијеног села, лежи у долинском проширењу Потока на стетишту неколико околних јаруга; на западу проширење уоквирује Тупанар, до потока Заједнице, а затим падине Гајбуце и Церовика, растављене долином Костењака, а на истоку: коса Песак, Големи дел и Гробље. Љубатовица се снабдева водом са бунара, чесма и извора. Највиши бунари у Доњем Крају дубоки су 5—10 м. У селу су две чесме: једна у Средњој Мали а друга у Доњем Крају. Главни извори у насељу су: „Извор код Цолиних” и „Извор код Кодиних”; шопури (извори цурци) су: Биворов Шопур и Трновик. Извори у атару су: Лалковица, Падина, Црквица и Пакљин дол. Стока се поји водом из сеоског потока спроведеном у „корито код Кшине Чесме” у Средњој Мали; Доњи Крај поји стоку на Нишави. У зиму, када се заледи Љубатовички поток, цело село напаја стоку на Нишави.

Атар Љубатовице на И-у, са селом Сињцем, почев од Нишаве, граничи се косама и подовима: Расовцем, Белешом, Церовом По-

љаном, Густом шумом, Литкаловицом, Големим делом („рид“) и Зајинном падином, на којој је тремећа: Љубатовице, Осмакова и Горње Гламе. На С-у, са Осмаковом, мећа је на теменима брда: Костењаку и Церовику и на падини Ждребану. На З-у, граница атара је повучена по брдским косама: Гламски дел, Кузмановица и Рудиње, са Доњом Гламом, Котлина и Бањица, са Клењем. На Ј-у, у алувијалној равни Нишаве, мећа атара, са Клисуром, је на Острву, а са Чифликом на местима: Луковиње и Берин врбак. Топографска имена за обрадиве површине у Горњем Пољу су: Берино, Горње ливабе, Средње ливабе, Луковиње (све у алувијалној равни Нишаве). У Доњем Пољу: Врљиброд, Русалија, Тишак, Острво (у алувијалној равни Нишаве), Њиве код Вира и Бањица. Главне шуме су на Ждребану, северно од села, а по околним брдима су издвојена „браништа“. Утрина обухвата потес Камен према селу Клењу.

Насеље је разбијеног типа („распртано село“). Котлински-пољски крајеви Љубатовице називају се Доњокрајска Мала; ову Малу, у којој се сада село развија, чине издвојене групе кућа у алувијалној равни и на Нишавиним терасама. У равни су куће: Узуноваца, Мујинске, Андрејинске и Динине, а на терасама Дела куће Луђинаца. У долини Потока, идући од доњег тока ка изворишту, најпре се налази на Кшинске куће, које су на обема долинским странама. На утоку Пакљиног Дола у Љубатовачки поток с његове десне стране налазе се куће Анђеловаца, а на Црквици источно и изнад сеоског пута групе кућа Чучуковске и Кшинске фамилије. Северно од Пакљин дола испод чуке Јосимовице у долини Потока, испод сеоског пута, налазе се Буклинове и Смуђине куће. На Гмитровом селишту су куће Гмитроваца, а западно од сеоског пута на Мушиним Врвинама Вучинске куће. У дубодолини Трновика измистиле су се куће Стојићеваца. Између Бивуровске падине и Тупанара с леве стране сеоског пута лежи збијени крај села у Средњој Мали, коју чине куће Бивуровске, Буђуковске и Дунђеровске фамилије. Средња Мала се завршава Андрејинским и Мујинским кућама. На Средњу Малу се наставља Прекрсе, а потом настаје Горња Мала. Ови су крајеви збијени и нижу се око пута поред Потока. У Прекрсеју је и Средсело са школом и сеоском задругом. Преко потока у подножју Тупанара је Чучуковска Мала, а на крају села Цолинска Мала.

Старине. — И на насељском простору Љубатовице, када се копају темељи за куће, налази се на римске опеке, али се на значајније остатке материјалне културе није налазило. У атару села „откопана су два црквишта“: Манастир св. Богородице, испод села и, 1917. године, црква св. Јована Биљобера, која се назива и манастир св. Арханђела, изнад села. Оба црквишта су ограђена и над њима су подигнуте привремене зграде. И црквиште и манастириште становништво и данас поштује. На месту Русалија, поред пута за Белу Паланку, има остатака од неког гробља. Становништво верује, да је ту било неко старо насеље, које се такође звало Русалија.

Порекло становништва. — Старинци су: Узуновци, 6 к. (Ранђеловићи, 3 к., Савићи, 2 к., Јеленковићи, 1 к., св. Мрата). — Буњинци, 2 к. (Николићи, 1 к., Буњићи, 1 к., св. Јован). — Качинци (Петровићи; 1 к., св. Јован). — Опанчаревци, 4 к. (Игњатовићи, 3 к., Гирићи, 1 к., св. Борђе): Димитрије (62 год.), Јован, Бира, Василије (умро „од чуме“ 1838 год.), Цветко. — Јонинци (Голубовићи; 1 к., св. Борђе): Видојко, Младен, Јока. Јока се био отселио у Књажевац, где је био извесно време, па се поново вратио у Љубатовицу. — Кшинци, 5 к. (Гирићи, 3 к., Манићи, 2 к., св. Никола). — Здравковци (Динићи; 3 к., св. Никола). — Кодинци (Голубовићи; 3 к., св. Никола). — Чољковци, 3 к. (Анђелковићи, 2 к., Борђевићи, 1 к., св. Димитрије). — Мујинци, 2 к. (Божићи; 1 к., Петровићи, 1 к., св. Никола). — Има их одсељених у Каравуково, Срез оцачки у Бачкој. — Смуђинци (Живићи; 1 к., св. Арханђел). — Булкиновици, 5 к. (Младеновићи, 3 к., Јовановићи, 2 к., св. Арханђел). — Цолинци, 5 к. (Јефремовићи, 3 к., Цветковићи, 2 к., св. Арханђел).

Досељеници су: Буринци (53 к., св. Врачи): из околине Књажеваца у I. половини XVIII века. Доселио Бура као сеоски говедар; од села добио земљиште „колико могао да искрчи“. По њему се тај искрчени потес прозвао Бурина Падина. Ту свих тринајест породица овог разгранатог рода, које данас ступају у међусобне брачне односе, имају своја имања. Бура је имао три сина, које је изродио у Љубатовици: Стању, Павола и Јована. Од њих су потекла три огранка рода Буринци, Стаљинци-Буринци, Павловци-Буринци и Јовановци-Буринци. Стаљинци-Буринци, 13 к. (Голубовићи, 1 к., Гирићи, 3 к., Филиповићи, 3 к., Крстићи, 6 к.): Никола (77 г.), Китан, Голуб, Борго, Цветко, Стања, Бура; Павловци-Буринци, 17 к. (Вучићи, 5 к., Манићи, 5 к., Живићи, 3 к., Спасићи, 4 к.): Крста (57 г.), Јоса, Вуча, Младен, Голуб, Павол, Бура; Јовановци-Буринци, 20 к. (Пејићи, 4 к., Костићи, 6 к., Николићи, 3 к., Ранђеловићи, 5 к., Петровићи, 2 к.): Јосиф (75 г.), Вуча, Пеја, Јован, Бура. Овом роду припадају Анђелковићи и Ристићи, 2 к., пореклом од Веселина из Пајежа, који је био призећен и Антићи, 1 к.; од Гојка (Ранко (45 год.), Таса, Анта, Гојко): из Пајежа, такође призета. — Андрејинци, 8 к. (Андрејићи, 7 к., Спасићи, 1 к., св. Јован и св. Борђе): из Шестигабра у турско доба. Дошао Андреја као слуга, а доцније се призетио (Јеленко (60 г.), Мина, Бира, Андреја). Спасић Тофил (35 г.) дошао из Буштице као приводњак; задржао презиме и славу св. Борђа. Има их у селу Чифлику (1 к.). — Мујинци-Тошићи (3 к., св. Јован): из Осмакова непосредно иза 1877 г. Мица доведен као посинак. — Вучинци, 7 к. (Костићи, 4 к., Борђевићи, 3 к., св. Борђе Алимпије): из Базовика у турско доба. Дошао Вуча као посинак (Стојан, (72 г.) Јован, Коста, Вуча). — Веселиновци (Анђелковићи, 3 к., св. Арханђел). — Дошао Веселин пре 60 година из Пајежа као призет у кућу Манића. Има их одсељених у село Дероње, срез оцачки у Бачкој.

Село има своје гробље; поједини родови имају своје засебне парцеле у гробљу. Сеоска преслава је Бурђевдан.

23. МАЛИ ДОЛАЦ

Географско-топографске прилике. — Насеље лежи у алувијалној равни Нишаве, у атару села Долаца, јер још није оформило дефинитивно свој атар, код истоимене железничке станице на апсолутној висини од 257 м. Мали Долац је железничко насеље од 23 кућа, основано око железничке станице, као одмориште и мало, искључиво локално, занатско-трговинско средиште за суседна села доњег дела Белопаланачке котлине. Прву кућу у ранијој заселици Долаца, као бакалницу, отворио је 1920. године Антанас Савић од Чонбинаца из села Црнче. Отварањем друге бакалнице Александра Величковића из Градишта, који је подигао и две куће, отпочело је, од 1933 године, знатније насељавање, које је и сада у току, те Мали Долац, који се каткад у становништву зове Станица Долац, већ прераста у потпуно самостално насеље. У насељу има неколико занатских радњи и трговина око којих су згомилане куће досељеника у збијене групе.

Порекло становништва. — *Јонићи*, 1 к., (Петковица): из Округлице, ковач. — *Петровићи* (1 к., св. Арханђел): из Островице. — *Јовановићи* (1 к., св. Никола): из Долаца, трговац. — *Николићи* (1 к., св. Јован): из Долаца, пензионер. — *Борђевићи*, (1 к., св. Арханђел): из Долаца. — *Величковићи* (1 к., св. Никола): из Долаца, пензионер. — *Крстићи* (1 к., св. Арханђел): из Долаца. — *Радовановићи* (1 к., св. Јован): из Долаца. — *Чонбинци* (Савићи; 2 к., Петковица): из Црнче, трговац. — *Манићи* (1 к., св. Никола): из Црнче. — *Величковићи*, (1 к., св. Јован): из Градишта, трговац. — *Милићи* (2 к., св. Никола): из Градишта, трговац. — *Крстићи*, (1 к., св. Борђе): из Градишта од Латковаца. — *Стојановићи и Рајковићи* (2 к., св. Арханђел): из Ланишта. — *Бугараши* (Живковићи; 2 к., св. Јован и св. Борђе): из Тамњанице. — *Живковићи I.* (1 к., св. Никола): из Тамњанице. — *Илићи* (1 к., св. Борђе): из Тамњанице од Врциних, железничар. — *Живковићи II.* (1 к., св. Јован): из Црвеног Брега од Пешинаца. — *Ђирићи*, (1 к., св. Никола): из Моклишта. — *Марковци* (Живковићи, 1 к., Петковица): из Тамњанице.

24. МОКЛИШТЕ И ДРАЧЈЕ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на геолошкој и морфолошкој граници доњег и средњег језерског пода, на северном гулијанско-рињском ободу котлине. Од првих кућа заселка Чупинци до последњих махале Илинци, протеже се дужином од 4 км. Главни насељски крајеви су на узаном темену и страни дисецираног и у комаде издвојеног доњег најнижег јез. пода, просечно високог око 400 м, или су на странама долина које просецају тај под. Средишни део села, звани Барака, лежи у долини Моклишког потока, а заселак Орашје, под горњом ивицом плиоценог истоименог пода до одсека вишег кречњачког јез. пода Дандарице (540 м), а само су неколике најниже куће у врху десне долињске стране Рињског потока или Бачевца, који се у доњем току зове и Јабковик; селиште Чупинци топографски је везано за косу Чупин дел, под којом су у

Павловој падини Павловске појате. Чупин дел од Бараке раздваја јез. под Чуркавице висок 520 м., а заселак Орашје од његове махале Илинци, која је такође претежно на темену најнижег пода (407 м), подиште Чокин дел исте висине (520 м). На геолошкој и морфолошкој а с тим и привредно-географској граници око које се локализовало насеље, додиром неогена и кредних кречњака, готово на читавој дужини простирања села избијају контактни гравитациони стални извори, чија је издашност колебљива, јер је условљава распоред атмосферских талога и процеси процеђивања и отицања кроз кавернозне кретајске кречњаке. Такав је извор у Чупин делу Драгачева падина од које постаје долиница Павловска падина, која конвергира, као и већина сличних, ка Нишави. На потесу Дупеј избија истоимени извор, од кога настаје долиница Дупеј, а на Глоговеју под подом Чуркавице, извор Глоговеј, стални извор незнатне издашности, чије се воде губе у кречњачким изданицима Куси дела. Под подом Западна дубрава, јавља се јаки контактни извор Власјан, који отиче у Моклишки поток, а под Чупин делом Мушњићин кладенац, који отиче у Рињски поток. Многобројни мали извори избијају испод села, ивицом алувијалне равни и дна котлине. Вода са свих извора употребљава се за пиће. Од капираних извора у селу су изграђене две чесме и једна доводна цев. Са чесама вода је спроведена у бетонска корита и служи за напајање крупне и ситне стоке. За домаће потребе становништво се служи водом из бунара: „свака друга кућа има свој бунар”. Они су, у зависности од нагиба издани, различитих дубина. У вишем делу Бараке, Зуберовској Мали, крај цркве, црквени бунар, ископан на темену терасе, дубок је 29 м., а у нижим крајевима, Павловској и Џидарској Мали, дубина бунара се креће од 15-20 м., док су они у долини Моклишког потока дубине 5-8 м.

Граница сеоског атара на 3-у је на Нишави у потесу Мурица, са Белом Паланком; на И-у са Долем, она се протеже од Брода (од Нишаве) сеоским путем до селишта Драчја, 1953. год. проглашеног за самостално насеље, а одатле долином Бојинице досеже до Големог дела (теме јез. пода) и Живин дела, па се путем наставља до Моклишке падине и том косом до Божиног јагњила. Од овог места преко Ранате падине и пута из села избија на Влашки дол, тромеђу: Моклишта, Дола и Гламе. Одатле до Којине пресовке, Моклиште је омеђено са Гламом. На С-у граница атара са Доњим Рињем повучена је на местима: Бавђе, Базовик, Равна глава и Саставци (горњи део обода котлине). Према 3-у, међу између Моклишта и Дражева, од Саставака продужава се Поток на Дочкин дел и спушта на Дражевачки брод на Нишави. Топографска имена за оранице су: Дрење, Доња провалија, Горња провалија, (урваста земљишта подложна клизању), Равниште, Дражевачки брод, Шпајка, Копиаш, Белановац, Котлина, Божиња шума, Целепка, Садовица, Јерановик, Јабковик, Телетина, Распор, Спасовица, Царевик, Грнци, Слатина, Крновина, Забел, Источна дубрава и Западна дубрава. Виногради су на местима: Орашје, Баре, Раволица и Џидина падина; вртови су на

Белановцу и Градињу. Ливаде захватају потес Белановац у алувијалној равни Нишаве а утрина: Височицу, Костол, Градац и Церину вртачу. Главне шуме су на: Чокин делу, Стрижеви кладенцу, Седлару, Губерачи и Густој шуми.

Моклиште, највеће село белопаланачке котлине и свог средњег Нишавља, је насеље разбијеног типа. Оно има поред главног дела села који се зове Барака, и три засеока: Орашје, Чупинци и, од 1953. год. осамостаљено селиште, Драчје. Заселци Орашје и Чупинци основани су 1876. год., те године Турци су запалили један део села, те је избегло становништво, чије су куће изгореле, било приморано да се насели на својим потајама изван села. *Заселак Орашје* од 50 кућа основао је и у њему живи данас врло разгранат род Стојанови. Куће овог рода и његовог огранка Илинаца у турско доба биле су око сеоске цркве, а појате на месту данашњег засеока. Орашје има једну нешто издвојену махалу, удаљену око стотину метара Малу Илинци, основану и засељену од Илинаца. *Заселак Чупинци*, ређе Чупарци, од 12 кућа основао је и у њему живи род Чупинци. Чупинци су у турско доба имали куће око Моклишког потока у Бараки. По повратку из збегу нашавши попаљене куће, оснују на месту Нешиници око својих појата данашњи засеок, који је обухватио косу, по њима названу, Чупин дел. Овде су се доцније населиле и две куће рода Стамболије и једна Загорчевих. *Драчје*; самостално насеље са својим атаром, у великом моклишком атару, од 8 кућа, основао је 1900. године Стојан Милић из села Градишта. Он је купио имање од турског аге белопаланчанина Шерифа Алијића са чифлука у потесу званом Чифлик, где стоји и данас двоспратна агина кула. И ту се заселио. Атар Драчја углавном се поклапа са атаром Шерифова Чифлука те је због тога почетком 1953. године ово селиште, и ако најмање у атару Моклишта, проглашено за самостално. У средишњем збијеном делу насеља поред Бараке, која као општи појам означава и насеље у целини, ближе се разликује Средсело и Чука; остали сеоски крајеви издвајају се по надимцима оних родова, који их претежно насељавају: Пешина Мала, Цидарска Мала, Павлова Мала, Дојћина Мала, Јасничова Мала, Зуберовска и Поповска Мала.

Старине. — На месту Спасовици, испод села, налази се откривена римска гробница и темељи старог црквишта. Становништво тврди, да је ту гробницу „пронашла сељанка Велика Павловска”; у њој је нађен људски костур са прстеном на руци, а уз њега и костур петла (свакако по веровању, да као што петла запева пред зору и мртви ће некада васкрснути). Отворена гробница, према нашим мерењима, дубока је 5 м., широка 1,5 м а дуга 2 м. са сводом окренутим истоку; озидана је сувим малтером а засвођена римским опекама. Темељи црквишта и основа подсећају на црквиште св. Илије у селу Клисурси (види стр. 192); правоугаона основа је дуга 10 а широка 5 м. Темељи су грађени слагањем непрерађеног камена — кречњака и римских

опека, истих као и у откривеној гробници. Око црквишта на Спасовици литије се обвијају о Спасовдану, као успомена на празник коме је црква, по веровању, била посвећена. Мисли се, да је путир, који је пронашао род Павловци приликом „копања градине” из овог црквишта. У неколико је старина и налазак великих јеленских рогова у плавини Моклишког потока.

Сеоска црква иако знатно руинирана представља лепу старину; саграђена је 1853. год., што се види по запису изнад улазних врата. Услед клижења земљишта црква је била препукла и предњи део се срушио. Од тог дела очували су се само темељи и патосани под. Црква је делимично обновљена 1935. год. јер је била сасвим склона паду.

Порекло становништва. — Старинци су: *Божини* (Ранђеловићи; 8 к., св. Никола); *Петар* (52 г.) Ваца, Ранђел, Лила. — *Цидарци*, 13 к. (Николићи, 7 к., Митићи 6 к., св. Никола). — *Ралетовци*, 19 к. (Митићи, 8 к., Стефановићи, 5 к., Петковићи, 3 к., Николићи, 2 к., Живићи, 1 к., св. Никола). Живића има отсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Јасничовци*, 9 к. (Петровићи, 5 к., Милошевићи, 2 к., Лилићи, 2 к., св. Никола). — *Бабарадиници*, (Пејчићи, 3 к., св. Никола). — *Првини*, 14 к. (Јоцићи, 6 к., Вељковићи, 5 к., Видојковићи, 2 к., Петровићи, 1 к., св. Никола и св. Арханђел); неки призети примили женине славе „због земље”, коју су добили у мираз. — *Чарапилови*, (Костићи, 3 к., св. Никола). — *Стамболијини*, 4 к. (Јоцићи, 2 к., Манићи, 2 к., св. Никола). — *Млацини*, 8 к. (Андрејићи, 4 к., Милошевићи, 1 к., Антићи, 1 к., Витановићи, 1 к., Павловићи, 1 к., св. Никола). — Витановић из Моклишта и Павловић из Ореовца су призети. — *Кајсини*. (Цветковићи, 3 к., св. Никола). — *Пешини* (Пешићи, 5 к., св. Никола). — Има их отсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Зуберови* (Пејчићи, 6 к., Пејчиндан). — *Влајчови*, 12 к. (Илићи, 6 к., Петковићи, 2 к., Борђевићи, 2 к., Петровићи, 2 к., Пејчиндан). — Илића има отсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Чупинци*, 14 к. (Костићи, 3 к., Николићи, 2 к., Милићи, 2 к., Игићи, 2 к., Тошићи, 4 к., Гроздановићи, 1 к., Пејчиндан и св. Борђе); призети: Игић и Тошић из Моклишта и Гроздановић из Брестов Дола примили женине славе, св. Борђа, „због земље” коју добили у мираз. — *Павлови*, 13 к., (Лилићи, 5 к., Живковићи, 3 к., Младеновићи, 2 к., Николићи, 2 к., Станковићи, 1 к., Пејчиндан). — Има их у Белој Паланци (1 к.). — *Дојќини*, 16 к., (Лилићи, 4 к., Живићи, 3 к., Тричковићи, 3 к., Младеновићи, 3 к., Крстићи, 2 к., и Живковићи, 1 к., Пејчиндан). — Има их отсељених у Белој Паланци (Младеновићи, 1 к.). — *Требини* (Манићи, 3 к., св. Борђе). — *Шушкари* (Борђевићи, 3 к., св. Борђе). — *Берини* (Спасићи, Ранђеловићи, 4 к., св. Борђе). Аранђеловић (1 к.), је призет („доводак”) из Клења.

Досељени су: *Илинци* (Живковићи, 9 к., Манићи, 8 к.), *Стојановци* (Стојановићи, 11 к.), *Боргови* (Бирковићи, 3 к., Ранђеловићи, 2 к., Манићи, 1 к.), *Недељкови* (Костићи, 2 к., Вучковићи, 1 к.),

Беларови (Стојановићи, 2 к.), *Јањини* (Младеновићи, 3 к.), *Табанови* (Тричковићи, 4 к.); свега 46 к., св. Арханђел из Риња. Никола од рода Влајчови из Моклишта довео жену из Риња која „привела” синове Тодора и Крсту. Од та два брата „Стојанове лозе” развио се овај врло разгранат род. — *Загорчеви*, 18 к. (Ранђеловићи, 9 к., Голубовићи, 5 к., Милојковићи, 3 к., Живићи, 1 к., св. Димитрије): из Загоре у Бугарској у другој половини XVIII. века. — *Миладиновићи*, (8 к., св. Арханђел): из Орље 1825 год. Дошао Миладин као сеоски слуга; његови синови зарадом од печалбе купили земљу. — *Красини*, (Петровићи, 1 к., св. Борђе): из Гламе. Призет Петровић славио славу свога таста Пејчиндан, а када он умро „повратио своју славу”. — *Сињчани*, 3 к., (Божићи, 1 к., Бирићи, 2 к., св. Арханђел): из Сињца. — *Мокрањци*, 4 к. (Борђевићи, 3 к., Игићи, 1 к., св. Јован): из Мокре. — *Градиштанци-Драчјанци* (Милићи, 6 к., св. Никола): из Градишта 1900 год. Има их у Белој Паланци (1 к.). — *Поповци*, (Поповићи, 8 к., св. Димитрије): из Сињца 1902 г. Борђе Поповић (85 г.), дошао као призет и примио женину славу св. Борђа, а када му је умро таст вратио своју славу св. Димитрија. Од 1877. год. до 1959. год., када су углавном у овом селу завршена испитивања порекла становништва изузев призетака, ниједан род није иселио нити је у село досељен неки страни род. Из насеља су одлазили само појединци: радници и службеници, који су оснивали породицу у месту службовања.

Моклиште има 3 гробља. Најстарије је изнад цркве, ту се сахрањује само род Стојанови са огранком Илинци из засеока Орашја. У „Загорчетовом гробишту” сахрањује се само род Загорчеви, а сви остали родови у гробљу Бараке. Сеоска преслава је Великден (Ускрс); заветина св. Тодор. „Воловска слава” св. Јован.

25. НОВО СЕЛО

Географско-топографске прилике. — Село лежи на Нишавиној тераси од 50—60 м. (330—340 м. апс. висине). Насеље се локализовало додиром северних одсека доњег јез. пода Новоселске дубраве (Трап: 480—500 м.), источно од долине Јањара, и горње ивице поменуте Нишавине, ка дну котлине врло благо нагнуте, терасе. Највиши крај Новог Села смештен је на источној долинској страни тока Долине — на месту где Долина, у неогеном побрђу, просеца насељску површину теменом терасе — и раздвојен од осталог насеља тим током и планинским путем који води Дубоком падином на Суву планину, спајајући дно котлине са потковичастим оквиром. Село се служи водом са чесама и извора. У насељу су две чесме; називају се „чесме у село”. Једна од тих чесама била је саграђена на Алиловом Чифлуку, па је доцније преправљена. Под Јањарем и Трапом, између Ибине њиве и Куле, избијају слаби извори: Николин кладенац, Доњи кладенац, Дудина бара, Пашмаговац и на крају села, Деда Савин бунар; више села је извор Јордановица. Водом са извора служи се становништво, а напада се и стока, а са једног кладенца под селом натапају се

градине. У насељу су три бунара дубока: 9, 14,5 и 17 м. Бунарском водом служе се само 4 домаћинстава.

Границе сеоског атара повучене су на местима: Јовин мост, Поток, Рибарски пут, Брдарица, са Белом Паланком, Прави пут, Вепрова локва и Дивна горица, са Мокром; Венац, Дивна горица, са Космовцем; Средње бучје, Падина, Лани вртоп, Борићински вртоп, Маркова орница, Стража, Вргудинска ћуприја до Нишаве, са Вргудинцем. Са Моклиштем, Ново Село је омеђено Нишавом. Топографска имена за обрадиве површине су: Луг, Поље, Падина, Закуће, Пасмаговац, Раскрсје, Ибина њива, Јеловица, Падина под Село и Дуб. Шуме обухватају: Орницу, Липје, Јованову ливаду, Густу љиљак, Околчесту орницу, Конопљиште, Пасуљиште, Пажар, Камену ивару, Мртвило, Јањар, Раскрсје, Падину, Маркову орницу и Трап; утрине су на Сувој планини под „ридовима” Врањевца у потесима: Леви дол, Мала, Бучје, Велики вртоп и Шаренкова ливада.

Ново Село је по типу збијено насеље, ушорено дуж сеоског пута управљеног правцем Нишавиног тока СЗ—ЈИ. Издвајају се два насељска краја: Село, на темену поменуте нишавине терасе, и Орашје, око излазног дела Долине.

Старине. — На месту Жерница откопани су 1918. год. остаци цркве св. Јована, саграђене у XVI веку. На црквиште св. Јована, на дан посвећен том свецу, становништво одлази „на молитву и исцељење”.

Порекло становништва. — Досељеници су: *Маринковци* (Маринковићи; 9 к., св. Димитрије): из Црвене Јабучке. Има их одсељених у Белу Паланку (2 к.) и Нишу (1 к.). — *Пејићи, Јоцићи, Николићи* (14 к., Пејчиндан и св. Сава): из Ореовца. Последњи, који броје четири појасева, променили славу јер им „деца мрела”. — *Домшинци* (Панчићи; 6 к., св. Арханђел): из Беле Паланке, где се раселили са насеља на Новоселском селишту. — *Борђевићи* (1 к., св. Борђе Алимпије): из Космовца. — *Спасићи*, (1 к., св. Никола): из Шпаја. — *Веселиновци*, (Веселиновићи, 2 к., св. Борђе): из Вргудинца после 1877. год. — *Стојковићи* (1 к., св. Никола): из Космовца после 1877. год.

Сеоска слава је св. Борђе; тада се носе литије. Сеоска „воловска заветина” су св. Власи. (11. фебруара).

26. ТАМЊАНИЦА

Географско-топографске прилике. — Село је под доњим јез. подом (520 м.) испод виса Вучји дел (600 м.) у нивоу тамњаничке заравни (450—460 м.), на широком темену највише Нишавине терасе од 200 м, и, у долинском делу, на западној страни повременог тока који се у изворишту зове Селиште, а на току кроз село и даље Роја. Становништво се водом служи са бунара, три сеоске чесме и извора. Бунари су у насељу дубоки 5—20 м, а по пољу 6—7 м. Главни извори су: Бачкало, Девонка, Смрденац, Џиција, Кочичка, Мошљенац и Рочинац.

Границе атара повучене су на местима: Лозја, са Крушцем; Рођовица, са Долцем; Мићин Трап, Росуља и Дебела страна, са Лесковицом; Брљенац, Ропек, Крушје, Равни дол, Мали Вучји дел, Раскр-

сје и Дубрава, са Лаништем; Крушје и Рудине, са Ветом; Крушје, Боцина страна и Река, са Глоговцем; Река и Лице, са Шпајем; Попов долац, Забел, Молац, Мићевица и Лозја, са Црвеним Брегом. Топографска имена за обрадиве површине су: Мићевица, Бара, Лазарев дел, Клепало, Голема њива, Чука, Прчевац, Боцина страна, Мировица, Вучји дел, Дуга пољана, Брљенац, Смрденац, Вир, Росуља и Тупанар.

Утрине и шуме обухватају: Крушје, Брљенац, Копарицу, Чуку, Боћин гроб, Мртовац и Раскрсје.

Тамњаница је насеље збијеног типа и у сеоским крајевима на темену терасе и у крајевима у долинском делу. Насељски крајеви су: Долња Мала, Дел и Новосел.

Старине. — На месту Црквиште налазе се „зидурине” од „Латинске цркве св. Петке.” У развалинама црквишта налазе се стари новци. Око црквишта св. Петке становништво се окупља на сабор о св. Јеремији. У насељу је сеоски оброк посвећен Ускрсу, око кога се „зареченог дана”, обвијају литије о сеоској преслави.

Порекло становништва. — Старинци су: *Китичовци*, (Миленковићи, 16 к., св. Борбе). — *Рогљинци*, (Живковићи, 15 к., св. Борбе). — *Стојинци* и *Станојинци*, (Стојићи; Станојевићи, 12 к., св. Борбе). *Јанинци*, (Борђевићи, Веселиновићи, Живковићи; 12 к., св. Борбе). — Има их одсељених у Ниш (2 к.), *Борговци*, (Борђевићи, 10 к., св. Борбе). — *Велковци*, (Вељковићи; 8 к., св. Борбе). — *Врџинци*, (Илићи; 6 к., св. Борбе). — *Реџинци*, (Петровићи; 6 к., св. Борбе). — *Милошевици*, (Милошевићи, 4 к., св. Борбе). — *Гођинци*, (Матејићи, Јовановићи; 2 к., св. Борбе).

Досељеници су: *Лилинци*, (Лилићи; 3 к., св. Арханђел): из Лесковика. — *Соколичевци* и *Босинци*, (7 к., св. Никола): из Лесковика. — *Пиџинци*, (Борђевићи; 2 к., св. Арханђел): из Црвеног Брега. — *Пирићи*, (2 к. св. Јован) из Црвеног Брега. Има их одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Игинци* (Игићи; 8 к., св. Борбе Алимпије): из Вете. Има их одсељених у Ниш (1 к.). — *Рињци*, (Станојевићи; 1 к., св. Арханђел): из Риња. — *Османовићи*, (2 к., Василица): из Црнче, Цигани ковачи.

Сеоска преслава је Ускрс, заветина Пејчиндан; „волоvsка слава” је св. Јеремија; тог дана се меси колач „да се не тикају волови”. Село има своје гробље. Од неког старог гробља ранијег становништва на месту Мали Црвени Брег у гробницама су нађене „сребрне паре” зване „костадинке”, гривне и прстење. На месту Клепало налазе се трагови неког другог старог, највероватније средњовековног гробља.

27. ТЕЛОВАЦ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на благо нагнутој падини Дела, у висини од 700 м., између: долине Лука, на И-у и долине Долиња, на З-у. На С-у, изнад Теловца уздиже се вис Доње градиште (629 м), изнад сүтеске св. Оца, а на Ј-у, са крашке површи Гариња, узвишење Величково бачиште (795 м.). — Колским путем, који води западном страном Седларског потока, насеље је спојено, на

С-у, са селом и железничком станицом Чифлик, у дну горњег дела белопаланачке котлине, а на Ј-у, поред Шустосела, подножјем Величковог бачишта, са долином Венца, којом је спроведен друм Бела Паланка—Пирот преко поменуће крашке површи Гариња, у залеђу планине Белаве. Од извора у селу на месту Побучје изграђен је резервоар за воду капацитета 5.000 кгр. Вода из резервоара спроведена је у сеоску чесму. Извори у атару око села су: Бостан, каптиран за чесму, Теловачка чесма, од „ухваћеног” извора са места Маћиле, Корита, са озиданим коритом за појење стоке, Бојин кладенац, Савина падина, Станина долина и Бадњ.

Граница атара на И-у, са Сињцем, повучена је од Сињачког камена преко гребена Белаве на Седлар (висинска зараван под ливадама) до Орли камена, тромеђе: Суводола, Понора и Теловца; на Ј-у, од Орли камена преко Антине ширине (крашка зараван под шикаром), граница излази на Дојкину локву, тромеђу: Шљивовика, Понора и Теловца. На југозападу од Дојкине локве међа се протеже преко Пажара и Павлове ливаде на Голубарник тромеђу: Шљивовика, Класуре и Теловца; на З-у, синор је обележен од Голубарника низ Трсину пољану, Брбин вртоп ка Лукин камену долином потока Долиња до пута Чифлик — Теловац, којим се наставља до места Крста, а на С-у, од Крста, граница атару је на Воденичишту у Седларском потоку, одакле узлази на било Белаве којим води ка Сињачком камену. Привредне површине (оранице, ливаде и забрани) теловачког атара су у потесима: Капеж, Долни дел и Бостан, на карбонским наслагама, Јасен, Друм и Долња рудина, на крашкој површи (њиве са забранима). — Утрина обухвата: Трсину пољану, Дојкину локву, Бојин кладенац (на крашком платоу) и Белаву.

Теловац је висинско село групе збијености. У средини насеља на благој падини Дела налази се Средсело. Источно од Средсела, разликују се: Палавринска и Борђинска Мала; северно Вутуловска Мала а западно и јужно Стевановска и Бојчиновска Мала. Као раселица села на коси Риду постала је Гаждеровска Мала.

Старине. — Под висом Велико Градиште на једном ћувику, где је био римски кастел, пронађене су римске гробнице са очуваним костурима. На неким костурима нађене су стаклене плавкасте гривне. Од других старина, са овог локалитета, значајнији су остаци водоних керамичких цеви, један ручни млин и разнолико керамичко посуђе. На месту званом Шустосел такође су налажени остаци римске материјалне културе: опеке, посуђе, новац и др. Ту је Јона Бојинац при орању откопао, како се тврди, „гвоздено буре”, у коме се налазио „сребрни новац”. На том месту он је подигао „спомен” који и данас постоји.

Порекло становништва. — После неке од „чума”, која је с почетка XIX века поморила насеље, остало је неколико кућа од којих води порекло данашњих 14 стариначких породица, већ издиференцираних у посебне родове. Ти су родови: *Стаменови*, 9 к. (Стаменовићи, 5 к., Алексићи, 4 к., св. Арханђел). — Алексићи знају: Вукадина (60 г.) Сађију, Алексу и Стамена. Има их одсељених у Руми (1 к.). —

Борџинци I и Борџинци II и Маринковци, (8 к., св. Арханђел); Борџинци I, 5 к. (Борђевићи 3 к., Златковићи, 1 к., Видановићи, 1 к., св. Арханђел), Видановићи знају: Саву (55 г.), Сотира, Видена и Борџа. Чује се и старији прекор Џорџинци по Џори, како се раније изговарало име Борђе. Борђевићи и Златковићи су од другог Борђевог сина Златка. Има их одсељених у Земун (1 к.); Борџинци II (Борђевићи; 2 к., св. Арханђел и св. Никола). — Пеја Борђевић примио женину славу „да може да иду један другоме у госте”. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — Маринковци (Борђевићи, 1 к., св. Арханђел): најстарији Бранко (43 г.) Михајло, Маринко, Златко, Борџа. Има их одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Бојинци*, 5 к. (Јонићи и Мијалковићи, 4 к., Панићи, 1 к., св. Арханђел). — Панићи знају: Јована (57 г), Нешу, Пану и Јону. Јонића има одсељених у Белу Паланку (3 к.) и Нишу (1 к.). — *Спасилкови*, 5 к., (Спасићи, 3 к., Николићи, 2 к., св. Арханђел). — Николићи броје пасове: Данила, Јеленка, Игу, Николу, Никола и Спаса од кога су Спасићи, били браћа. — *Величковици* (Величковићи, 3 к., св. Арханђел). Најстарији Живојин (45 г.), Владимир, Сокол, Величко, Паунко. Има их одсељених у Ниш (1 к.), Буприји (1 к.), Белој Паланци (1 к.) и Сињцу (1 к.). — *Буклини*, (Џунићи, 2 к., Јоцићи, 1 к., св. Арханђел). — Најстарији Никола (45 г.), Анта, Мана, Џука. Груја Јоцић дошао из истог села као приводњак 1925. год. — *Соколовићи*, (3 к., св. Арханђел). Најстарији Светозар (45 г.), Мина, Жива, Сокол. — *Палавринци*, (Борђевићи; 3 к., св. Арханђел). Најстарији Ставрија (78 г.), Жива, Борђе „Палавра”. — *Бојчиновици*, 7 к. (Ђирићи, 5 к., Илићи, 1 к., Борђевићи, 1 к., св. Никола). — Влада Илић дошао као приводник из села Дола, а Властимир Борђевић из истог села. Има их одсељених у Зајечар (1 к.) и Димитровград. — *Гаждерови*, 5 к. (Живићи, 2 к., Крстићи, 2 к., Златковићи, 1 к., св. Никола). — Крстићи броје: Бурју, (45 г.), Симеона, Крсту, Живу. — Александар Златковић је дошао као приводњак из истог села; задржао своје презиме а примио женину славу. — Има их одсељених у Ниш (1 к.) и Белој Паланци (1 к.). — *Цуцулеини*, 3 к., (Стефановићи, 2 к., Митровићи, 1 к., св. Никола). — Митровићи броје: Најдана, (45 г.), Коцу, Стевана и Миту. Стефановића има одсељених у Белој Паланци (1 к.). — *Шандравелини*, 2 к. (Игњатовићи, 1 к., Митићи, 1 к., св. Никола). — Митић Груја и Михајло су дошли из Крменице у кућу Стојана Игњатовића. Стојан који нема деце примио своје сестриће, да се не би „загубила фамилија”. Михајло је примио презиме Стојана. — *Чолакови*, (Антићи, 2 к., св. Никола). — Најстарији Миодраг, Никола, Милан, Пота, Анта „Чољак”. — *Банзареви*, (Ристићи, 1 к., св. Никола). — Најстарији Стојан (40 г.), Илија, Риста, Крста.

Село има своје посебно гробље. Да га „не би био град село се заветовало и узело преславу Спасовдан”.

Насеље се раније званично називало Тијеловац. Пољска села Пиротске котлине зову га различним именима: Тијовац, Тијеловац и Тиволовац. У становништву Белопаланачке котлине чује се најчешће само име Теловац.

28. ТОПОНИЦА

Географско-топографске прилике. — Село лежи у долини Топоничке реке, како се Црвена река назива у средњем и делу горњег тока. Насеље се пружа правцем речног тока, од ЈИ према СЗ, дужином од 1.200 м. Главни део села је у ерозионој котластој дубодолини, на стецишту притока Топоничке реке: Радешевице, Мишине долине и Маркове долине. Главнина кућа је на источној долинској страни, смештена према Марковој долини. Том страном долине спроведен је колски пут дуж кога су најниже куће ушорене. Куће у вишим редовима изнад њих згомилане су у групе. Ушорени део села, око пута, локализовао се на тераси од 12—16 м. Тај је део у искиданим празним просторима растојања од 50 м. Насељски крај на западној долинској страни чине разређене куће такође издужене правцем речног тока. Остали део села састоји се од неколико незнатно разређених махала, међусобно удаљених 20—30 м. Насеље се водом снабдева углавном са чесама и извора. У селу су четири чесме; три добијају воду са извора Стеђевица. Најбоља је вода за пиће са четврте тзв. Старе чесме. Село има само један бунар дубок 10 м. и неколико пумпи са довољном количином воде. Извори у атару су: Стеђевица, Грло, Горње ливаде, Проварица, Здравачка долина, Чумага и Гребешин дол.

Границе атара су повучене на местима: Мост, Вален и Топоничка река са Глоговцем, Чука, Лескова вода, Багрена, Зарова падина, и Доња локва, са Вргудинцем; Трса, Млеће, Мучибаба, Велеће и Топоничка (Космовачка) река, Чука, Орци, Цапаревац, Игница, Клађе и гребен Суве планине, са Космовцем. Јелов пажар, Трпезица, Цапаревац, Коњски дол и Мрмољин трап, са Ветом. Топографска имена за обрадиве површине су: Мост, Улевица, Чука, Гребешин дол, Венац, Пасји дел, Бубњак, Радешевица, Голема ливада и Јеловица: утринна је на месту Риће и Сувој планини. Шуме обухватају: Врлу страну, Папратину, Орачку долину, Слави дол, Српску долину, Базак, Викалицу (888 м.), Крнову падину и Пешино равниште.

У целини Топоница је низно долинско насеље са разређеним крајевима. Веће је разређености део насеља на западној долинској страни Топоничке реке; у том делу су куће разређене, али нису насељски крајеви. На „плацевима” око главне зграде су окућнице са баштама и малим воћњацима. Разликују се неколико насељских крајева: Прапорци, Курјаци, Борговска Мала, Дебељинци, Дубанска Мала и Дедааранђеловска Мала.

Старине. — У атару Топонице очувани су остаци старог црквишта св. Тројице, несумњиво велике старости. Над селом је црквица св. Јована, чији је култ у особитом поштовању код становништва овог села. На месту „Русалија” налази се старо „Русалиско гробље” у коме се и данас налази на очуване костуре.

Порекло становништва. — Старинци су: *Јанковци, Борговци, Ракинци, Благојинци* и *Адинци* (24 к., св. Тодор): Јанковци, 11 к., (Јанковићи, 5 к., Живковићи, 3 к., Станковићи, 3 к.), Борговци (Цветковићи, Игићи; 4 к.), Ракинци (Ракићи, Младеновићи; 3 к.), Благојинци, (Благојевићи, 3 к.), Адинци (Адићи, 3 к.). Овај староседелачки род броји десет појасева. Изузев Ракинаца и Благојинаца, сви остали родовски огранци почели су ступати у брачне односе, јер су „изишли из појаса” после осмог паса. Јанковаца има одсељених у Црвену Реку (1 к.) и Врпољу (1 к.), Борговаца у Белој Паланци (5 к.) и Црвеном Брегу (1 к.), Благојинаца у Црвеној Реци (1 к.), Адинаца у Нишу (2 к.). — *Марковци, Дедаранђеловци, Поповци, Тричковци, Филиповци* и *Голубовци*. — (26 к., Петковица): Марковци (Живковићи, Крстићи; 10 к.), Дедаранђеловци (Ранђеловићи, 3 к.), Поповци (Поповићи, 4 к.), Тричковци (Тричковићи, 4 к.), Филиповци (Филиповићи, 3 к.), Голубовци (Голубовићи, 2 к.). Овај стариначки род броји преко десет појасева. Марковаца има одсељених у Црвеној Реци (1 к.) и Нишу (2 к.), Дедаранђеловаца у Нишу (3 к.), Поповаца у Зајечару (1 к.) у Б. Паланци (1 к.), Тричковаца у Новом Саду (2 к.), Филиповаца у Нишу (2 к.) и Новом Саду (1 к.) и Голубоваца у Тамњаници (1 к.). — *Лилинци, 10 к.* (Стојановићи, 6 к. Божићи, 4 к., св. Врачи), Стојановића има одсељених у Долац (1 к.) и Ковину (колониста, 1 к.). — *Бошковци* (Божићи, 2 к. св. Врачи). — *Бурђинци* (Бурђићи, Пејчићи, Радовановићи, 7 к., св. Врачи). Има их у Опову (1 к.). — *Митинци* (Митићи, 1 к., св. Никола). Има их одсељених у Нишу (1 к.). — Родови непознатог порекла су: *Фиринци* (Јоцићи, 3 к., св. Арханђел). — *Стојановци* (Стојановићи, 6 к., св. Арханђел). Има их одсељених у Опово (1 к.).

Досељеници су: *Белинци* и *Недељковци*, (7 к.) (Крстићи, 1 к., Недељковићи, 6 к., св. Никола): из села Стола код Бабуннице. Белинаца има одсељених у Црвеној Реци (1 к.), а Недељковаца у Новом Саду (1 к.). — *Киташовци*, (Китићи, 2 к., св. Никола): из Ореовца. Има их одсељених у Нишу (1 к.). — *Миленковци*, (Миленковићи, 3 к., св. Никола): вероватно из Глоговца. Има их одсељених у Нишу (1 к.). — *Џукинци*, (Џукићи, 2 к., св. Арханђел): из Запања. — *Демировићи*, (1 к., Василица): цигани из Поповог Хана. — *Салићи*, (1 к., св. Арханђел): цигани из Запања. Сви досељенички родови населили су се у турско доба.

Село има своје посебно гробље. Насељска заветина је св. Тројица по црквишту св. Тројице.

29. ЦРВЕНА РЕКА

Географско-топографске прилике. — Доњи крај насеља лежи у двојној алувијалној равни Нишаве и Црвене Реке, — испод новог друмског насипа интернационалног пута Ниш—Паланка—Пирот. Он је, због таквог положаја, изложен честим поплавама Нишаве и Цр-

вене Реке и биће вероватно измештен. Готово све куће тог краја плаве се и до висине од 2 м. Остали насељски крајеви су на супротној страни поменутог нишавског друма и по ниском побрђу јужне котлинске стране. Црвена Река је основана као друмско насеље, које се, као такво у алувијалној равни Нишаве, непосредно пред ушћем Црвене Реке, око друма, од 1928. године почело развијати у друго варошко котлинско насеље, са функцијом локалног економског средишта за насеља западног дела котлине и села истоименог облукa, за која је Црвена Река и излазна-упутна железничка станица. Насеље се водом служи из чесама, пумпи и бунара. У Црвеној Реци има 4 чесме. Своју пумпу има готово свака кућа; пумпе црпу изданску воду са дубине 5—6 м. Бунари у алувијалној равни су такође дубоки 5—6 м. Бунар у махали Бошка Чука на побрђу дубок је 16 м. У атару је извор Штулановац.

Границе атара повучене су на местима: Милутинова воденица, Школа и Нишава, са Црвеним Брегом; Нишава до Милутинове воденице, са Вран Долем; сигнал, Бурина бара, Кладенац, Појатиште, Јабучка и Бошка чука, са Шпајем. Обрадиве површине су у потесима: Штулановац, Бурина бара, Поље и Валоже.

Црвена Река је по типу друмско разређено насеље. Главни крајеви су: Јерца Мала, Бошка чука, Валоже и Средсело.

Старине. — У Црвеној Реци била је, сада срушена Череска чесма, на месту где је данас једна од насељских чесама у махали Валоже. Череска цамија налазила се код данашње осмољетке.

Порекло становништва. — Досељеници су: *Кујунџићи* (1 к., св. Борбе Алимпије): из Ваљева етапно преко Ниша. — *Јанковићи*, (1 к., св. Димитрије): из Алексинца етапно преко Ниша. — *Младеновићи* (1 к., св. Никола): из Запања. — *Марковићи* (1 к., Петковица): из Радикине Баре. — *Орљанци* (Марковићи, 1 к., св. Арханђел): из Орље етапно преко Крупца. — *Џонићи* (1 к., св. Никола): из Банцарева. — *Белиновци* (Манићи; 1 к., св. Арханђел): из Ореовца, старином из Бугарске. Отац Белина, по кога је род Белиновци у селу Ореовцу (26 к.) броји 5—6 појасева, Риста дошао из Бугарске. Он је служио у Старом Манастиру у потесу Водни До на месту Ђосина Рупа, данас у атару села Ореовца. — *Китићовци* (Миленковићи; 1 к., св. Борбе): из Тамњанице. — *Пејшинци* (Богдановићи; 2 к., св. Арханђел): из Вран Дола. — *Цараџи* (Борђевићи; 1 к., св. Арханђел): из Вран Дола. — *Јарничовци* (Јовановићи; 1 к., св. Борбе): из Вран Дола. — *Жиканци* (Живковићи; 1 к., св. Арханђел): из Вран Дола. — *Кушљинци* (Соколовићи; 1 к., св. Арханђел): из Вран Дола. — *Мишићи* (3 к., св. Никола): из Шпаја. — *Јовинци* (Вељковићи, 4 к., св. Арханђел): из Шпаја. — *Туцарци* (Борђевићи, Ранђеловићи; 3 к., св. Никола): из Шпаја. — *Кишкарци* (Јовановићи, 3 к., св. Никола): из Шпаја. — *Ваклинци* (Лазаревићи; 1 к., св. Никола): из Шпаја. — *Милинци* (Николићи; 1 к., св. Сава): из Шпаја. — *Стојћовци* (Крстићи; 1 к., св. Сава): из Шпаја. — *Домшинци* (Панчићи; 3 к., св. Арханђел): из Новог Села

преко Беле Паланке. — *Зуберци* (Пенићи; 1 к., Петковица): из Моклишта. — *Радивојевићи* (1 к., св. Арханђел): из Црвеног Брега. — *Николићи* (1 к., св. Јован): из Црвеног Брега. — *Јагуридинци* (Живковићи; 1 к., св. Арханђел): из Крменице. — *Чуранци* (Митићи; 1 к., св. Борђе): из Вргудинца. — *Длакари* (Веселиновићи; 1 к., св. Борђе): из Вргудинца од Веселиноваца. — *Стојановићи* (1 к., св. Арханђел): из Ланишта. — *Доњомалци* (Бирићи; 1 к., св. Арханђел): из белопаланачког Крушца. — *Пасуљанци* (Коцићи; 1 к., св. Борђе): из Вете. — *Милошевићи* (1 к., св. Арханђел): из Вете. — *Дебелинци* (Стојановићи; 2 к., св. Арханђел): из Топонице. — *Стојковци* (Стојковићи; 1 к., св. Тодор): из Топонице. — *Благојинци* (Благојевићи; 1 к., св. Тодор): из Топонице. — *Белинци* (Крстићи, 1 к., св. Никола): из Топонице. — *Митинци* (Митићи, 1 к., св. Врачи) из Топонице. — *Прапорци* (Јанковићи; 1 к., св. Тодор): из Топонице. — *Дујинци* (Петровићи; 1 к., св. Арханђел): из Глоговца. — *Пејшинци* (Живковићи; 1 к., св. Јован): из Глоговца.

Насељска и црквена слава је св. Бирило и Методије. Старо гробље се налази на месту Гробља; поред овог је Ново Гробље. У Црвеној Реци је раније постојало и Цинцарско Гробље.

30. ЦРВЕНИ БРЕГ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на Нишавиној тераси од 120 (380 м.) и на страни терасе Дела од 160 (420 м.) под вишим доњим јез. подом Крста (500 м.). Главнина насеља је западно од долине Малца, а само неколике куће измистиле су се источно од те долине, на десну страну сеоског пута, који насеље изводи и спаја га са нишавским друмом. Пружајући се лучно, претежни део Црвеног Брега окренут је истоку и заузима присојан положај у неогеном побрђу јужног обода котлине. Село се водом снабдева са извора: Малац и Вир. У насељу су 33 бунара, дубоких 8—15 м. који током сушних лета готово сви пресуше. Једна пумпа црпе изданску воду са дубине од 8 м.

Границе атара повучене су на местима: ток Црвене Реке и Лице, са Шпајем; црква и школа, са Црвеном Реком; Поље и Нишава, са Врандолем; Нишава, Сливница, Диндарица, Циганска Бара, са Крупцем; Циганска Бара, Бара, Љубин луг, Забел, Попов долац и Лице, са Тамњаницом. Топографска имена за обрадиве површине су: Валожје, Којина падина, Забел, Љубин луг, Малац, Ограња, Циганска Бара, Селиште, Поље и Садовина. Утрина је на местима: Камењак и Лице. Шуме обухватају: „блад багрењак” у долини Малца.

Црвени Брег је збијено насеље са кућама нешто разређеним у периферним крајевима око потока Малаца. Разликују се: Пешинска Мала, Здравковска, Митровска, Палакатска, Рекалиска, Стојинска, Спасинска и Пижинска Мала, Палилула и Чивлик.

Старине. — На месту Рачи бара налази се црквиште св. Илије. Становништво то црквиште зове „Латинска црква.”

Порекло становништва. — Досељеници су: *Петковци* (Петковићи; 2 к., св. Никола): из Знепоља у турско доба. — *Пешинци*, 26 к. и *Спасинци*, 6 к. (Цветковићи, Радивојевићи, Николићи, Манићи, Илићи; Спасићи, св. Јован): из Ваве у Лужници. Доселио Пеша, најстарији досељеник, до кога род броји 5—6 колена пре 180 година (Милан, 73 год., Алекса, Цветко, Јанко, Пеша). — *Стојинци* (Стојићи, Веселиновићи; 8 к., св. Никола): из Ваве пре 160 год. — *Здравковци* (Лазаревићи, Тодоровићи, Стојановићи; 5 к., Петковица): из Вран Дола пре 150 година. — *Пижинци* (Борђевићи, Миленковићи; 7 к., св. Арханђел): из Вран Дола пре 150 година. — *Новаковци* (Радивојевићи; 4 к., св. Арханђел): из Ланишта пре 150 година. — *Јовановићи* (1 к., св. Врачи): из Градишта. — *Чивличани* (Борђевићи; 3 к., св. Тодор): из Топонице. — *Станојевићи* (1 к., св. Врачи): из Топонице. — *Митићи* (1 к., св. Врачи): из Топонице. — *Пасуљани* (Коцићи, 1 к., св. Борђе): из Вете. — *Борђевићи* (1 к. св. Врачи): из Космовца. — *Бакићи* (2 к., Василица): из Поповог Хана. — Цигани свињари.

Село има своје гробље. Сеоска преслава је Ускрс; „воловска слава” су св. Власи.

31. ЦРЧЕ

Географско-топографске прилике. — Село лежи на обема долинским странама сеоског потока Бабице, под доњим јез. подом Цокановог кићера и Огорелице (618 м), на 3-у, и Равне орнице и Забела, на Ј-у и И-у. Насеље се локализовало на месту где се, у Бабичкој долини, сусичу бочне долинице које до ерозионог проширења, просецају зараван над селом. Куће су згомилане око стецишта бочних саставница у поток Бабице, и то: долинице Залаза, усечене између Цокановог кићера и Огорелице, периодске текунице Гагоша, који раздаја Равну орницу и Огорелицу, и суходолице Долине, која је одвојила Забел од Равне орнице. У вишем делу Бабичког проширења уз западну страну Цокановог кићера припета је Цонгарска Мала. Насеље се водом служи са сеоске чесме, бунара, пумпи и извора. У селу има четири бунара, дубоких 4—16 м; четири пумпе црпу изданску воду са дубине 4—7 м. Главни извори су: Големи кладенац и Батин кладенац.

Граница атара повучена је на местима: Нишава, са Долцем и Градиштем; Облик, Дел и Рожин трап, са Острвицом; Стрчи крак, Дедовац и Логор, са Равним Долем; Бојчинац, Бурина, Орл и Бара, са Лаништем. Топографска имена за обрадиве површине су: Крајиште, Дел, Залоза, Гагош, Огорелица, Ливађе, Орл, Бојчинац, Забел, Бара, Пресека и Селиште. Утрина је на местима: Облик, Крајиште и Цоканов кићер. Шуме обухватају: Цоканов трап, Гагош, Прстоље, Жуту падину, Страну, Бурину, Момин дел, Забел, (сеоска шума) и Бојчинац.

Црчче је долинско село збијеног типа. Насељски крајеви су: Батина Мала, Болина Мала, Дркалска, Госина, Бифтина, Чонгина и Паргина Мала.

Старине. — На месту Јаворје откопани су темељи „Латинске цркве” св. Николе. Над тим темељима подигнут је 1914 г. оброк св. Николе. Друго, „Латинско црквиште” св. Тодора пронађено је 1914. године и над њим је подигнут оброк св. Тодора. Код црквице св. Тодора, наилази се и на трагове неког старог гробља, у коме су нађене опеке („тугле”), гривне, костури.

Порекло становништва. — Старинци су: *Бифтинци* (Миленковићи; 25 к., св. Димитрије). — Има их одсељених у Беду Паланку. — *Божихевци* (Митићи, Николићи; 15 к., св. Борђе) и *Болинци* (Симонићи; 7к., св. Борђе). — *Батинци* (Петровићи, Ранђеловићи; 14к., св. Борђе). — Има их одсељених у Ниш (1 к.). — *Парџини* (Петровићи, Николићи, 3 к., Пејчиндан) и *Цунгарци* (Савићи; 8 к., Пејчиндан). Савића има одсељених у Ниш (1 к.).

Досељеници су: *Меонинци* (Манићи, Цветковићи, 9 к., св. Никола): из Равног Дола „у турско”.

Сеоска преслава и заветина је св. Марко, 25. априла. — Село има своје гробље. На Селишту, са кога се село поместило на данашње место, налазе се „Стара гробишта”.

32. ЧИФЛИК

Географско-топографске прилике. — Село лежи на ивици леве Нишавине терасе од 20 м., на апс. висини од 336 м., непосредно испред завршног дела сутеске Св. Оца. Долином Седларског потока насеље је подељено на два дела. На десној страни Седларског потока, на рту падине Подбелаве, лежи стари део села, који чине Дилаверовска и Ајвазовска Мала. Остали крајеви су на темену терасе Дубја, улево од долине Седларског потока. Најнижи крајеви су у алувијалној равни Нишаве, према железничкој станици Чифлик (316 м.), на месту Мездреја. Село се раније снабдевало водом из бунара код желез. станице. Како је такво снабдевање због удаљености било отежано, Петар Бирић је први покушао да копањем бунара у селу дође до воде. Његов бунар је дубок 20 м., а главну воду му даје жица пресечена на девет метара дубине. Доцније су ископана још 3 бунара, од којих два на ивици алувијалне равни Нишаве у дубини од 10 метара. Године 1940. саграђене су четири чесме на води са извора Врла страна, удаљеног 3—5 км. ка Ј-у у правцу Теловца. Преко зиме село се служи водом са три чесме, а током лета само сеоском чесмом код школе, јер је издашност извора врло мала. У атару села једини је периодски извор код манастира св. Оца. Стока се поји на Нишави.

На И-у, граница атара од сутеске св. Оца протеже се преко Белаве до Боргове ливаде, на Ј-у, са Теловцем, синор је на Врлој страни. Привремена међа, на З-у, са Клисуром повучена је Вујичиним потоком, а на С-у, са Љубатовицом, Луковињем и Бериним врбаком у алувијалној равни Нишаве. Обрадиве површине су у потесима: Берино, Мездреја (алувијална равна између железничке станице и Нишавиног

корита), Дубје (Нишавина тераса 20 м.) и Глог (побрђе источно од Вујичиног потока); шуме су на Кривој њиви — изнад сеоског гробља, Белави, Црвењуши ка Теловцу и Врлој страни, а ливаде око Криве њиве. Утрина обухвата испасишта на Белави.

Село је у целини разређеног типа; састоји се од неколико одвојених крајева. Крајеви удесно од Седларског потока су: Дилаверовска (6 к.) и Ајвазовска Мала (10 к.), одвојени један од другог. Најнижи крајеви на Мездреји су такође развојени у посебне и издвојене махале: Рамадановску и Крупачку Малу. Средсело је у Крупачкој Мали, према путу који води за Теловац. Куће су у Крупачкој Мали разређене, а у осталим малама имају нешто збијености.

Старине. — У Крупачкој Мали налази се очувана — преправљена — Кула Алије аге, читлук сахибије, који је поседовао чифлук од 238 хектара у данашњем сеоском атару. По том његовом чифлуку прозвало се и данашње насеље Чифлик („Чивлик”). — Кула Алије аге имала је девет посебних одељења у којима је становао он и његови укућани. У кули су, када се почела откупљивати чифлучка земља и стварати данашње село, од 1910. године становали досељеници из пиротских села Крупца и Извора, који су заједнички обрађивали купљену земљу.

Порекло становништва. — Досељеници су: *Рамадановци*, 6 к. (Младеновићи, 3 к., Лилићи, 2 к., Вељковићи, 1 к., св. Никола): са Старог Села (Клисуре) на Дубрави у турско доба (Младеновићи: Никола, Амитар, Младен, Лида). — Вељковићи су од Љубе, који је као приводњак дошао из Беле Паланке 1911. године. Лилића има у Белој Паланци 1946. г. (1 к.). — *Дилаверовци*, 6 к. (Антићи, 2 к., Крстићи, 2 к., Павловићи, 1 к., Бурићи, 1 к., св. Димитрије): са Старог Села на Дубрави у турско доба (Павловићи: Василије (69 г.) Пејча, Павле). — Крстићи су од Петра (88 год.), који је 1902. год. дошао као приводњак из Градишта а Бурићи од Вукадина (60 г.), који је дошао као приводњак из Клисуре. — *Ајвазовци*, 10 к. (Живићи, 4 к., Цветковићи, 3 к., Голубовићи, 3 к.): са Старог Села на Дубрави у турско доба (Голубовићи: Денча (72 г.), Вељко, Голуб, Жива). — *Крупчани* (Борђевићи; 2 к., св. Арханђел): из пиротског Крупца 1910. год. Доселио Димитрије на купљену чифличку земљу. — *Перџини-Крупчани*, 6 к. (Николићи, 5 к., Бирићи, 1 к., св. Јован): из пиротског Крупца 1910. год. Доселио Јанаћко на купљену чифличку земљу. Бирићи су од Влајка, који дошао као приводњак из Трњана, срез Нишавски 1921. год. — *Изворци* (Бирићи, 2 к., св. Јован): из Извора у пиротској котлини 1910. године. — Доселио Анта, на купљену чифличку земљу. — *Суљинци* (Борђевићи; 1 к., св. Никола): из Клисуре 1911. год. Доселио Младен на купљену чифличку земљу. — *Цојини-Луканци* (Цветковићи, 3 к., св. Арханђел): из Велике Лукање у Високу, срез Нишавски. — Доселио Ставра на купљену чифличку земљу. — *Минђини-Луканци* (Лилићи, 2 к., св. Арханђел): из Велике Лукање у Високу. Доселио Милан на купљену чифличку земљу. — *Чарлићи* (Пешићи, 1

к., св. Никола): из Градишнице у Пиротској котлини 1923. год. Доселио Светозар на купљену чифличку земљу. — *Андрејинци* (Андрејићи, 1 к., св. Јован): из Љубатовице 1947. године. Доселио Милутин због поплаве која их је задесила у Љубатовици.

Село је добило своје гробље 1910. године, откада је почело насељавање. До 1910. год., стари клисурски родови Рамадановци, Дилавровци и Ајвазовци, који су у Чифлику чинили „раселицу Клисуре“, сахрањивали су се у гробље села Клисуре. Сеоска преслава је Бурбевдан.

33. ШПАЈ

Географско-топографске прилике. — Село је на темену највише Нишавине шпајске терасе од 150 (440 м) под одсецима вишет кречњачког јез. пода Битке и Дела (554 м). — Највиши крај насеља, Горња Мала, заузима падину звану Гњила. На овом положају, под последњим кречњачким кршевима подковичастог гребена Суве планине, Шпај је на тераси оног чота, у врх истоимене избочине, која затвара Облук Црвене реке према дну ужег — западног дела Белопаљаначке котлине. Село се водом служи са чесама, бунара и пумпи. Шпај има две чесме, које добијају воду из резервоара у селу. Бунари, којих има 7, су дубоки 6—12 м. Сушних лета вода се у бунарима мути и омањи код плићих. Пумпе црпу изданску воду са дубине од 6 м; једна од двају пумпи је школска. Извори у атару су: Николин поток, Стевани кладенац, Селиште, Кладенчиште, Штулановац и Силовац.

Границе атара повучене су на местима: Страње, Лице и Мовац, са Глоговцем; Рајковске њиве и Утрина, са Тамњаницом; Тршевина и поточић Башча, са Црвеним Брегом; „шпајски атар“, са Црвеном Реком; Нишава, са Вран Долом; Мастиште, Јасеновик, Старо лојзе, Умљак, Силовац, Брестовац, Локва, Бели прст, Сип, Вучевлук, Планиница и Длгарница, са Вргудинцем. Топографска имена за обрадиве површине су: Поље, Пејаница, Појатиште, Тршевина, Штулановац, Бурина бара, Кладенчиште, Русалиско гробиште, Шупљи камен, Јасеновик, Драготин камен, Црквиште, Равниште и Силовац. Утрина је на местима: Грбини дел (голет), Врла страна, Николин поток, Дубје и Сип. Шуме обухватају: Вучевлук, Грбовску ливаду, Златарицу, Корију, Страну и Страње.

Шпај је збијено насеље са нешто разређеним крајевима. Главни сеоски крајеви су: Горња Мала, Долња Мала и Орашје.

Старине. — На месту Царина, где је земљиште подложно клизању, налази се на остатке неког ранијег насеља. Откопавају се зидине, опеке и други остаци материјалне културе. Село има два стара оброка: један посвећен Ускрсу — сеоској заветини — је у Селишту, а други посвећен Бурбевдану на месту Дел.

Порекло становништва. — Старинци су: *Тотурњаџи* (Митићи, Живковићи; 5 к., св. Арханђел). — *Рајковци* (Рајковићи; 2 к., св. Никола). — *Мишићи* (4 к., св. Никола). — *Кишкарџи* (Јовановићи; 9 к., св. Никола). — *Николинци* (Спасићи; 2 к., св. Никола).

Досељеници су: *Жеглари* (Златковићи; 1 к., св. Димитрије): из Веле Бургаса у Бугарској. — *Јовинци*, 25 к. (Вељковићи, Живковићи), *Марковци*, 5 к. (Марковићи), *Мејсиловци*, 5 к. (Тричковићи) и *Мишинци*, 4 к. (Величковићи; св. Арханђел): из Црвене Јабуре. — Вељковића има одсељених у Белу Паланку (1 к.). — *Сугарци* (Живковићи; 3 к., св. Никола): из Црвене Јабуре. — *Николићи* (1 к., св. Никола): из Богдановца 1943. год. — *Бурићи* (1 к., св. Арханђел): из Комрена. — *Филиповићи*, 5 к., *Николићи*, 5 к., *Стајшовци*, 7 к. (Станковићи) и *Ранчићи*, 5 к. (Св. Сава): из Градишта. — *Игићи* (1 к., св. Борбе Алимпије): из Тамњанице. — *Курјаџи* (Поповићи; 1 к., Петковица): из Топонице. — *Живковићи* (1 к., Петковица): из Топонице. — *Говедаровци* (Тричковићи; 7 к., св. Врачи): из Космовца. — *Џоканџи* (Ранчићи; 2 к., св. Врачи): из Космовца. — Говедаровци и Џоканџи као и готово сви остали досељенички родови, населили су се у турско доба. *Шундрини* (Николићи; 1 к., св. Никола): из Букуровца. — *Стојановићи* (2 к., св. Арханђел): из Црвене Реке. — Стојановића, једине исељене породице из Шпаја, има одсељених у Банат (колонисти).

Насељска и црквена слава је Петковица; заветина Ускрс. „Воловска слава“ су св. Власи. Петровдан се светкује „за здравље“. — Село има своје гробље. И у атару овог села постоји место које се зове Русалиско гробље. Ту се ископавају остаци неке раније насеобине. Сеоска црква, храм св. Параскеве, саграђена је 1869. године.

НАПОМЕНЕ

1. Уп. В. К. ПЕТКОВИЋ: *Геологија Источне Србије, књ. I* (ПИСАН, књ. CV, Природњачки и математички списи, књ. 28, Београд 1935) 192—194; К. В. ПЕТКОВИЋ: *Геолошки састав и тектонски склоп Суве Планине* (ПИСАН, књ. LXXVI, Природњачки и математички списи, књ. 21, Београд 1930) 87, 89; Уп. *Geološka karta SR Srbije 1:200.000, List Priština—Niš* (Завод за геолошка и геофизичка истраживања Београд, Београд 1968).
2. П. Т. ЈАНКОВИЋ: *Историја развитка Нишавске долине* (ПИСАН, књ. XXVIII, Београд 1909) 108; Геолошки састав и тектонски склоп Суве Планине, с. 89.
3. Геолошка карта СР Србије 1:200.000, Лист Приштина—Ниш.
4. ХР. КЕСЈАКОВЋ: *Стари пјчгуваня прѣз България, Графъ Волфгангъ Еттигенски* (Периодическо списание на Българското книжново дружество въ София, кн. LVIII, София 1899) 640.
5. Уп. П. Т. Јанковић, *Историја развитка Нишавске долине*, с. 32—33, 70—71; Ј. Б. ПЕТРОВИЋ: *О епигенетској сугесци Островичке Реке* (Гласник Српског географског друштва, Св. XXXI, бр. 1, Београд 1951) 65.
6. Ј. ЦВИЈИЋ: *Геоморфологија, књ. I* (Београд 1924) 279—280; ИСТИ: *Сува Планина и карст Валожја* (Гласник СГД, Св. 1, Београд 1912) 92—93.
7. Р. Т. НИКОЛИЋ: *Сумњиви глечерски трагови на Сувој Планини* (Гласник СГД, Св. 2, Београд 1913) 304.
8. Ј. Цвијић, *Сува Планина и карст Валожја*, с. 95; ИСТИ: *Геоморфологија, књ. II* (Београд 1926) 132.
9. Ј. Б. ПЕТРОВИЋ: *Ерозија тла на Сувој Планини* (Посебан отисак Зборника радова Географског завода ПМФ, Св. I, Београд 1954) 17.
10. Уп. Сува Планина и карст Валожја, с. 94; Сумњиви глечерски трагови на Сувој Планини, с. 209, 301—302.
11. Уп. М. Ј. БОГИЋЕВИЋ: *Сврљичка котлина* (Гласник СГД, Св. 3 и 4, Београд 1914) 142—3; П. Т. Јанковић, *Историја развитка Нишавске долине*, с. 104.
12. Уп. и разматрања М. Б. МИЛИЋЕВИЋА: *Краљевина Србија* (Београд 1884) 173.
13. Р. Т. Николић, н. н., с. 303.
14. Ј. ЦВИЈИЋ: *Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији* (Глас САН, књ. XLVI, Београд 1895) 57, 70—71, 80, 92—93; Исти, *Сува Планина и карст Валожја*, с. 95.
15. Уп. *Историја развитка Нишавске долине*, с. 106.
16. Уп. Ј. Цвијић, *Пећине и подземна хидрографија*, с. 75.
17. Ф. М. БАЛИЋ: *Природни и економски услови виноградарске производње у Белопаланачкој котлини* (Привредни гласник, Год. XII, бр. 12, Ниш 1965) 37.
18. Исто, с. 37—38; Ф. БАЛИЋ: *Привредни значај гајења дувана у Белопаланачкој котлини* (Привредни гласник, Год. XIII, бр. 6, Ниш 1966) 38.
19. Б. ЈОВАНОВИЋ: *Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине* (Катедра гајења шума, Београд 1957) 7; ИСТИ: *Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине* (опсежније дело у рукопису).
20. Уп. Исто (рукопис).
21. М. ПОТИЋ: *Нека запажања при пошумљавању голети приоритетног подручја Сићевске Клисуре са нарочитим освртом на станишне прилике* (Архива Шумске управе у Белој Паланци, 1952).
22. *Padavine u Jugoslaviji, Rezultati osmatranja za period 1925—1940* (Prilozi poznavanju klime Jugoslavije 2, Hidrometeorološka služba Jugoslavije, Beograd 1957) 19.

23. Б. Јовановић, *Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине*, с. 6—8.
24. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Неколико старих записа и натписа* (Старинар Српског Археолошког друштва, Год. III, Београд 1908) 159.
25. Уп. М. КОСТИЋ: *Физичко-географске и привредно-географске одлике слива Јелашничке Реке* (Зборник радова Географског завода ПМФ, Св. I, Београд 1954) 112.
26. В. М. НИКОЛИЋ: *Народне школе у Пироту и округу пиротском до ослобођења 1877 године са старинским записима и белешкама о пиротској епархији* (Ср. Карловци 1924) 113, запис 53.
27. Исто, с. 113 (записи 52 и 51).
28. Исто.
29. Уп. Д. СТОЈИЋЕВИЋ: *Земљишта Белопаланачког Поља и проблем њихових мелиорација* (Архив за пољопривредне науке, Год. VIII, Св. 19, Београд 1955) 62.
30. Ј. Б. ПЕТРОВИЋ: *Извори, врела и тресаве у Белопаланачкој котлини* (Гласник СГД, Св. XXXIII, бр. 1, Београд 1953) 19—20.
31. Ј. ЦВИЈИЋ: *Извори, тресаве и водопади у Источној Србији* (Глас САН, Београд 1896) 25.
32. Ј. Б. Петровић, *Извори, врела и тресаве у Белопаланачкој котлини*, с. 20—21.
33. Ј. Цвијић, *Извори, тресаве и водопади у Источној Србији*, с. 45.
34. Као нап. 32, с. 21—24.
35. Као нап. 33, с. 46.
36. Уп. Ј. Б. Петровић, *Извори, врела и тресаве*, с. 24—26.
37. Исто, с. 26—27.
38. Уп. *Земљишта Белопаланачког Поља*, с. 61—62.
39. Т. МЛАДЕНОВИЋ: *Режим Нишаве* (Гласник СГД, Св. XXXV, бр. 1, Београд 1955) 9—18.
40. *Записи у тефтеру Хаџи Павла* (Архивалија Народног музеја у Пироту).
41. Т. П. СТАНКОВИЋ: *Путне белешке по Старој Србији 1871—1898* (Београд 1910) 68.
42. Инг. ПРИГАРА: *Неке карактеристике слива Нишаве* (Рукопис у Архиви Шумске управе у Нишу, Ниш 1953).
43. Записи у тефтеру Хаџи Павла.
44. Т. Станковић, *Путне белешке*, с. 68.
45. Пригара, *Неке карактеристике слива Нишаве* (рукопис).
46. *Архива СНО-а Беле Паланке* (док. од 8. јула 1953., 17. марта 1953., и од 13. јула 1953. год.).
47. Т. Младеновић, *Режим Нишаве*, с. 18.
48. Д. Стојићевевић, *Земљишта Белопаланачког Поља*, с. 55—60.
49. Исто, с. 60—64.
50. Уп. Н. ПАВИЋЕВИЋ: *Типови земљишта на Сувој Планини* (Посебан отисак часописа „Земљиште и биљка”, Год. II, № 1, Београд 1953) 9, 11, 42.
51. Исто, с. 41—43, 27.
52. Уп. П. Јанковић, *Историја развитка Нишавске долине*, с. 34.
53. *Земљишта Белопаланачког Поља и проблем њихових мелиорација*, с. 63.
54. Б. Јовановић, *Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине*, с. 13.
55. Уп. Ј. Цвијић, *Сува Планина и карст Валожја*, с. 95; *Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине*, с. 16.

56. Б. ЈОВАНОВИЋ — Л. ВЕСЕЛИЧИЋ: *Претходно саопштење о биљном покривачу Суве Планине* (Зборник радова САН, Институт за екологију и биогеографију, књ. 1, Београд 1950) 39—40, 42—43; Б. Јовановић, Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине, с. 18, 26.
57. Претходно саопштење о биљном покривачу Суве Планине, с. 46, 48, 50.
58. Б. Јовановић, Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине (рукопис).
59. Шумске фитоценозе и станишта Суве Планине, с. 69—70. Претходно саопштење о биљном покривачу Суве Планине, с. 49—50.
60. Уп. Д. ЧОЛИЋ: *Заштита шума и шумски резервати у Србији* („Заштита природе”, књ. 2—3, Београд 1951) 106, 109, 164.
61. Претходно саопштење о биљном покривачу Суве Планине, с. 55—57.
62. Р. ЈОВАНОВИЋ—ДУНИЋ: *Типови пањњака и ливада Суве Планине* (Зборник радова Института за екологију и биогеографију САН, књ. 6, № 2, Београд 1955) 89.
63. Уп. О. ГРЕБЕНШЧИКОВ: *О вегетацији Сићевске Клисуре* (Гласник Природњачког музеја Српске земље, Сер. Б, књ. 3—4, Београд 1950) 180.
64. М. КОСТИЋ: *Коритница*, Антропологеографска испитивања (Српски етнографски зборник, књ. LXVII, САН, Београд 1954) 208—209.
65. Д. НИКОЛИЋ: *Стање шумарства у срезу нишком* (рукопис).
66. Ф. БАРИШИЋ и други: *Византиски извори за историју народа Југославије, Т. I* (ПИСАН, књ. ССХLI, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955) 20, 58, 63—64.
67. Ј. ЦВИЈИЋ: *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву за 1895, 1896 и 1897 годину, св. III* (Београд 1897) 30.
68. Ј. МИШКОВИЋ: *Неки стари градови и њихове околине у Краљ. Србији, VIII, Бела Паланка* (Старинар Срп. археол. друштва, Год. VI, књ. 2, Београд 1889) 53.
69. М. КОСТИЋ: *О улози и значају Сићевске Клисуре за саобраћај, насеобине и људска кретања* (Зборник радова Географског завода ПМФ, Св. II, Београд 1955) 101.
70. Уп. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 179.
71. Ј. Мишковић, н. н., с. 53.
72. Исто, с. 49—50.
73. М. Б. Милићевић, н. н., с. 231.
74. В. БОРБЕВИЋ: *На српско-бугарској граници 1885 године*, Из дневника једног резервног официра (Отаџбина, књ. 16, Београд 1887) 43—44.
75. Е. DE LA VELEYE: *La Péninsule des Balkans, T. II* (Nouvelle édition, Bruxelles 1888) 32.
76. Ј. Мишковић, н. н., с. 50.
77. БЕАШИЋ: *Најновији речник места у Кр. Србији, део I* (Београд 1884) 191.
78. Уп. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Оброк* (Наш народни живот, књ. X, Београд 1934) 113—114; В. МАРКОВИЋ: *Православно монаштво и манастири у средње-вековној Србији* (Ср. Карловци 1920) 48; М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 231—232; К. ИРЕЧЕК: *Стари пжтешества по Бугарија огъ 15—18 столѣтие* (Периодическо списание, књ. VII, Срѣдец 1884) 122—123.
79. Љ. СТОЈАНОВИЋ: *Стари српски записи и натписи, књ. II* (САН, Београд 1903) 439, запис 1854.
80. К. С. ПРОТИЋ: *Путовање кроз Србију 1719 и 1720* (Отаџбина, књ. XXII, Београд 1889) 64.
81. Ва. Николић, Народне школе у Пироту и округу пиротском, с. 91.
82. *Календар цар Константин за 1942 годину* (Ниш 1942) 51.

83. Кр. Србија, с. 232.
84. М. З. ВЛАЈИНАЦ: *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55* („Браство”, књ. XXI, Београд 1927) 66—67.
85. Тих. Борбевић, Оброк, с. 114, 116.
86. Исто, с. 116.
87. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Сватовска гробља* (Наш народни живот, књ. II, Београд 1930) 115—116.
88. К. ЈИРЕЧЕК—Ј. РАДОНИЋ: *Историја Срба, књ. I* (Београд 1922) 200.
89. W. TOMASCHEK: *Die Alten Thraker, I* (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. CXXVIII, Wien 1893) 90—91.
90. К. ЈИРЕЧЕК: *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци* (Зборник Константина Јиречека I, ПИСАН, књ. СССХХVI, Београд 1959) 183—184.
91. И. СИНДИК: *Старе карте југословенских земаља, св. I* (Атлас Географског друштва, Св. VI, Београд 1931) Пајтингерова Табла.
92. W. Tomaschek, Die Alten Thraker I, 91.
93. Јиречек—Радонић, Историја Срба, I, с. 27; К. Н. КОСТИЋ: *Светосавски говор* (Извештај пиротске гимназије за школску 1907/1908 годину, Београд 1908) 3; М. ЈЕВТИЋ: *Свети Нићета из Ремесиане, 2*. Ремесиана (Преглед цркве епархије нишке, Год. XVIII, бр. 2—3, Ниш 1937) 86.
94. Уп. М. Јевтић, н. н., с. 86.
95. Н. ВУЛИЋ: *Антички споменици у Србији, XIV* (Споменик XLVII, САН, Београд 1909) 152.
96. К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци, с. 90; F. KANITZ: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Bd. II* (Leipzig 1909) 197; Н. ВУЛИЋ—ПРЕМЕРШТАЈН: *Антички споменици у Србији* (Споменик XXXVIII, САН, Београд 1900) 30; М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 231.
97. F. Kanitz, Serbien II, 198; Уп. М. GARASANIN: *Bela Palanka* — Archeologija (Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1) 417. Напомињемо да се проучавањем Ремезијане посебно бавио Никола Вулић (1872—1945). Академик Вулић је приказао свој рад Remesiana (Бела Паланка) на скупу Академије друштвених наука од 20. новембра 1942. год. и скуп је одлучио да се тај рад прими за Глас другог разреда („Годишњак” LI 1941—1944, САН, Београд 1946, с. 117), али је он остао необјављен (Р. Марић, Библиографија радова др Николе Вулића, Старинар, књ. IX—X, Београд 1959, с. XXIV).
98. F. Kanitz, Serbien II, 198; Уп. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, с. 120.
99. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, с. 121.
100. Б. МАНО-ЗИСИ и Љ. ПОПОВИЋ: *Бела Паланка* (Remesiana), Римски и рановизантиски град (Старинар, књ. IX—X/1958—1959, Београд 1959) 381.
101. F. Kanitz, Serbien II, 198.
102. Археолошка налазишта у Србији, с. 121; Serbien II, 198.
103. Т. ЈЕЛЕНИЋ: *Из Беле Паланке* (Старинар, Год. I, бр. 2, Београд 1884) 80; Serbien II, 198; Археолошка налазишта, с. 121.
104. К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци, с. 90; Уп. Serbien II, 198; Н. ВУЛИЋ: *Територија римског Скопља* (Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. I, Скопље 1925) 1.
105. К. Јиречек—Ј. Радонић, Историја Срба, књ. I, с. 32; N. VULIĆ: *Remesiana* (Remesiana), (Narodna enciklopedija SHS, knj. III, Zagreb 1928) 743. Исто по Н. Вулићу и у Споменику XXXVIII, с. 30.
106. М. Јевтић, Свети Нићета из Ремесиане, с. 81 и д. и ту наведена сва важнија литература.

107. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vijeka* (Rad. knj. XLII, Zagreb 1878) 60—62; К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. I, с. 36; СТ. СТАНОЈЕВИЋ: *Историја српскога народа* (друго издање, Београд 1910) 10.
108. Ф. Баришић и други, *Византиски извори за историју народа Југославије*, I, с. 58.
109. Исто.
110. Уп. ДРАГАШЕВИЋ: *Археолошко-географска истраживања* (Гласник СУД, књ. XLV, Београд 1877) 48.
111. Византиски извори за историју Југославије, I, с. 63.
112. F. Kamitz, *Serbien* II, 198—199.
113. К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. I, с. 30; *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву, св. I* (Београд 1894) 15.
114. М. Јефтић, н. н., с. 140—141.
115. М. Костић, *Коритница*, с. 210, 240.
116. М. Јефтић, *Св. Нићета из Ремесиане*, с. 141.
117. К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, с. 134.
118. Исто.
119. В. КАРИЋ: *Србија*, *Опис земље, народа и државе* (Београд 1887) 775.
120. Н. ВУЧО: *Привредна историја Југославије, I* (Београд 1947) 200, 205.
121. БЕРТРАНДОН ДЕ ЛА БРОКИЈЕР: *Путовање преко мора* (Београд 1950) 127.
122. V. S. RADOVANOVIC: *Bela Palanka* (Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1) 418.
123. Г. ЕЛЕЗОВИЋ и Г. ШКРИВАНИЋ: *Како су Турци после више опсада заузели Београд* (Зборник за источнобачку историску и књижевну прабу, САН, Одељ. друш. наука, Сер. прва, књ. II, Београд 1956) 42.
124. *Споменик XVIII* (САН, Београд 1892) 73—74.
125. Исто, стуб. 74.
126. G. ELEZOVIC: *Iz carigradskih turskih arhiva Mihimte defteri* (Зборник за историску и књижевну прабу, Историски институт, књ. I, САН, Београд 1951) 388.
127. В. МИКОВЋ: *Извори за историјата и географијата на нашите градове и села* (Географска библиотека, № 5, Софија 1935) 89.
128. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI vieka. Putovanje Katarina Zena g. 1550* (Rad. knj. LXII, Zagreb 1882) 101.
129. М. З. ВЛАЈИНАЦ: *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г.* („Братство”, књ. XXI, Београд 1927) 95.
130. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI vieka, Putovanje J. Betzeka* (Rad. knj. LXXXIV, Zagreb 1887) 89—90.
131. Ст. Новаковић, *Хади Калфа или Батић-Челебија турски географ XVII века о Балканском Полуострву*, стуб. 73.
132. Rad. knj. LXII, 53; *Mittheilungen der Kais. Königl. geographischen Gesellschaft in Wien*, 1894, Bd. XXXVII, 267; Rad. knj. LVI, 219; Rad. knj. LXII, 101; Rad. knj. LXXI, 32; Rad. knj. C, 129; „Братство”, knj. XXI, 66; Rad. knj. C, 123; Rad. knj. CXII, 181; Rad. knj. LXXXIV, 91; Rad. knj. CXVI, 50; *Годишњица Н. Чулића*, књ. XLIX, 116 (*Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. III, 354); Rad. knj. CXVI, 91 (Сб. Н. У., књ. IV, 430); Rad. knj. CXVI, 57; Rad. knj. CXXIV, 85; Rad. knj. CXXIX, 29, 44 (Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 27); Rad. knj. CXXIX, 32; Rad. knj. CXXIX, 61 (Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 28); Rad. knj. CXXX, 141; Rad. knj. CXXXVI, 11, 13; Rad. knj. CXXX, 146; *Споменик XXXVII*, други разред 33, 74 (Rad. knj. CXXIX, 67); Сб. Н. У., XI, 165 (Преглед географ. литер. о Балк. Полуострву, св. IV, 32).

133. *Споменик XVIII*, стубац 32.
134. Rad. knj. CXXIV, s. 88.
135. Уп. З. ВЛАЈИНАЦ, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г.*, 66; Rad. knj. LXII, s. 101.
136. Rad. knj. CXXIV, s. 85.
137. Rad. knj. CXXXIX s. 29 (Уп. Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 27—8); Д. Шишмановъ, *Стари пјтувания II. Мелхиоръ Безолтъ 1584*, Сб. Н. У., књ. IV, 439.
138. Rad. knj. CXXX, 141; Уп. Сб. Н. У., књ. VI, 173.
139. Rad. knj. CXXXVI, 11.
140. ИВ. Д. ШИШМАНОВЪ: *Стари пјтувания, III* (Сб. Н. У., књ. IV, Софија 1891) 453.
141. Р. САМАРЦИЋ: *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век* (Београд 1961) 184.
142. *Споменик XVIII*, стубац 32.
143. *Споменик XXXVII*, 74; Rad. knj. CXXXIX, 67.
144. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, с. 197.
145. АНТА МЛАДЕНОВИЋ: *Опис и постанак села Клисура* (рукопис, Клисура 1891); Уп. Ј. Цвијић, *Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30 и „Говори и чланци”*, књ. III, 116.
146. А. Младеновић, *Опис и постанак села Клисура* (рукопис).
147. Исто.
148. Исто.
149. Уп. Исто и Преглед географ. литер. о Бал. Пол. III, с. 30; Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
150. *Опис и постанак села Клисура*.
151. Ј. Цвијић, на цит. местима, с. 30 и 117; Уп. *Опис и постанак села Клисура*.
152. Исто.
153. Ј. СВИЈИЋ: *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnove antropogeografije*, knj. I (Zagreb 1922) 337; Исто по Цвијићу — Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30, *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
154. *Balkansko Poluostrvo*, knj. I, s. 337.
155. Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30; *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
156. *Balkansko Poluostrvo*, knj. I, s. 377.
157. Уп. А. Младеновић, *Опис и постанак села Клисура*.
158. Уп. М. КОСТИЋ: *Аграрно-правни односи параспур или параспор*, Прилог познавању феудалних односа у јужном Поморављу (Гласник СГА, Св. XLVI — бр. 2, Београд 1966) 211 и ту цитирана литература.
159. *Календар за 1942 годину* (Ниш 1942) 52.
160. Уп. М. Костић, *Аграрно-правни односи параспур или параспор*, с. 214.
161. Уп. Н. ТОДОРОВ и Б. НЕДКОВ: *Турски извори за българската история, Серия XV—XVI, II* (Извори за българската история XIII, БАН, Софија 1966) 373 и д.
162. К. Н. КОСТИЋ: *Старији српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира* (Извештај гимназије у Пироту за школску 1904—1905 годину, Пирот 1905) 6.
163. Уп. Исто и М. Костић, *Коритница*, с. 211.

164. Б. БУРБЕВ: *О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука* (Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија 1947, друш. науке, св. II) 101.
165. Rad, knj. CXVI, с. 49.
166. Исто; F. Kanitz, Serbien II, 203.
167. М. З. Влајинац, Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г., с. 66.
168. Исто, с. 94—95.
169. Св. С. ПЕТРОВИЋ: *Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка* („Наше стварање”, св. 2—3, Лесковац 1955) 84.
170. СТ. РОМАНСКИ: *Австријски документи по нишкото въстание отъ 1841* (Сб. Н. У., књ. XXVI — Нова редица кн. VIII 1910—1911, Софија 1912) 35.
171. Исто, с. 27.
172. Уп. Б. Н. НЕДЕЉКОВИЋ: *Историја баџинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931.* (Београд 1935) 277.
173. С. ХРИСТОВЪ: *Пиротскиятъ окржгъ и неговото население* (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, књ. XI, Софија 1894) 317.
174. *Статистика Кр. Србије, књ. XIII* (попис од 1895, II), (Београд 1899, с. 6—7); *Статистика Кр. Србије, књ. I, други део* (Београд 1892, с. 119); *Статистика Кр. Србије, књ. XXIII, први део* (Београд 1903, с. 362—363).
175. *Пољопривредна газдинства предратне Југославије према попису од 1931 г.* Сер. III, св. 1 (Београд 1945); Подаци катастарске управе у Белој Паланци и Статистичког одељења среза Белопаланачког и Пописа становништва.
176. *Деловодни протокол Главног савеза земљорадничких задруга Србије* (Архива ГСЗЗС, Београд).
177. Усмено саопштење из ГСЗЗС.
178. *Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1903. годину* (Београд 1904) XVIII.
179. *Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1906. годину* (Београд 1907) XXXVIII.
180. Записи Анте Младеновића о селу Клисурџи (рукопис) и усмено саопштење од истог.
181. ВЛ. М. НИКОЛИЋ: *Из Лужнице и Нишаве* (Српски етнографски зборник, књ. XVI, САН, Београд 1910) 34.
182. Исто, с. 37—38.
183. Љ. Б. ЈАНКОВИЋ: *Из народног живота у пиротском округу. Печаловина* (Српски књиж. гласник, књ. VII, Београд 1902) 58.
184. Деловодни протокол Главног савеза земљорадничких задруга Србије.
185. Исто.
186. *Правила Гор. Гламске Млекарске задруге* (Београд 1912) 6. Овера на истом (примерак Архива ГСЗЗС) и Деловодни протокол ГСЗЗС.
187. *Правила Гор. Гламске Млекарске задруге*, с. 6.
188. *Правила „Овчарско-млекарске задруге Горње Гламе”* (Ниш 1934) чл. 1.
189. *Popis stanovništva 1961., knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo (SZS, Beograd 1966)* 43.
190. Подаци Савеза земљорадничких задруга у Белој Паланци.
191. М. Костић, Коритница, с. 254.
192. Р. Т. НИКОЛИЋ: *Крајиште и Власина* („Насеља”, књ. 8, САН, Београд 1912) 194.
193. М. Костић, Коритница, с. 257.
194. Исто, с. 258.
195. Исто.

196. Ј. ЦВИЈИЋ: *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва* („Насеља” књ. 1, САН, Београд 1902) CLXIV.
197. Р. Т. НИКОЛИЋ, Крајиште и Власина, с. 192.
198. М. ДРИНОВЪ: *Български летописенъ разказъ отъ края на XVII вѣкъ* (Периодическо списание, кн. III, Срѣдецъ 1882) 5—6.
199. *Одломци из историје Београда* (Годишњица Николе Чуџића, књ. VI, Београд 1884) 308; МИТА КОСТИЋ: *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739 и сеоба у Угарску* (Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII, одељ. друш. наука 3—4, Скопље 1930) 223, 230; М. П. ШАПЧАНИН: *Летопис раванички* (Гласник СУД, књ. III, св. XX, Београд 1866) 13.
200. СТ. НОВАКОВИЋ: *Прилог к српској историји око 1790 уз пошљедњи Аустријски рат с Турцима* (Гласник СУД, књ. III, Београд 1886) 67.
201. Св. С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, с. 84.
202. М. Ј. МИЛАДИНОВИЋ: *Пожаревачка Морава* („Насеља”, књ. 25, САН, Београд 1928) 47, 73, 82.
203. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Космај* (Насеља и порекло становништва, књ. 26, САН, Београд 1930) 55, 58.
204. Р. Т. НИКОЛИЋ: *Околина Београда* (Насеља српских земаља, књ. II, САН, Београд 1903) 1031.
205. Св. С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, с. 84, 95.
206. Уп. Св. С. ПЕТРОВИЋ: *Око наше Нишаве* (Пирот 1934) 35.
207. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Јасеница* (Насеља и порекло становништва, књ. 13, САН, Београд 1923) 225.
208. Исто, с. 225, 256, 325, 328; Т. РАДИВОЈЕВИЋ: *Лепеница*, Антропогеографска испитивања (Насеља српских земаља, књ. VII, Београд 1911) 264.
209. Јасеница, „Насеља”, књ. 13, с. 329, 325, 328, 305, 332.
210. СТ. М. МИЈАТОВИЋ: *Ресава* (Насеља и порекло становништва, књ. 26, САН, Београд 1930) 55, 58.
211. ВЛ. СТОЈАНЧЕВИЋ: *Кнез Милош и Белоградишка буна 1836. године* (Историјски часопис, књ. III, 1951—1952, САН, Београд 1952) 131.
212. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)*, (Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921) 127; М. Б. Милићевић, Краљ. Србија, с. 183—185.
213. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 184.
214. Св. С. Петровић, Око наше Нишаве, с. 44—45.
215. Уп. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)*, (Насеља и порекло становништва, књ. 22, САН, Београд—Земун 1926) 395.
216. ВЛ. СТОЈАНЧЕВИЋ: *Кнез Милош и колонизација Србије* (Хисторијски преглед, Бр. 1, Београд 1954) 34.
217. Т. Р. Борбевевић, Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839), с. 119—120; Уп. „Пожаревачка Морава”, с. 47 и „Јасеница”, с. 256.
218. Мих. Ј. Миладиновић, Пожаревачка Морава, с. 36, 68, 71.
219. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Смедеревско Подунавље и Јасеница* (Насеља и порекло становништва, књ. 19, САН, Београд 1925) 250, 226.
220. П. С. ЈОВАНОВИЋ: *Бања* (Насеља и порекло становништва, књ. 17, САН, Београд 1924) 35, 66.
221. П. Ж. ПЕТРОВИЋ: *Шумадијска Колубара* (Насеља и порекло становништва, књ. 31, САН, Београд 1949) 109—110; К. ЈОВАНОВИЋ: *Неготинска Кра-*

107. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vijeka* (Rad, knj. XLII, Zagreb 1878) 60—62; К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. I, с. 36; СТ. СТАНОЈЕВИЋ: *Историја српскога народа* (друго издање, Београд 1910) 10.
108. Ф. Баришић и други, *Византиски извори за историју народа Југославије*, I, с. 58.
109. Исто.
110. Уп. ДРАГАШЕВИЋ: *Археолошко-географска истраживања* (Гласник СУД, књ. XLV, Београд 1877) 48.
111. Византиски извори за историју Југославије, I, с. 63.
112. F. Kanitz, *Serbien* II, 198—199.
113. К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. I, с. 30; *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву, св. I* (Београд 1894) 15.
114. М. Јефтић, н. н., с. 140—141.
115. М. Костић, *Коритница*, с. 210, 240.
116. М. Јефтић, *Св. Нићег из Ремесиане*, с. 141.
117. К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, с. 134.
118. Исто.
119. В. КАРИЋ: *Србија*, *Опис земље, народа и државе* (Београд 1887) 775.
120. Н. ВУЧО: *Привредна историја Југославије, I* (Београд 1947) 200, 205.
121. БЕРТРАНДОН ДЕ ЛА БРОКИЈЕР: *Путовање преко мора* (Београд 1950) 127.
122. V. S. RADOVANOVIC: *Bela Palanka* (Enciklopedija Jugoslavije, knj. 1) 418.
123. Г. ЕЛЕЗОВИЋ и Г. ШКРИВАНИЋ: *Како су Турци после више опсада заузели Београд* (Зборник за источњачку историку и књижевну прабу, САН, Одељ. друш. наука, Сер. прва, књ. II, Београд 1956) 42.
124. *Споменик XVIII* (САН, Београд 1892) 73—74.
125. Исто, стуб. 74.
126. G. ELEZOVIC: *Iz carigradskih turskih arhiva Mihimne defteri* (Зборник за историку и књижевну прабу, Историски институт, књ. I, САН, Београд 1951) 388.
127. В. МИКОВЋ: *Извори за историја и географија на нашим градовима и села* (Географска библиотека, № 5, Софија 1935) 89.
128. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI veka. Putovanje Katarina Zena g. 1550* (Rad, knj. LXII, Zagreb 1882) 101.
129. М. З. ВЛАЈИНАЦ: *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г.* („Браство”, књ. XXI, Београд 1927) 95.
130. Р. МАТКОВИЋ: *Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI veka, Putovanje J. Betzeka* (Rad, knj. LXXXIV, Zagreb 1887) 89—90.
131. Ст. Новаковић, Хаџи Калфа или Батиб-Челебија турски географ XVII века о Балканском Полуострву, стуб. 73.
132. Rad, knj. LXII, 53; Mittheilungen der Kais. Königl. geographischen Gesellschaft in Wien, 1894, Bd. XXXVII, 267; Rad, knj. LVI, 219; Rad, knj. LXII, 101; Rad, knj. LXXI, 32; Rad, knj. C, 129; „Браство”, књ. XXI, 66; Rad, knj. C, 123; Rad, knj. CXII, 181; Rad, knj. LXXXIV, 91; Rad, knj. CXVI, 50; *Годишњица Н. Чулића*, књ. XLIX, 116 (Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III, 354); Rad, knj. CXVI, 91 (Сб. Н. У., књ. IV, 430); Rad, knj. CXVI, 57; Rad, knj. CXXIV, 85; Rad, knj. CXXIX, 29, 44 (Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 27); Rad, knj. CXXIX, 32; Rad, knj. CXXXIX, 61 (Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 28); Rad, knj. CXXX, 141; Rad, knj. CXXXVI, 11, 13; Rad, knj. CXXX, 146; *Споменик XXXVII*, други разред 33, 74 (Rad, knj. CXXIX, 67); Сб. Н. У., XI, 165 (Преглед географ. литер. о Балк. Полуострву, св. IV, 32).

133. *Споменик XVIII*, стубац 32.
134. Rad, knj. CXXIV, s. 88.
135. Уп. З. ВЛАЈИНАЦ, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г.*, 66; Rad, knj. LXII, s. 101.
136. Rad, knj. CXXIV, s. 85.
137. Rad, knj. CXXIX s. 29 (Уп. Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, 27—8); Д. ШИШМАНОВЋ, *Стари пјутувања II. Мелхиорь Безолтъ 1584*, Сб. Н. У., књ. IV, 439.
138. Rad, knj. CXXX, 141; Уп. Сб. Н. У., књ. VI, 173.
139. Rad, knj. CXXXVI, 11.
140. ИВ. Д. ШИШМАНОВЋ: *Стари пјутувања, III* (Сб. Н. У., књ. IV, Софија 1891) 453.
141. Р. САМАРЦИЋ: *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век* (Београд 1961) 184.
142. *Споменик XVIII*, стубац 32.
143. *Споменик XXXVII*, 74; Rad, knj. CXXIX, 67.
144. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, с. 197.
145. АНТА МЛАДЕНОВИЋ: *Опис и постанак села Класуре* (рукопис, Класура 1891); Уп. Ј. Цвијић, *Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30 и „Говори и чланци”*, књ. III, 116.
146. А. Младеновић, *Опис и постанак села Класуре* (рукопис).
147. Исто.
148. Исто.
149. Уп. Исто и *Преглед географ. литер. о Бал. Пол. III, с. 30*; Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
150. *Опис и постанак села Класуре*.
151. Ј. Цвијић, на цит. местима, с. 30 и 117; Уп. *Опис и постанак села Класуре*.
152. Исто.
153. Ј. СВИЈИЋ: *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnove antropogeografije*, knj. I (Zagreb 1922) 337; Исто по Цвијићу — *Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30*, *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
154. *Balkansko Poluostrvo*, knj. I, s. 337.
155. *Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. III, с. 30*; *Говори и чланци*, књ. III, с. 117.
156. *Balkansko Poluostrvo*, knj. I, s. 377.
157. Уп. А. Младеновић, *Опис и постанак села Класуре*.
158. Уп. М. КОСТИЋ: *Аграрно-правни односи параспур или параспор*, *Прилог познавању феудалних односа у јужном Поморављу* (Гласник СГД, Св. XLVI — бр. 2, Београд 1966) 211 и ту цитирана литература.
159. *Календар за 1942 годину* (Ниш 1942) 52.
160. Уп. М. Костић, *Аграрно-правни односи параспур или параспор*, с. 214.
161. Уп. Н. ТОДОРОВ и Б. НЕДКОВ: *Турски извори за българската история, Серия XV—XVI, II* (Извори за българската история XIII, БАН, Софија 1966) 373 и д.
162. К. Н. КОСТИЋ: *Старији српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира* (Извештај гимназије у Пироту за школску 1904—1905 годину, Пирот 1905) 6.
163. Уп. Исто и М. Костић, *Коритница*, с. 211.

164. Б. БУРБЕВ: *О војницима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука* (Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија 1947, Друш. науке, св. II) 101.
165. Rad, knj. CXVI, с. 49.
166. Исто; F. Kamitz, Serbien II, 203.
167. М. З. Влајинац, Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г., с. 66.
168. Исто, с. 94—95.
169. Св. С. ПЕТРОВИЋ: *Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка* („Наше стварање”, св. 2—3, Лесковац 1955) 84.
170. СТ. РОМАНСКИ: *Австријски документи по нишкото възстание отъ 1841* (Сб. Н. У., књ. XXVI — Нова редица кн. VIII 1910—1911, Софија 1912) 35.
171. Исто, с. 27.
172. Уп. Б. Н. НЕДЕЉКОВИЋ: *Историја баџинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931.* (Београд 1935) 277.
173. С. ХРИСТОВЪ: *Пиротскиятъ окржгъ и неговото население* (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжина, књ. XI, Софија 1894) 317.
174. *Статистика Кр. Србије, књ. XIII* (попис од 1895, II), (Београд 1899, с. 6—7); *Статистика Кр. Србије, књ. I, други део* (Београд 1892, с. 119); *Статистика Кр. Србије, књ. XXIII, први део* (Београд 1903, с. 362—363).
175. *Полопривредна газдинства предатне Југославије према попису од 1931 г.* Сер. III, св. 1 (Београд 1945); Подаци катастарске управе у Белој Паланци и Статистичког одељења среза Белопаланачког и Пописа становништва.
176. *Деловодни протокол Главног савеза земљорадничких задруга Србије* (Архива ГСЗЗС, Београд).
177. Усмено саопштење из ГСЗЗС.
178. *Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1903. годину* (Београд 1904) XVIII.
179. *Годишњак Главног савеза српских земљорадничких задруга за 1906. годину* (Београд 1907) XXXVIII.
180. Записи Анте Младеновића о селу Клисури (рукопис) и усмено саопштење од истог.
181. ВЛ. М. НИКОЛИЋ: *Из Лужнице и Нишаве* (Српски етнографски зборник, књ. XVI, САН, Београд 1910) 34.
182. Исто, с. 37—38.
183. Љ. Б. ЈАНКОВИЋ: *Из народног живота у пиротском округу. Печаловина* (Српски књиж. гласник, књ. VII, Београд 1902) 58.
184. Деловодни протокол Главног савеза земљорадничких задруга Србије.
185. Исто.
186. *Правила Гор. Гламске Млекарске задруге* (Београд 1912) 6. Овера на истом (примерак Архива ГСЗЗС) и Деловодни протокол ГСЗЗС.
187. *Правила Гор. Гламске Млекарске задруге*, с. 6.
188. *Правила „Овчарско-млекарске задруге Горње Гламе”* (Ниш 1934) чл. 1.
189. *Popis stanovništva 1961., knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo* (SZS, Beograd 1966) 43.
190. Подаци Савеза земљорадничких задруга у Белој Паланци.
191. М. Костић, Коритница, с. 254.
192. Р. Т. НИКОЛИЋ: *Крајиште и Власина* („Насеља”, књ. 8, САН, Београд 1912) 194.
193. М. Костић, Коритница, с. 257.
194. Исто, с. 258.
195. Исто.

196. Ј. ЦВИЈИЋ: *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва* („Насеља” књ. 1, САН, Београд 1902) CLXIV.
197. Р. Т. НИКОЛИЋ, Крајиште и Власина, с. 192.
198. М. ДРИНОВЪ: *Български летописенъ разказъ отъ края на XVII вѣкъ* (Периодическо списание, кн. III, Срѣдецъ 1882) 5—6.
199. *Одломци из историје Београда* (Годишњица Николе Чушића, књ. VI, Београд 1884) 308; МИТА КОСТИЋ: *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739 и сеоба у Угарску* (Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII, одељ. друш. наука 3—4, Скопље 1930) 223, 230; М. П. ШАПЧАНИН: *Летопис равнички* (Гласник СУД, књ. III, св. XX, Београд 1866) 13.
200. СТ. НОВАКОВИЋ: *Прилог к српској историји око 1790 уз пошљедњи Аустријски рат с Турцима* (Гласник СУД, књ. III, Београд 1886) 67.
201. Св. С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, с. 84.
202. М. Ј. МИЛАДИНОВИЋ: *Пожаревачка Морава* („Насеља”, књ. 25, САН, Београд 1928) 47, 73, 82.
203. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Космај* (Насеља и порекло становништва, књ. 26, САН, Београд 1930) 55, 58.
204. Р. Т. НИКОЛИЋ: *Околина Београда* (Насеља српских земаља, књ. II, САН, Београд 1903) 1031.
205. Св. С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, с. 84, 95.
206. Уп. Св. С. ПЕТРОВИЋ: *Око наше Нишаве* (Пирот 1934) 35.
207. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Јасеница* (Насеља и порекло становништва, књ. 13, САН, Београд 1923) 225.
208. Исто, с. 225, 256, 325, 328; Т. РАДИВОЈЕВИЋ: *Лепеница*, Антропогеографска испитивања (Насеља српских земаља, књ. VII, Београд 1911) 264.
209. Јасеница, „Насеља”, књ. 13, с. 329, 325, 328, 305, 332.
210. СТ. М. МИЈАТОВИЋ: *Ресава* (Насеља и порекло становништва, књ. 26, САН, Београд 1930) 55, 58.
211. ВЛ. СТОЈАНЧЕВИЋ: *Кнез Милош и Белограђичка буна 1836. године* (Историјски часопис, књ. III, 1951—1952, САН, Београд 1952) 131.
212. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839)*, (Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921) 127; М. Б. Милићевић, Краљ. Србија, с. 183—185.
213. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 184.
214. Св. С. Петровић, Око наше Нишаве, с. 44—45.
215. Уп. Т. Р. БОРБЕВИЋ: *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839)*, (Насеља и порекло становништва, књ. 22, САН, Београд—Земун 1926) 395.
216. ВЛ. СТОЈАНЧЕВИЋ: *Кнез Милош и колонизација Србије* (Хисторијски преглед, Бр. 1, Београд 1954) 34.
217. Т. Р. Борбевевић, Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839), с. 119—120; Уп. „Пожаревачка Морава”, с. 47 и „Јасеница”, с. 256.
218. Мих. Ј. Миладиновић, Пожаревачка Морава, с. 36, 68, 71.
219. Б. М. ДРОБЊАКОВИЋ: *Смедеревско Подунавље и Јасеница* (Насеља и порекло становништва, књ. 19, САН, Београд 1925) 250, 226.
220. П. С. ЈОВАНОВИЋ: *Бања* (Насеља и порекло становништва, књ. 17, САН, Београд 1924) 35, 66.
221. П. Ж. ПЕТРОВИЋ: *Шумадијска Колубара* (Насеља и порекло становништва, књ. 31, САН, Београд 1949) 109—110; К. ЈОВАНОВИЋ: *Неготинска Кра-*

јина и Кључ (Насеља и порекло становништва, књ. 29, САН, Београд 1940) 275; СТ. М. МИЈАТОВИЋ: *Темнић* („Насеља”, књ. III, САН, Београд 1905) 322.

222. Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839) 124.

223. СТ. МИЈАТОВИЋ: *Белица* (Насеља и порекло становништва, књ. 30, САН, Београд 1948) 117.

224. Архивска праба за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839), с. 585.

225. С. БЛАГОЈЕВИЋ: *Антропогеографски приказ села Малче* (рукопис, Архив дипломских радова Географског завода Универз. у Београду, 1954) 7—9.

226. „Пожаревачка Морава”, с. 47.

227. „Ласеница”, с. 225; „Пожаревачка Морава”, с. 47.

228. Уп. Т. ВАСИЋ: *Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у горњем Понишављу и Лужници* (Пиротски зборник, књ. 2, Пирот 1969) 44, 48.

229. Popis stanovništva 1961, knj. XII. *Migraciona obeležja*, Rezultati za naselja (SZS, Beograd 1966) 43.

230. Статистички подаци о броју кућа и становника су: за 1878. г. — Државопис Србије, св. XI (Београд 1882) 26—27; 1884. г. — Државопис Србије, св. XVI (Београд 1889) 92, 94; 1890. г. — Статистика Кр. Србије, књ. I, други део (Београд 1892) 111—112; 1895. г. — Попис становништва и домаће стоке у Кр. Србији 31. децембра 1895 (Београд 1897) 146; 1900. г. — Статистика Кр. Србије, књ. XXIII (Београд 1903) 262; 1905. г. — Статистички годишњак Кр. Србије, књ. XII (Београд 1913) 29; 1910. г. — Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Кр. Србији 31. децембра 1910. год., књ. V (Београд 1911) 45; 1921. г. — Речник места 1925 (По званичним подацима Министарства унутрашњих дела), (Београд 1925) 198—199; 1948. г. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. I (SZS, Beograd 1951) 3; 1953. г. — Konačni rezultati popisa stanovništva 1953 (Obrazac PS—31, Statistički zavod NR Srbije).

231. Popis stanovništva 1961., knj. X, *Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953. i 1961.* (SZS, Beograd 1965) 43.

232. Д. Б. ЗАРАВКОВИЋ: *Бесмртници округа пиротског 1912—1920* (Ниш 1924) 142—148, 152—156, 162—174.

233. Уп. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. I (Beograd 1937) 64.

234. Т. Васић, Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у горњем Понишављу и Лужници, с. 54—55.

235. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 30 (Zavod za statistiku SRS, Beograd 1966) 2.

236. Исто, с. 53.

237. Исто, с. 19, 53.

238. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1968, god. XV* (SZS, Beograd 1968) 524 i Исто 1969, god. XVI (SZS, Beograd 1969) 524

239. Т. ВАСИЋ: *Токови и секвенце просторног кретања сеоског становништва Горњег Понишавља* (Пиротски зборник, књ. 1, Пирот 1968) 69.

240. R. NJEGIC: *Појава депопулације у NR Србији* (Jugoslovensko statističko društvo, III godišnji sastanak, Zagreb 17—21 novembra 1955) 2—3.

241. Исто, с. 7.

242. Popis stanovništva 1961., knj. XI. *Pol i starost*, Rezultati za naselja (SZS, Beograd 1965) 43.

243. Исто.

244. Popis stanovništva 1961., knj. VIII, *Ekonomska obeležja*. Rezultati za opštine (SZS, Beograd 1966) 15.

245. Исто, с. XLIX.

246. Исто, с. 99.

247. Popis stanovništva 1961., knj. XIII, *Školska sprema i pismenost*. Rezultati za naselja (Beograd 1965) 43

248. Исто.

249. *Statistički kalendar Jugoslavije 1970* (SZS, God. XVI, Beograd 1970) 20.

250. Уп. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 52 (Beograd 1968, Zavod za statistiku SRS).

251. В. С. РАДОВАНОВИЋ: *Питања горње границе сталних насеља*, Неколико примера из наше земље (Гласник Етнографског института САН, књ. I, бр. 1—2, Београд 1952) 425.

252. Уп. Д. Стојићевић, Земљишта Белопаланачког Поља и проблем њихових мелјорација, с. 63.

253. СТ. ГРУБИЋ: *Сртски земљорадник*, Историско-правни и економско културни положај његов из доба средњег века до данас (Београд 1928) 12.

254. СР. В. ВУКОСАВЉЕВИЋ: *Историја сељачког друштва I* (Организовање сељачке земљишне својине), (ПИСАН, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд 1953) 167.

255. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 52.

256. Уп. Rad, knj. LXXXIV, str. 89.

257. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 52.

258. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 45 (Beograd 1968).

259. МИЛ. М. САВИЋ: *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VII* (Сарајево 1930) 93.

260. Ф. Балић, Привредни значај гајења дувана у Белопаланачкој котлини, 39—40, 42.

261. Исто, с. 42—43.

262. Подаци о пољопривредним површинама за 1939. годину су из Пољопривредне статистике: Површина ораница у 1939. години, Сер. III, св. 3, Држ. стат. уред Демократске федер. Југославије, Београд 1945, с. 12.

263. Б. Б. МИЛОШЕВИЋ: *О стању нашег иљиварства у периоду 1920—1929 год.* (Гласник Министарства пољопривреде бр. 29, Београд 1930) 61.

264. М. Савић, н. д., с. 93.

265. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 45.

266. М. Савић, н. д., с. 93.

267. Rad, knj. CXXIV, s. 85.

268. М. Савић, н. д., с. 93.

269. Rad, knj. CXXIX, s. 61; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања II, с. 439.

270. Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, V, Сб. Н. У., књ. IV, с. 475.

271. Уп. Ј. ПЕТРОВИЋ: *Печалбари, нарочито из околине Пирота* (Београд 1920) 13.

272. С. Христов, Пиротски округ, с. 320.

273. Б. Б. МИЛОШЕВИЋ: *Стање виноградарства у нашој краљевини у периоду 1920—1930 год.* (Гласник Министарства пољопривреде бр. 33, Београд 1931) 150.

274. Д. ЗИРОЈЕВИЋ: *Проблем асанације и обнове виноградарства Среза Ниш* (рукопис, Ниш 1958).

275. *Неки проблеми прераде, откупа и промета вина и осталих алкохолних пића на подручју НО среза Ниш* (Архив Привредне коморе Ниш, 1962).

276. Ф. М. Балић, Природни и економски услови виноградарске производње у Белопаланачкој котлини, с. 48.

277. *Opštinska statistička dokumentacija*, sv. 45.

278. Ф. Балић, Природни и економски услови виноградарске производње у Белопаланачкој котлини, с. 48—49.

279. Р. СТОЈКОВ: *Селишни имена в западната половина на Българија през XVI век* (По турски регистър за данъци от 984 (1576—77. г.), (Езиковедско-етнографски изследвания в памет на Академик Стоян Романски, БАН, София 1960) — 444.

280. Попис становништва и домаће стоке у краљ. Србији 31. децембра 1895. (Београд 1897) 146—147; Предходни резултати пописа становништва и домаће стоке у кр. Србији 31. децембра 1910. године, књ. V (Београд 1911) 45, 97.
281. Popis poljoprivrede 1960., књ. I, s. 360.
282. Вл. Николић, Из Лужнице и Нишаве, с. 14.
283. К. Н. КОСТИЋ: *Стара српска трговина и индустрија* (Београд 1904) 2.
284. М. Савић, н. д., с. 95.
285. Исто, с. 94.
286. П. ДОРЕВЋ: *Документи из турских државних архиви, I (1564—1872)*, (Документи за Българската история, III, БАН, Софија 1940) 3.
287. Б. ХРАБАК: *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века* (Историјски гласник, св. 1—2, Београд 1951) 115; Уп. Ј. ТАДИЋ: *Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу* (Гласник Скопског научног друштва, књ. VII—VIII, Одељ. друштвених наука 3—4, Скопље 1930) 197—198.
288. Уп. С. ДИМИТРИЈЕВИЋ: *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу* („Наше стварање”, св. 2—3 Лесковац 1955) 65, 76.
289. В. ВИНАВЕР: *Дубровник и Турска у XVIII веку* (ПИСАН, књ. СССXXI, Историјски институт, књ. II, Београд 1960) 61, 112—113, 115.
290. Уп. С. Димитријевић, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу*, с. 79.
291. К. Н. КОСТИЋ: *Пирот* (Гласник СГД, св. 1, Београд 1912) 87.
292. М. Б. Милићевић, Краљ. Србија, с. 233.
293. Н. ВУЧО: *Распадање еснафа у Србији, књ. I* (ПИСАН, књ. ССXXII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954) 310.
294. Вл. Николић, Из Лужнице и Нишаве, с. 156.
295. Историјски архив у Нишу, Пиротски еснаф, No 19 од 18. V 1912.
296. Исто (Фонд Пиротског еснафа).
297. Исто.
298. М. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, с. 262.
299. Статистички подаци за 1914. и 1924. год.: Историјски архив у Нишу, Списак занатлија еснафа пиротског 1914 и 1924; за 1914. и Notice sur la Serbie Septentrionale (Ministere de la geographie-commission de geographie, Paris 1916) 229; за 1930. М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, VIII, с. 94; за 1953. подаци НОО Бела Паланка.
300. *Извештај занатске коморе у Београду за 1934. год.* (Издање Занатске коморе у Београду, Београд 1935) 532, 548.
301. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 18* (Београд 1965) 26—27.
302. М. Савић, н. д., с. 95.
303. Извештај Занатске коморе у Београду за 1934 год., с. 92.
304. Уп. *Referenc lista BVP* („Budućnost” fabrika tekstilnih mašina Bela Palanka).
305. Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, с. 176.
306. М. Савић, н. д., с. 92.
307. Исто, с. 93.
308. F. Kanitz, Serbien II, p. 201.
309. В. ПЕЈЧИЋ: *Привредно-географски карактер Беле Паланке и околине* (Архив дипломских радова Географског завода Универзитета у Београду).
310. *Statistička dokumentacija za srednjoročni plan 1971—1975, Sv. 3*. (Београд 1969.) 3.
311. *Statistička dokumentacija za srednjoročni plan 1971—1975, godine, Sv. 5*. (Београд 1969) 5.
312. Привремени списак насеља која су окарактерисана као градска према привременом попису од 31. III 1953. године (Београд 1955).
313. М. Савић, н. д., с. 92, 95.

314. Подаци општинске архиве Бела Паланка.
315. Popis stanovništva 1961., књ. XIV. *Aktivnost i delatnost. Rezultati za naselja* (SZS, Beograd 1965) 43.
316. Л. М. КОСТИЋ: *Закон о местима са списковима свих вароши и варошица и коментаром* (Београд 1928) 29.
317. Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, с. 331—332; Уп. F. Kanitz, Serbien II, 196; Вл. Николић, *Народне школе у Пироту и округу пиротском*, с. 109 (запис 32); Н. ЖУПАНИЋ: *Етнолошки значај косовских Черкеза* (Посебни описак из „Етнолога” VI, Лубљана 1933) 220, 224; Т. Р. БОРЂЕВИЋ: *Черкези у нашој земљи* (Гласник Скопског научног друштва, књ. III, Одељ. друштвених наука 1, Скопље 1928) 145.
318. Н. Вучо, *Распадање еснафа*, с. 331—332.
319. Popis stanovništva 1961, књ. XIV, s. 43.
320. Opštinska statistička dokumentacija, sv. 52.
321. Popis stanovništva 1961, књ. XVI. *Veličina i izvori prihoda domaćinstava. Rezultati za naselja* (SZS, Beograd 1965) 43.
322. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 28* (Zavod za statistiku SRS, Beograd 1966) 50.
323. *Statistička dokumentacija za srednjoročni plan 1971—1975, godine, Sv. 1* (Zavod za statistiku SRS, Beograd 1969) 21; Исто, Sv. 9 (Београд 1970) 9.
324. Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 28, s. 54.
325. Уп. В. БУРИЋ: *Економско-географска класификација комуна СР Србије* (Зборник радова Географског завода ПМФ Унив. у Београду, Св. XIII, Београд 1966) 95.
326. Исто, с. 96, 102.
327. М. Костић, *Сићевска Класура*, с. 95; Уп. З. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55 г.*, с. 66.
328. F. Kanitz, Serbien II, p. 202.
329. О улози и значају Сићевске Класуре за саобраћај, насеобине и људска кретања, с. 96.
330. Из путописа Ханса Дерншвама, с. 66.
331. М. Костић, *Сићевска Класура*, с. 96.
332. К. Н. КОСТИЋ: *Трговачки центри и друмови по српској земљи у Средњем и Новом веку* (Београд 1899) 430.
333. М. Костић, *Коритница*, с. 233.
334. К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719—1720*, с. 65.
335. М. Костић, *Сићевска Класура*, с. 99.
336. К. Н. Костић, *Трговачки центри и друмови*, с. 432.
337. О улози и значају Сићевске Класуре за саобраћај, насеобине и људска кретања, с. 99; Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, с. 430—431.
338. М. Костић, *Коритница*, с. 233.
339. Уп. И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, св. 1 (Пајтингерова Табла).
340. M. BLANQUI: *Voyage en Bulgarie* (Paris 1845) 148.
341. MIDHAT PAŠA, *Njegov politički život, njegovo službovanje i život u progonstvu* (Prema pokojnikovim beleškama iz zatvora sastavio Ali Hajdar Midhat njegov sin), (Istambul 1909 na staroturkskom) 13 i d.; F. Kanitz, Serbien II, 192.
342. Ali Hajdar Midhat, Midhat Paša, s. 13 i d.
343. Д. А. у Београду, Попечитељство финансија, № 11 од 1. V до 30 X 1843.
344. Отаџбина, књ. XXII, с. 64—65; Уп. СТ. НОВАКОВИЋ: *С Мораве на Вардар* (Годишњица Н. Чулића, књ. XIII, Београд 1893) 13.
345. A. BOUË: *Recueil d'itinaire dans la Turquie d'Europe*, T. I (Vienne 1854) 239.
346. Д. А. у Београду, Министарство финансија — Извештај Пандиралског Бумрука.

347. Statistička dokumentacija za srednjoročni plan 1971—1975. godine, Sv. 7 (Beograd 1969) 19, 29.
348. Rad, knj. CXVI, s. 50.
349. Rad, knj. CXVI, s. 91; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 430.
350. Хр. Кесјаков, Стара путовања, Гроф Волфганг Етингенски, с. 640.
351. Ј. Свијић, *Balkansko Poluostrvo*, knj. I, s. 311.
352. М. КОСТИЋ: *Tipovi i oblik sela u srednjem Nišavlju* (Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ u Ljubljani 1961, Ljubljana 1962) 398.
353. Б. КОЈИЋ: *Структура сеоских насеља у Србији*, Прилог урбанистичкој типологији (Глас, књ. ССLXXIII, САНУ, Београд 1969) 124; Уп. ИСТИ: *Систематизација насеља у Србији*, Прилог методички категоријације савремених насеља (Глас ССLXVIII, САНУ, Београд 1966) 176.
354. М. Костић, *Tipovi i oblik sela u srednjem Nišavlju*, s. 394.
355. Н. Годоров — Б. Неаков, *Турски извори*, 365, 367, 369, 107, 21.
356. Исто, с. 367, 107, 21.
357. Р. Стојков, *Селишни имена*, с. 444.
358. F. Kanitz, *Serbien II*, 195—96.
359. В. А. Р. ПЕТКОВИЋ: *Српски споменици XVI—XVIII века* (Темска) (Старишар срп. археол. друштва, Год. VI/1911, Београд 1914) 200; Уп. Љ. СТОЈАНОВИЋ: *Стари српски записи и натписи, књ. II* (САН, Београд 1903) 7, запис 2124, и Исто, књ. III (Београд 1905) 184, записи 5735 и 5736; М. Б. Милићевић, *Кр. Србија*, с. 188.
360. Хр. Кесјаков, *Стара путовања, II. Сп.*, књ. LVIII, с. 640.
361. Р. Стојков, *н. н.*, с. 444.
362. К. Н. Костић, *Стари српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира*, с. 6.
363. Р. Стојков, *н. н.*, с. 444.
364. И. ВОЈЕ: *Argentum de glata* (Историјски часопис, књ. XVI—XVII/1966—1967, Београд 1970) 16, 23, 26, 34.
365. Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, с. СXLIV.
366. Уп. М. Костић, *О улози и значају Сићевске Клисуре*, с. 101.
367. А. ПАНТЕЛИЋ: *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира* (Споменик САН, XCVI, други разред 75, Београд 1948) Tafel Ib.
368. А. ИШИРКОВ: *Карта на сегашна Болгария, Тракия, Македония итд.* (Оригинал А. Х. Русета, Страсбург 1843). (Географска библиотека, № 4, София 1924) 4, 5 и први лист карте.
369. Исто.
370. Стари српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира, с. 6.
371. Уп. Одломци из историје Београда, *Годишњица Н. Чулића*, књ. VI с. 300.
372. Ј. Б. Петровић, *Ерозија тла на Сувој планини*, с. 9.
373. М. Б. Милићевић, *Кр. Србија*, с. 240; С. Христов, *Пиротски округ*, с. 313.
374. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, књ. I*, с. 439, запис 1854.
375. Стари српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира, с. 6.
376. Вид. *Топографска спец. карта Србије, 1:75.000, лист Бела Паланка*.
377. Уп. М. Т. СТАНОЈЕВИЋ: *Заглавак, Антропогеографска проучавања* (Насеља српских земаља, књ. IX, САН, Београд 1913) 61.
378. СТ. РОМАНСКИ: *Власитѣ и Цинцаритѣ въ България* (Периодическо списание, кн. LXIX, св. 1—2, Пловдив 1908) 146, 446.
379. С. Христов, *Пиротски округ*, с. 313.
380. Уп. М. Т. СТАНОЈЕВИЋ, *Заглавак*, с. 19—20, 63; И. Е. ГЕСОВ: *Задругата въ западна България* (Периодическо списание, кн. XXI и XXII, Срѣдец 1887) 437—438; Б. Бурѣв, *О војнуцима*, с. 109.

381. К. Н. Костић, *Стари српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира*, с. 6.
382. Исто, с. 6.
383. С. Христов, *Пиротски округ, Сб. Н. У.*, XI, 313.
384. М. Костић, *Коритница*, с. 263.
385. Старији српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира, с. 6.
386. С. Христов, *Пиротски округ*, с. 313.
387. К. Н. КОСТИЋ: *Прилози старим српским записима и натписима* (Годишњи извештај пиротске гимназије за школску 1908—1909 годину, Београд 1909), 6, запис 19; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, књ. V*, с. 250, запис 8834; Уп. СТ. НОВАКОВИЋ: *Турско царство пред српски устанак 1780—1804* (СКЗ, Београд 1906) 328, 355—356; Д. ПАНТЕЛИЋ: *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)*, (Посебна издања САН, књ. СXLVI, Београд 1949) 208; Вид. и М. Б. Милићевић, *Кр. Србија*, с. 35, Р. Т. Николић, *Крајиште и Власина*, с. 155.
388. С. Христов, *Пиротски округ*, с. 313.
389. Уп. М. Т. Станојевић, *Заглавак*, с. 19.
390. Усмено саопштење Албанца М. Краснићија.
391. С. Христов, *Пиротски округ*, с. 313; М. Б. Милићевић, *Кр. Србија*, с. 234—235.
392. *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву св. IV* (Београд 1901) 75.
393. Rad, knj. CXXIX, s. 66; Уп. В. С. Радовановић, *Бела Паланка* (историја), с. 412.
394. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, с. 172, 653; Уп. Јов. Н. Томић, *Опис двају путовања преко Балканског Полуострва Де Хе-а у 1621 год.*, с. 74 и Rad, knj. CXXIX, s. 66.
395. Споменик XXXVII, с. 75.
396. Архив старих карата Географског завода Универзитета у Београду.
397. Ст. Новаковић, *Хаџи Калфа или Батиб Челебија*, стуб. 71.
398. Д. С. Чоханић, *Путопис Еваље Челебије о српским земљама у XVII веку*, Споменик XLII, с. 4.
399. Споменик XVIII, стуб. 71.
400. F. Kanitz, *Serbien II*, 200.
401. Зборник Константина Јиречека I, с. 158.
402. Споменик XLII, с. 4.
403. Исто, с. 4; Уп. EVLIJA ĆELEBI: *Putopis* (Sarajevo 1967) 62.
404. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, с. 197.
405. Ј. Н. ТОМИЋ: *Писма Јована Кјаромани с пута преко Балканског Полуострва 1659 год.* (Споменик XLVII, други разред 39, САН, Београд 1909) 105.
406. Р. СЛАВЕЙКОВЪ: *Едно старо пжтувание* (Периодическо списание, кн. LX, София 1899) 945; СТ. НОВАКОВИЋ: *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века* (Годишњица Николе Чулића, књ. XVII, Београд 1897) 85.
407. Rad, knj. CXII, 224; Ив. Д. Шишманов, *Стара путовања, IV*, Сб. Н. У., књ. IV, с. 466.
408. Ст. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века*, с. 106, 100—101.
409. Rad, knj. LXII, s. 103.
410. Rad, knj. CXVI, s. 98; Уп. J. BENAGLIJA: *Aussfurtliche Reiss-Beschreibung* (Frankfurt 1687) 34.
411. Исто.
412. F. Kanitz, *Serbien II*, 200.

413. Исто, с. 201.
 414. Одаомци из историје Београда, с. 165.
 415. Уп. F. Kanitz, Serbien II, 201 и Одаомци из историје Београда (Пиколоминијев извештај), Годишњица VI, 149.
 416. Хр. Кесјаков, Стара путовања, с. 640.
 417. А. BOUÉ: *La Turquie d'Europe, Tom II* (Paris 1840) 348.
 418. М. Б. МИЛИЋЕВИЋ: *С Дунава на Пчињу*, Путне белешке (Годишњица Николе Чулића, књ. IV, Београд 1882) 261; Уп. Исти, Краљ. Србија, с. 231.
 419. Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кљанци, с. 158.
 420. Rad, књ. С, с. 129; Rad, књ. СХII, s. 181.
 421. К. Н. Костић, Трговачки центри и друмови, с. 430.
 422. Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 412.
 423. Јов. Мишковић, Неки стари градови и њихове околине, VIII. с. 52.
 424. К. С. Протић, Путовање кроз Србију 1719—1720, с. 64; Уп. Д. МИЛЕТИЋ: *Стари путувања I* (Сб. Н. У., књ. VI, Софија 1891) 122—123 и Преглед географ. литер. о Балк. Пол., св. II/1894, с. 13.
 425. К. С. Протић, Путовање кроз Србију 1719—1720, с. 64.
 426. Споменик XLII, с. 4.
 427. Одаомци из историје Београда, с. 274; Мита Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739 и сеоба у Угарску, с. 215.
 428. М. Костић, Устанак Срба и Арбанаса, с. 220.
 429. F. Kanitz, Serbien II, 201.
 430. Исто.
 431. ИЛ. РАДОНИЋ: *Непознати српски путописац у свету земљу из прве половине XVIII вијека* (Источник, књ. XVII, Сарајево 1903) 328.
 432. Ст. Новаковић, Пуничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века, с. 155.
 433. Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, Сб. Н. У., књ. IV, с. 475.
 434. F. Kanitz, Serbien II, p. 201.
 435. Вл. Николић, Народне школе у Пиропу и округу пиротском, с. 92.
 436. F. Kanitz, Serbien II, 201.
 437. Serbien II, 201; Вл. БОРЂЕВИЋ: *Преко границе*, Успомене из другог српско-турског рата (1877—1878), (Отаџбина, књ. XII, Београд 1883) 545; Уп. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 233.
 438. Вл. Борђевић, Преко границе, с. 552.
 439. Уп. Исто, с. 550.
 440. Serbien II, 201.
 441. Кр. Србија, с. 233.
 442. Вл. Борђевић, Преко границе, с. 545.
 443. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 268.
 444. А. М. Костић, Закон о местима, с. 29; Уп. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 233.
 445. Вл. Борђевић, На српско-бугарској граници 1885 године (Из дневника једног резервног официра) 43.
 446. *Statistički bilten — Zgrade*, God. III, br. 9 (SZS, Beograd 1952) 5.
 447. А. ПЕТРОВИЋ: *Паланачки контрасти* (Долином Нишаве), („Борба“ од 22. априла 1952) 6.
 448. *Statistička dokumentacija za srednjoročni plan 1971—1975. godine*, Sv. 2 (Beograd 1969) 17.
 449. Уп. Ст. Романски, Аустријски документи о нишком устанку из 1841, с. 35.
 450. А. Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, T. I, p. 239.
 451. F. Kanitz, Serbien II, p. 196.
 452. М. Б. Милићевић, Кр. Србија, с. 240.
 453. Вл. Борђевић, На српско-бугарској граници 1885 године, с. 42.

RESUME

DR. MIHAJLO KOSTIC

LE BASSIN DE BELA PALANKA

— *Étude de géographie sociale* —

Le bassin de Bela Palanka est situé au centre de la région du cours moyen de la Nišava, entre les montagnes de Svrljig au nord et la montagne de Suva planina au sud. Il occupe une superficie de 341 km² et comprend 32 villages et deux agglomérations à fonctions urbaines, Bela Palanka et Crvena Reka.

Cette région est caractérisée par une évolution socio-géographique spécifique. Le caractère spécifique de cette évolution est dû en partie aussi à la situation de la région sur la principale voie de communication longitudinale des Balkans. Les changements socio-géographiques rapides, fréquents et importants ont marqué d'une empreinte particulière l'aspect démographique et géographique en général des habitats de cette région. Cependant, la continuité de vie et d'habitation s'est maintenue sous nombre d'aspects depuis l'époque de la colonisation de cette région jusqu'à nos jours.

Dans l'antiquité, à l'endroit où se trouve la localité actuelle de Bela Palanka, s'élevait la fameuse forteresse romaine de Remesiana et dans le haut Moyen Age la ville byzantine de Rumisiana. Sur les fondements de Rumisiana, démolie au VIIe siècle, fut édifié le château fort d'Izvor. Après l'avoir détruit, au XVe siècle, les Turcs fondèrent sur son emplacement un village situé le long de la route avec la station de diligence et l'auberge. Dans la seconde moitié du XVIe siècle, le village turc se dépeupla et les Turcs déménagèrent à la localité voisine de Novo Selo qui se développa en une ville serbo-turque. L'importance de Novo Selo pour le transport de marchandises et de voyageurs diminua dans le dernier quart du XVIe siècle, lorsque le village de Klisura se fut développé en principal centre régional. Cette dernière agglomération fut anéantie au XVIIe siècle et sa population dispersée fonda la colonie troglodytique dans les dépôts tuffeux du plateau voisin de Dubrava. Dans le dernier quart du XVIIIe siècle cette agglomération de cavernes se transforma en un village clairsemé sur la cime de Dubrava. Vers 1860 il se déplaça pour occuper sa situation actuelle. La caractéristique fondamentale de la vie des agglomérations rurales au passé était le déplacement. La présence des emplacements de villages dépeuplés dans les finages de presque tous les villages d'un certain âge est due à la mobilité et à la restauration des habitats dans les dernières décennies de l'occupation turque.

La grande famille indivise de caractère patriarcale était l'organisateur de la production sous le régime agraire turc. Elle était grevée de nombreux tributs et impôts et, par conséquent, la population serbe était

fort appauvrie dans la seconde moitié du XVIe siècle déjà. Dans la première moitié du XIXe siècle il y avait neuf villages de čitluk (appartenant aux seigneurs féodaux turcs et habités par les serfs) et quelques grands domaines turcs. Après la libération, dans l'intervalle de 1877 à 1890, ont été rachetées les terres ayant fait partie de čitluka turcs et transformées en propriétés individuelles. Après la Première guerre mondiale ont été partagées les forêts de villages et délimités les pacages communaux. L'accroissement de la population vers 1931 a produit le surpeuplement agraire. Pour faire face à l'exploitation économique, la population commença à fonder les coopératives rurales qui, en tant qu'organisations économiques et sociales, protégeaient les intérêts de leurs membres contre les capitalistes de village et de villes. Dans la nouvelle Yougoslavie, les règlements agraires ont réformé et nivelé les possessions. Les ménages agricoles sont caractérisés aujourd'hui par la petite propriété foncière et par conséquent, leurs possibilités économiques sont insignifiantes. Une partie de la population agricole est incluse dans l'économie urbaine, particulièrement dans l'industrie de Niš ou bien s'occupe d'économie complémentaire. Presque tous les villages situés dans la plaine réalisent leurs revenus pécuniaires par cette activité économique mixte.

Par leur origine les habitants du bassin de Bela Palanka se divisent en: population autochtone (38,1 p. 100 du nombre total de familles et 55,8 p. 100 du nombre totale de ménage), habitants d'origine inconnue (2,2 p. 100 de familles et 1,6 p. 100 de ménages) et immigrés (59,5 p. 100 de famille, 42,6 p. 100 de ménages). La majeure partie d'immigrés proviennent des régions avoisinantes. Parmi ceux qui sont venus s'installer ici des régions plus éloignées, le plus grand nombre appartient à la migration orientale (migration de Znepolje et de Zagora), ensuite à celles de Vlasina, de la vallée du Vardar et de la Morava, de Timok et au courant migratoire de Metohija et de Kosovo. La couche la plus ancienne date de la première moitié et du troisième quart, la couche moyenne du dernier quart et de la fin du XVIIIe, la couche récente de la dernière période de la domination turque et la plus récents de la période après l'année 1877. Les immigrés arrivaient parfois en grandes masses migratoires, mais beaucoup plus souvent en petits groupes. L'émigration du bassin de Bela Palanka a été causée surtout par les événements historiques et les causes économiques. Elle se faisait, pendant la domination turque, en étapes, dans le cadres des migrations historiques, à partir de la fin du XVIIIe siècle jusqu'à l'année 1877. Les principales régions d'émigrations étaient le bassin du cours moyen de la Morava, la région de Šumadija et le bassin de Niš. L'émigration après l'année 1877 qui est constamment en cours, est dirigés vers les agglomérations urbaines de la Serbie, de la Bosnie et de la Macédoine et vers les villages des régions voisines. A cause de l'émigration permanente et de l'accroissement naturel bas il y a des phénomènes de dépeuplement.

La principale zone agricole est située au fond du bassin; c'est la région de la production agraire. Dans la zone de collines se trouve la

région agricole-viticole et de fructiculture tandis que la bordure plus élevée représente la région d'élevage et de forêts. Le type de parcellement agraire est le résultat du morcellement de la propriété paysanne en parcelles exiguës et minimes qui prédominent. A cause de cela, au fond du bassin on effectue le partage de terres collectif.

Par les grandes différences de leurs situations respectives, on distingue dans le bassin de Bela Palanka, les agglomérations de plaine au fond du bassin et sur les collines et les agglomérations de hauteurs sur la bordure plus élevés. Au premier groupe appartiennent les colonies champêtres dans la bas-pays et les agglomérations de collines sur les terrasses et dans les vallées. Parmi ces habitats-ci il faut compter aussi les villages situés au point de contact entre le fond et les versants du bassin, car il sont entièrement posés au fond du bassin (Klenje, Bandal, certaines parties de Krupac, Ljubatovica, Bela Palanka et Crvena Reka). La situation topographique de ces habitats a été influencée par les sources karstiques, les issues des cours latéraux dans le fond du bassin et la plaine alluviale de la Nišava ainsi que la position entre les vallées. L'emplacement des agglomérations sur les terrasses a été déterminé par le contact entre les sédiments néogènes et les plateaux karstiques. Grâce à leur situation générale avantageuse, les agglomérations de plaine apparaissent en une longue zone sur toute l'étendue de la région. Les villages au-dessous de la bordure élevée sont situés sur les versants, sur un terrain de différentes plastiques.

Les types d'habitats ruraux ont commencé à se former à partir du XIXe siècle. Aujourd'hui prédominent les agglomérations compactes, en amas. Les habitats dans la vallée se rangent en série et ceux le long de routes en ligne. Bela Palanka est une agglomération cruciforme, à proximité de la route, type de la ville patriarcale modernisée.

Centre régional avec la fonction industrielle déjà formée (usine renommée de machines textiles «Budućnost»), Bela Palanka a été fondée au commencement du XVIIe siècle à l'emplacement du château fort médiéval d'Izvor, comme point stratégique et station de diligences et caravanes. D'un point d'appui provisoire en terre elle est devenue graduellement la forteresse vieille-turque la plus grande sur la route de Constantinople. Autour de cette forteresse ont été colonisés, vers le milieu du XVIIe siècle la population serbe et les Tziganes des environs. Les nouveaux quartiers de l'agglomération, avec le château fort ont été entourés, avant 1659, de puissants remparts, et depuis 1700 de palissades. Par la colonisation de la population serbe, par l'expansion de l'habitat turc, à l'intérieur de l'enceinte et en dehors de celle-ci et par la création du quartier de marché (čaršija) fut formée l'agglomération urbaine de type d'anciens bourgs orientaux. Les fonctions fondamentales de l'agglomération étaient: la fonction stratégique et les fonctions économique et de communications. La principale phase de l'évolution territoriale après 1877 tombe dans l'intervalle de 1919 et 1930. En 1953, selon le nouveau plan d'aménagement, a commencé la phase la plus intense dans la RSF de Yougoslavie. Dans le phase de l'édification socialiste, Bela Palanka a

visiblement changé sa physionomie géographique, grâce aux travaux de construction et aux mesures urbanistiques, communales et à l'édification générale de l'agglomération. Elle s'est développée en une ville prospère et en centre de commune.

Au commencement du XIXe siècle, à l'endroit où la route qui conduit le long de la vallée de la Crvena Reka débouche sur la route de Nišava, les Turcs avait construit, pour des raisons stratégiques, un blockhaus à côté duquel s'est formée aussi la station de diligences et de caravanes de Crvena Reka. Vers le milieu du XIXe siècle y fut fondé le village serbe et ensuite aussi la colonie de Tartares et de Circassiens. Après 1877, lorsque les Tartares et Circassiens furent obligés de quitter cet habitat, Crvena Reka commence à se développer, à partir de l'année 1910 en seconde agglomération urbaine de la région, avec la fonction de centre économique local. Le développement le plus intense eut lieu après 1945, dans la Yougoslavie socialiste dans laquelle la localité de Crvena Reka assumait l'aspect d'une agglomération de type urbain.

Фот. 1. — „Брзоберине” изнад села Топонице захваћене ерозијом гла. Обликују се системи разгранатих микрооблика браздастих јаружица. (Снимио: јула 1949. год. инт. др Б. Јовановић).

Фот. 2. — Космовачко врело. Врело избија изнад села Космовца на висини од 1160 м, тово у врху облук Црвене реке.

Фот. 3. — Вађење снега из јаме Леденице на Трему (1808 м). У Леденици се снег одржава током целог лета. Отопљена снежница користи се за напајање стоке а пију је и чобани на безводној Сувој планини. (Снимио: јуна 1949. год. инт. др Б. Јовановић).

Фот. 4. — Стеновити дробински наноси периодског тока Дубоке падине у потесу Царина на атару Клења после провале облака од 9. јуна 1953. године.

Фот. 5. — Чишћење муља и наноса после поплаве Коритничке реке од 9. јуна 1953. год. у кући Николе Јањића у Белој Паланки.

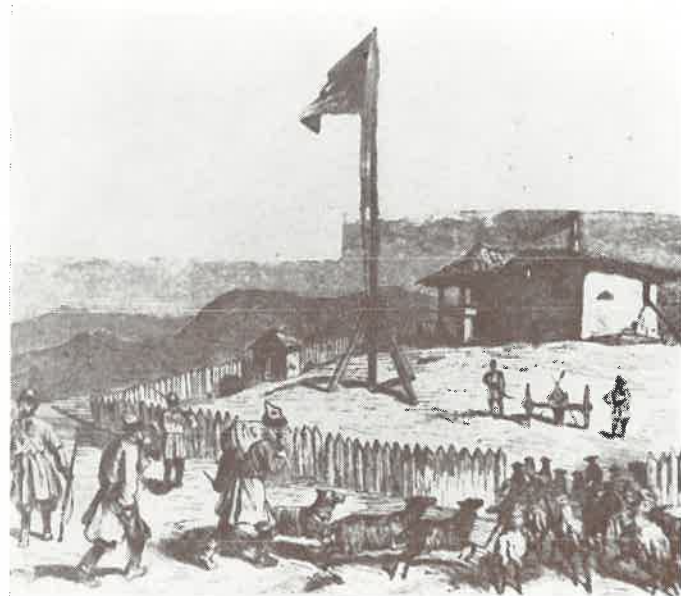
Фот. 7. — Планинске ливаде у „гулијанској вртаци“ под Зеленим врхом на дан косидбе 19. VII 1955. У позадини „гулијанска појата“.

Фот. 9. — Оброк св. Борџа пред црквом св. Илије у селу Клисури. Оброк је постављен 1866. године. Поред оброка је камено корито са Старог Села на Дубрави где је било до Крста св. Борџа. У овом кориту крштавала су

Фот. 8. — Крст св. Борџа исклесан у дубравском бигру. Подигнут је 1792. године на Дубрави у средишту ранијег села Старе Клисуре. (Снимио: јула 1955. год. Мих. М. Костић).

Фот. 10. — Козељокуш караула на Плочи. Караула је била подигнута на граници територије негдашње пиротске и нишке нахије. (Према Ф. Каницу).

Фот. 12. — Породица Адама Јанковића (93 године) пред својом ку-

Фот. 11. — Најстарији људи са групом становништва села Космовца. (Снимио: августа 1952. год. Мих. М. Костић).

Фот. 13. — Породица Спире Пејића у Новом Селу. (Снимио: августа 1952. год. Мих. М. Костић).

Фот. 14. — Пећински стан у бигру „Мисирска дувка” у негдашњем пећинском насељу на западној страни клисурске Дубраве. (Снимио: јула 1955. год. Мих. М. Костић).

Фот. 15. — Плетара Борба Антића у селу Клисурси. (Снимио: јула 1955. год. Мих. М. Костић).

Фот. 16. — Троодељна чатмара Грује Јелића у селу Класури саграђена 1910. год. (Снимио: јула 1955. год. Мих. М. Костић).

Фот. 17. — Нова зграда гимназије у Белој Паланци,

Фот. 18. — „Господарева кула” у селу Клењу у средини негдашњег клењског читлука. Јула 1955. год. у Кули је била сеоска задруга. (Снимио: Мих. М. Костић).

Фот. 19. — Вршидба коњима на имању Вукашина Борчевића у атару Космовца. (Снимио: августа 1952. год. Мих. М. Костић).

Фот. 20. — Појата Крсте Савића-Митића из села Гулијана на месту Гувништу непосредно под Зеленим врхом. На овој појати на висини од 1300 м стално је боравио 67. годишњи Крста. (Снимио: јула 1955. год. Мих. М. Костић).

Фот. 21 — Белопаланачка српска 1876. године. Пред развиком

Фот. 22. — Изглед Беле Паланке 1897 године. (По Ф. Каницу).

Фот. 23. — Варош мала, најстарији крај Беле Паланке.

Фот. 25. — Село Црвени Брези.

Фот. 26. — Село Топоница.

И

М. Костић — Белопаланачка котлина

Таб. X

Фот. 27. — Панорама Беле Паланке.

LIBRARY OF THE
MUSEUM
1917

Б) Табеларни преглед порекла становништва у Белој Паланци (по насељским крајевима и на целокупној територији) у 1957. г.

Редни број Име насе- љског краја	С т р у ј е н а с е љ а в а њ а																									
	Непознатог порекла		Из села		Из сусе- дне области		Из обли- жних крајева		Исторична		Тимо- чка		Власи- нска		Вардар- ско-мора- вска		Метохиј- ско-косо- вска		Западно динарска		Из раз- личитих крајева		У вс т а о			
	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д	Р	Д
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
1	Варош Мала	—	—	14	42	15	27	10	36	1	1	—	—	1	6	1	4	—	—	—	—	—	—	—	42	116
2	Горња Циган- ска М.	1	5	13	37	6	13	7	9	—	—	—	—	1	2	1	2	1	1	1	—	—	1	1	31	70
3	Нова Мала	—	—	12	24	8	22	4	8	1	3	—	—	1	3	2	4	—	—	1	2	—	—	—	29	66
4	Доња Мала	—	—	16	19	10	10	8	10	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	2	2	—	—	—	38	43
5	Врбак Мала	1	1	9	11	8	17	1	1	2	6	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	22	38
6	Стандчањ- ска М.	—	—	12	21	5	6	2	3	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	—	22	33
7	Мала Пре- ко Рамле	—	—	11	16	6	10	2	3	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	32
8	Доња Ци- ганска М.	—	—	7	26	1	1	1	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	29

Редни број	Име насе- љског краја	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
9	Студенска Мала	—	—	5	7	5	16	3	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	27
10	Мала Поа Кале	—	—	4	4	6	15	3	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	14	27
11	Насеље Доли	—	—	8	26	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	27
12	Гробљан- ска М.	1	1	3	3	8	17	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	26
13	Буласки Броа М.	—	—	6	18	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2	2	—	—	12	24
14	Мала Градине	—	—	2	3	4	7	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	12
15	Стара Колонија	—	—	3	3	3	5	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	11
16	Тольинска Мала	—	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	—	—	—	—	2	9
17	Пијац и Чаршија	1	1	1	1	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	6	6
18	Бела Паланка	4	8	126	261	93	177	45	92	6	12	3	3	4	12	8	15	2	6	7	8	2	2	2	300	596	